

Міністерство внутрішніх справ України
Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

В. І. Поклад, О. С. Звонок

СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КРИМІНОЛОГІЇ

Северодонецьк · 2020

Міністерство внутрішніх справ України

**Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка**

В.І. Поклад, О.С. Звонок

**СОЦІОЛОГІЧНІ ТА
ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
КРИМІНОЛОГІЇ**

*За загальною редакцією доктора юридичних
наук, доцента **О. М. Литвинова***

Сєверодонецьк
2020

УДК 343.9:316:159.9

П 48

Автори:

Василь Поклад, кандидат філософських наук, доцент — вступ; підрозд. 1.1 —1.5; підрозд. 2.1—2.4; підрозд. 3.1—3.2; висновки;

Олександр Звонок, кандидат психологічних наук, доцент — вступ; підрозд. 1.2; підрозд. 2.2—2.3, 2.5; підрозд. 3.2—3.4; висновки

Рецензенти:

Борис Розовський — доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (Східноукраїнський національний університет імені В. Даля);

Микола Карчевський — доктор юридичних наук, професор (Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка)

Рекомендовано до друку вченою радою

Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка (протокол № 13 від 30 липня 2020 року)

П 48

Поклад В. І., Звонок О. С.

Соціологічні та психологічні аспекти кримінології : монографія /за заг. ред. О. М. Литвинова. Сєверодонецьк : РВВ ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка, 2020. 202 с.

ISBN 978-617-616-101-1

У монографії розкриваються проблеми методології кримінологічної науки, дається характеристика злочинності як соціально-психологічного явища, висвітлюються соціально-психологічні аспекти протидії злочинності.

Видання може бути корисним для науковців, викладачів, здобувачів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, практичних працівників правоохоронних органів та всіх, хто зацікавлений проблемами наукового забезпечення протидії злочинності.

УДК 343.9:316:159.9

ISBN 978-617-616-101-1

© Поклад В. І., Звонок О. С., 2020

© Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
-------------------	----------

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

1.1. Про предметний статус кримінології.....	9
1.2. Злочинність як соціально-правове явище	19
1.3. Про суспільну небезпечність злочинності.....	33
1.4. Соціологічне вивчення латентної злочинності.....	42
1.5. Кримінологічний експеримент Родіона Раскольникова	59

РОЗДІЛ 2. ЗЛОЧИННІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

2.1. Історичні типи злочинності	69
2.2. Три виміри злочину	81
2.3. Кримінальна субкультура як фактор злочинності.....	92
2.4. Соціальний контроль та економічна злочинність.....	103
2.5. Організаційно-психологічні аспекти функціонування злочинних формувань	115

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

3.1. Система суб'єктів соціального контролю в протидії злочинності	127
---	-----

ЗМІСТ

3.2. Стрес-фактори в роботі Національної поліції	142
3.3. Проблеми впровадження медіації як інструменту профілактики злочинності	153
3.4. Соціально-психологічні аспекти нейтралізації правопорушень у сфері охорони життя та здоров'я людини	164
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178

ВСТУП

Кримінологія — це наука, що вивчає злочинність як соціальне явище її виникнення та розвиток зазвичай пов'язують з іменами Ч. Бекарія (у 1761 році вийшла його книга «Про злочини та покарання»), П. Топінара (він увів до наукового обігу термін «кримінологія») та Р. Гарофало (у 1885 році видав книгу під назвою «Кримінологія»)¹.

Виникнення кримінології було об'єктивно обумовлено бурхливим розвитком суспільства XVIII-XX століть, процесами індустріалізації та урбанізації, масової міграції, супутніми явищами яких стало постійне зростання злочинності. Традиційні, архаїчні способи протидії злочинності в нових суспільних умовах не давали бажаного ефекту. Загострення потреби суспільства у зменшенні рівня криміналу стало потужним аргументом на користь досліджень нової науки.

Існують різні погляди на природу й статус науки про злочинність, її стосунки з іншими науковими дисциплінами. Соціологія та психологія мають пряме відношення до кримінології, адже будь-який злочин у першу чергу являє собою певну соціальну дію (з психологічними компонентами в її структурі). І вже потім здійснюється її юридична оцінка як правомірної або протиправної.

Незважаючи на те, що серед фундаторів кримінології ми бачимо правників (Ч. Бекарія), в її еволюції за останні два з половиною століття спостерігається тенденція до переважання соціологічних та психологічних методологій вивчення

¹ Див.: Гишинский Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : АЛЕФ-Пресс, 2014. С. 11.

та пояснення злочинності (А. Кетле, К. Маркс, Г. Тард, Е. Дюркгейм, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Сатерленд та інші).

У сучасній Європі частіше за все кримінологію визначають як міждисциплінарну галузь, у межах якої разом працюють соціологи, психологи, юристи, педагоги¹.

У США перемогла точка зору на кримінологію як галузь соціології. Саме так визначив її статус відомий соціолог П. Сорокін, який свого часу включив до списку спеціальних соціологічних теорій соціологію злочину й покарання (кримінологію)². Зараз більшість американських кримінологів не є юристами; кримінологія викладається не на юридичних, а на соціологічних факультетах університетів, адже розуміється вона як «наукове дослідження злочинності як соціального феномену»³.

І тільки в колишньому СРСР, де курс кримінології з 1964 року викладався виключно в юридичних вищих навчальних закладах⁴ (і за спадком у сучасній Україні) цю науку віднесено переважно до компетенції юристів. У реєстрі наукових спеціальностей її місце визначено таким чином: «12.00.08 — кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право».

Традиційні радянські погляди на кримінологію у незалежній Україні поступово стали змінюватися. Це відбувалось, наприклад, у Луганську й Харкові, де в новоутворених відомчих університетах МВС було зроблено реальні кроки для поєднання вітчизняної кримінологічної науки з соціологією та психологією. На думку відомого харківського соціолога Ігоря

¹ Шнайдер Г. Й. Криминология: пер. с нем. Москва: Прогресс-Универс, 1994.

² Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество: пер. с англ. Москва: Политиздат, 1992. С. 173.

³ Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели: пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2003. С. 44.

⁴ Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. С. 152.

Руценка, «злочинність є класичним об'єктом (і предметом) для соціолога, бо вона відповідає всім критеріям соціального факту за Дюркгеймом: (1) масовий характер кримінальних дій, стабільність проявів, що чітко фіксується в статистиці; (2) об'єктивність існування і примусовий вплив на людину (не можна нормально існувати, ігноруючи факт злочинності); (3) усталена система взаємодій, яка знаходить своє віддзеркалення в різноманітних офіційних і неофіційних інститутах»¹.

Не випадково саме представники Харківського національного університету внутрішніх справ і Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка склали основу науково-дослідного комітету з питань соціології права та девіантної поведінки при Соціологічній асоціації України (САУ). На першому конгресі САУ (Харків, 2009) за ініціативи комітету працювала окрема секція «Соціальний порядок і соціальні відхилення»². Отже, є перші ознаки інституціоналізації в українській науці соціологічного напрямку в межах науки про злочинність.

У Луганському державному університеті внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка відповідні дослідження проводилися з 1996 року на базі кафедри кримінології, конфліктології та соціології, а також лабораторії кримінологічних та соціологічних досліджень. У режимі моніторингу вивчались питання щодо ставлення громадян до міліції³, проводились віктимологічні дослідження (у тому числі, і за міжнародними програмами) тощо. На перших етапах роботи у творчому колективі домінувала думка, що істинно наукова кримінологія може

¹ Руценка І. П. Соціологія злочинності. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2001. С. 20.

² Див.: Соціальний порядок і соціальні відхилення : [Секція 9]. *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей* : тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 175 – 198.

³ Див.: Милиція в зеркале общественного мнения : информационно-аналитические материалы по результатам социологических исследований. / Луган. гос. ун-т внутр. дел им. Э. А. Дидоренко ; отв. ред. канд. филос. наук, доц. В. И. Поклад. Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2010. Вип. 3. 64 с.

бути тільки соціологією злочинності, яка включає збір, обробку та інтерпретацію даних про злочинність виключно соціологічними методами. Поступово, з накопиченням досвіду про ведення емпіричних досліджень (особливо в частині інтерпретації отриманих результатів) прийшло розуміння того, що при вивченні злочинності радикальне відгородження від кримінального права не є продуктивним.

Психологічна складова кримінології в Луганському державному університеті внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка знайшла своє втілення у численних наукових та науково-практичних проектах, пов'язаних із попередженням конфліктів (загальновідомо, що конфліктні ситуації передують значній частині злочинів) та використанням процедур медіації в профілактиці злочинів.

Накопичений за останні 20 років досвід соціологічного та психологічного вивчення злочинності дозволяє поділитись авторськими матеріалами з представниками наукового співтовариства.

Представлені в даній монографії матеріали не містять вичерпних відповідей на всі питання щодо співвідношення соціологічних та психологічних досліджень із кримінологією. Автори в першу чергу прагнули звернути увагу на окремі аспекти цього співвідношення, які є важливими для якісного дослідження злочинності з використанням комплексних методологій. Хочеться сподіватись, що наведені приклади реалізації таких методологій зроблять свій внесок у становлення вітчизняної кримінології як сучасної наукової дисципліни світового рівня.

АВТОРИ

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

1.1. Про предметний статус кримінології

Поняття «предметний статус», винесене до назви під-розділу, означає визначення специфіки предмета (науки, навчальної дисципліни), тобто, з'ясування його особливостей і таких характеристик, які відокремлюють його від предметів інших наук (навчальних дисциплін). Визначення й уточнення предметного статусу є необхідним елементом розвитку будь-якої науки, адже саме в дискусіях щодо того, на що в першу чергу слід звертати увагу в дослідженнях, і формується загальна модель науки.

Притому, іноді в науці більш потужним каталізатором її розвитку виступають не стільки стрункі теоретичні моделі, скільки парадоксальні конструкції або навіть метафоричні образи. Згадаймо хоча б яблуко Ньютона або «а все-таки вона крутиться» Галілея. Особисто для авторів таким образом стала думка відомого українського кримінолога А. Зелінського про досить стійку в нас традицію сприймати науку про злочинність як «блязня при дворі її величності кримінального права»¹. І далі, розмірковуючи про перспективи розвитку кримінології, автор, відштовхуючись від метафорично загостреного образу, вибудовує струнку систему серйозної (на наш погляд) аргументації на користь зміни предметного статусу надмірно «заюридизованої» науки про злочинність, її,

¹ Зелінський А. Перспективи подальшого розвитку кримінології. *Право України*. 2001. № 1. С. 107.

якщо можна так висловитися, диверсифікації в бік соціологічної та психологічної складових.

Минуло вже майже двадцять років після виходу у світ статті А. Зелінського «Перспективи подальшого розвитку кримінології», проте щось не пригадується розгортання широкої дискусії про предметний статус науки про злочинність, за винятком епізодичних виступів провідних кримінологів України¹ в основному з підтримкою позиції, критикованої А. Зелінським. Беззастережне домінування в Україні «нормативістської кримінології»² впливає на позиції не-юристів, які вивчають злочинність. Зокрема, І. Рущенко (який захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за темою «Соціологія злочинності») робить висновок про непродуктивність дискусії з приводу предмета і статусу кримінології, оскільки «вітчизняна кримінологія вже склалася ідейно, структурно, організаційно і змінити її юридичну орієнтацію малоймовірно»³.

Прийнята ще в 2002 році членами Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття принципово оминула стороною проблеми предметної ідентифікації кримінології, встановивши на першій же сторінці залізобетонну конструкцію: «концепція розвитку кримінологічної науки повинна ґрунтуватися на кон-

¹ Джужа О., Кирилук А. Сучасний погляд на розвиток кримінології. *Право України*. 2003. № 2; Закалюк А. Актуальні методологічні проблеми української кримінологічної наук. *Вісник Академії Правових наук України*. 2003. № 2-3; Закалюк А. П. Стан та перспективи розвитку кримінологічної науки в Україні. *Вісті Кримінологічної асоціації України*. Альманах. Вип. 1. Харків, 2004; та ін.

² Зелінський А. Перспективи подальшого розвитку кримінології. *Право України*. 2001. № 1. С. 107.

³ Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2001. С. 18.

цептуальних засадах розвитку вітчизняної юридичної науки»¹. Зрозуміло, що така позиція була підтримана «традиційними» кримінологами. Основою всіх наук кримінального циклу є наука кримінального права, — стверджує М. Панов². І «як би кримінологи не хотіли, — писав О. Кальман, — але поняття «економічна злочинність» з точки зору права — це явище, яке окреслено кримінальним законом. Тому при конструюванні кримінологічних визначень ми повинні керуватися в першу чергу теорією кримінального права і законодавства, а не використовувати публіцистичну кримінологію»³. Тут увагу привертає оціночне поняття «публіцистична кримінологія», але як ставитись до того, що поняття «економічна злочинність» у кримінальному законі відсутнє?

Заразом хочеться зауважити, що як «основа вітчизняної юридичної науки» у авторів Концепції проглядається виключно методологія марксистської парадигми з її спрощеними опозиціями матеріального і духовного, суспільного буття і суспільної свідомості, з ієрархізацією сфер суспільного життя за схемою взаємодії базису і надбудови. Для сучасної світової соціально-філософської та соціологічної думки історичний матеріалізм — уже давно пройдений етап. І справа тут не тільки у світоглядній орієнтації авторів. Мова про те, що західноєвропейські правові стандарти, на які зараз орієнтується українська правова система, побудовані на основі зовсім інших методологічних парадигм, які істотно відрізняються від теорії марксизму. І якщо ми хочемо, щоб українська кримінологія (нехай навіть як суто юридична наука) відпові-

¹ Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на поч. XXI століття. *Академія Правових наук України. Координаційне бюро з проблем кримінології. Інформаційний бюлетень*. № 5. Київ, 2002.

² Панов М. І. Про співвідношення і взаємозв'язок понятійних апаратів наук кримінального циклу / М. І. Панов. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 158–170. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2019_146_15. (дата звернення: 20.07.2020).

³ Кальман А. Г. Экономическая преступность как криминологическое понятие. *Государство и право*. 2003. № 3. С. 103.

дала сучасному науковому рівню, слід звернути увагу, зокрема, на неофункціоналістські моделі суспільства, або навіть на постмодерністські уявлення про суспільне життя та кримінальні явища.

Однак з підставами юридичної науки нехай розбираються правознавці. Особисто нас, як соціолога та психолога, що займаються кримінологією, не могли залишити байдужими думки А. Зелінського про непродуктивність юридичної догматики при вивченні злочинності, про необхідність розробки соціологічних і психологічних методів збору й аналізу інформації¹. Зараз уже і представники юридичної науки вважають, що «існуючі теорії злочинності все менше знаходять свою проекцію на теорії її детермінації та, відповідно, протидії. Маємо визнати необхідність налагодження інтеграційних зв'язків між різнопредметними складовими кримінології як засобу підвищення її соціальної ефективності»².

Дійсно, «*nullum crimen sine lege*» («немає покарання без вказівки на нього в законі») — фактично єдиний аргумент на користь юридичного статусу кримінології. Причому, соціальна якість самого закону виводиться за дужки, унаслідок чого кримінолог, що обмежує свої дослідження тільки рамками закону, свідомо чи мимоволі стає на позиції захисту існуючої правової системи (виконуючи функції «правильного блазня»). Крім цього, як слушно зауважує І. Рущенко, якщо суть злочинності визначається за змістом норми кримінального права, то законодавець за цієї логіки перетворюється на причину злочинності, бо, коли є правова норма, рано чи пізно з'являються порушники, а нема норми, то й не виникають злочинці і відсутня нібито злочинність як соціальне явище»³...

¹ Зелінський А. Перспективи подальшого розвитку кримінології. *Право України*. 2001. № 1. С. 107.

² Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Нариси з кримінології постмодерну. Харків : Право, 2019. С. 101.

³ Рущенко І. П. Соціологія злочинності — нова галузь вітчизняної соціології. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 279.

Відомий іспанський філософ і правознавець Андрес Ольєро зазначає, що «підхід представників «науки права» до об'єкту дослідження, по суті, мало має спільного з наукою, бо зводиться до догматичного, бездоказового твердження «закон є закон»¹. Утім, протилежна точка зору все ще залишається достатньо стійкою. Так, М. Панов, критикуючи погляди науковців, які вважають можливим доповнювати кримінально-правові дефініції істотними ознаками явищ відповідно до предметів різних наук, що вивчають злочинність, наголошує на фундаментальному і визначальному значенні «науки кримінального права (основою якої є нормативно-правова система — кримінальне законодавство) по відношенню до інших наук кримінального циклу»².

Юридична монополізація досліджень злочинності взагалі є наслідком тоталітарної епохи, для якої характерна наявність заборонених тем, до яких належали, зокрема, проблема злочинності, кримінальна статистика, пенітенціарна система тощо³. Очевидно, юристи, які мали певний доступ до відповідної інформації, вважалися більш лояльними до режиму.

Ще більш важливим для розвитку науки є те, що «юридичні визначення не засновані на результатах попередніх досліджень і формулюються не для того, щоб служити цілям майбутніх досліджень; унаслідок цього вони не претендують на цінність ні як наукові узагальнення, ні навіть як евристичні гіпотези» (Ф. Знанецький)⁴. Це думка американського вченого, але якщо ми згадаємо, як приймаються закони в Україні

¹ Ольєро А. Понимание права и юридический позитивизм. *Право XX века: Идеи и ценности* : сб. обзоров и рефер. Москва : ИНИОН РАН, 2001. С. 138.

² Панов М. І. Про співвідношення і взаємозв'язок понятійних апаратів наук кримінального циклу / М. І. Панов. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 165. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2019_146_15. (дата звернення: 12.07.2020)

³ Рущенко І. П. Соціологія злочинності — нова галузь вітчизняної соціології. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 278.

⁴ Цит.: Таппен П. Кто такой преступник? *Социология преступности*. Москва : Прогресс, 1966. С. 61.

(мова не про корупцію, а про наукове забезпечення), то погодимося з висновком іншого американського кримінолога Т. Селліна: «Учений не повинен дозволяти невченим визначати за нього основні умови дослідження»¹, оскільки «беззастережне прийняття юридичних визначень основних одиниць або елементів кримінологічного дослідження порушує основний критерій науки. Вчений повинен бути вільний визначати явище в їм самим обраних термінах, заснованих на органічних властивостях досліджуваного матеріалу і що позначають ті його властивості, які уявляються такими, що мають універсальний характер»². Як слушно зауважують харківські кримінологи О. Литвинов і Ю. Орлов, «використовуючи дослідницький інструментарій вітчизняної кримінологічної традиції, кримінологія в значній мірі перетворюється на дисфункційні форми зберігання мертвих знань, окремих фрагментів інформації про минуле злочинності, які не складаються і не можуть за визначенням скластися у єдину картину специфічного зрізу живої соціальності, людського життя»³. Подальше використання цього «зібрання мертвих знань» має своїм наслідком необґрунтованість діючого кримінального закону, оскільки правові приписи не відповідають справжнім науковим даним про генезис злочинності, особу злочинця і про основні методи та засоби соціального контролю злочинності⁴.

Розуміння предметної визначеності будь-якої науки ґрунтується на визначеності її об'єкта. Об'єктом будь-якої науки є те, що існує поза науковцями, незалежно від них і на чому вони зосереджують свою увагу. Об'єктом біології, наприклад, є світ живих організмів. Астрономія має своїм об'єктом «зо-

¹ Селлин Т. Социологический подход к изучению причин преступности. *Социология преступности*. Москва : Прогресс, 1966. С. 32.

² Його ж. С. 31.

³ Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Нариси з кримінології постмодерну. Харків : Право, 2019. С. 90–91.

⁴ Исмаильов Р. Н. Криминология в обществе постмодерна. Санкт-Петербург : ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2018. С. 13.

ряне небо над головою». І таке інше. Злочинності ж як об'єктивної реальності не існує. Коли одна людина вбиває іншу, це може бути як злочином, так і подвигом. Або виконанням смертного вироку, який, на жаль, у певній кількості країн усе ще має місце. Злочин, злочинність є результатами суб'єктивного оцінювання людських вчинків іншими людьми відповідно до соціальних та правових норм. Звідси висновок, що об'єктом кримінології може бути тільки суспільство, як універсальна система цих самих людських вчинків. Видатний радянський кримінолог А. Сахаров ще понад тридцять років тому писав: «Визнання кримінології юридичною наукою суперечить прийнятому в радянській юриспруденції трактуванню предмета правових наук. Правові науки мають своїм предметом право, юридичні норми та інститути, закономірності їх виникнення і зміни, юридичні факти і правові наслідки цих фактів. Предметом же кримінології служать соціальні явища і процеси»¹.

Злочинність — суспільне явище. Її суб'єктами можуть бути тільки людські істоти. У тварин злочинів немає. Поведінка тварин регулюється виключно інстинктами та рефлексами. Якщо виживання вимагатиме ходити перед людиною на задніх лапах, тварина буде це робити. Але якщо виникне потреба перегризати дресирувальнику горлянку — інстинкт візьме своє...

У людей все інакше. І тому «не можна зрозуміти суспільство, не розуміючи злочинності, не можна зрозуміти злочинність, не розуміючи суспільства»². Не існує суспільства без злочинності і злочинності поза межами суспільства. Тож саме соціологія складає базову парадигму розуміння злочинності як суспільного явища, як і психологія, бо в кожному окремому злочині є його мотивація, вольове напруження, емоційні

¹ Сахаров А. Б. Некоторые принципиальные вопросы советской криминологии. *Криминология и уголовная политика*. Москва : Изд-во ИГПАН СССР, 1985. С. 26.

² Кристи Н. Плотность общества. Москва : РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. С. 6.

стани. А в основі злочинності лежать не кримінально-правові дефініції, а людська діяльність¹.

Водночас, ми вважаємо, що прагнення подолати надмірну юридизацію кримінології не може означати її відгородження від кримінального права. Навіть в американській кримінології, найбільш «соціологізований», до її предметного поля включаються «створення і використання права», «кримінальне судочинство та адміністрація»². Проте, відверто кажучи, це проблематика не стільки юриспруденції, скільки соціології права та її окремих підгалузей (соціології правотворчості, соціології правозастосування, соціології кримінального права, соціології правоохоронної діяльності тощо).

Мова повинна йти не про відгородження, а про чітке розмежування предметів кримінології та кримінального права. Існує різне трактування співвідношення цих наук. М. Панов, поділяючи всі науки кримінального циклу на фундаментальні та прикладні, відносить кримінологію до прикладних, методологічно вторинних відносно кримінального права, які забезпечують «реалізацію основних положень та приписів, що розробляються цією фундаментальною наукою»³.

На нашу думку, злочинність, як соціально-психологічне та соціально-правове явище, має тривимірну характеристику: особистісно-психологічну, соціальну та кримінально-правову. Перший вимір: будь-який злочин є дією особи (групи осіб). Другий вимір: злочин завдає шкоди іншим людям. Третій ви-

¹ Дремін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монографія. Одесса : Юрид. лит.-ра, 2009. С. 123.

² Кримінологія / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 46.

³ Панов М. І. Про співвідношення і взаємозв'язок понятійних апаратів наук кримінального циклу / М. І. Панов. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 158–170. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2019_146_15. (дата звернення: 20.07.2020)

мір: злочин є поведінкою, що заборонена кримінальним законом. Домінування юридичної складової кримінології позначається на слабкості її методичної бази, аматорському володінні сучасними методами збору та обробки емпіричних даних багатьма юристами-кримінологами. Власних методів дослідження злочинності кримінологія не виробила; учені-кримінологи використовують переважно соціологічні та психологічні методи (опитування, аналіз документів, спостереження, тестування), однак результати цих досліджень викликають багато запитань щодо їх репрезентативності¹.

Визнання комплексності дослідницьких параметрів має позначитись і на викладанні дисципліни «Кримінологія» у закладах вищої освіти. Орієнтиром стають західні університети, де «навчання в магістратурі по кримінології направлено на те, щоб дати студентам критичне розуміння: - як і чому певні типи поведінки класифікуються як злочинні (криміналізація); - як суспільство реагує на злочинність і як злочинність переживається жертвами і суспільством в цілому; - як злочинність представляється (або спотворюється) в засобах масової інформації та в масовій культурі; - ефективності контролю, попередження злочинної поведінки і управління ним; - як здійснюється покарання в системах кримінального правосуддя»².

Як все це повинно відбитися на предметному статусі кримінології? По-перше, необхідно визнати наявність і рівноправність усередині кримінології трьох основних парадигм: кримінально-правової, соціологічної і психологічної. По-друге, слід виділити кримінологію зі спеціальності 12.00.08 («кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право»)

¹ Рущенко І. П. Соціологія злочинності — нова галузь вітчизняної соціології. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 279-280.

² Шелухин Н. Л. О целесообразности введения в юридических вузах специализации по криминологии и профилактике преступлений. *Всероссийский криминологический журнал*. 2019. Т. 13. № 5. С. 714.

і надати самостійну позицію у «ВАКівському» реєстрі наук¹. І, нарешті, по-третє, дозволити проводити дисертаційні дослідження і захищати їх кримінологам з базовою юридичною, соціологічною і психологічною освітою. До речі, саме такі спеціалізації виділяються при підготовці кримінологів в університетах західних країн².

Заради справедливості треба зауважити, що останнім часом певні зміни в офіційному тлумаченні змісту кримінології відбулись. Так у паспорті спеціальності 12.00.08 — кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право у характеристиці напрямів досліджень у галузі кримінології з'явилися такі теми як «соціологія злочинності», «кримінальна субкультура» та інші³. Але психологічна складова кримінологічних досліджень залишилась майже осторонь. Незважаючи на наявність у цитованому документі таких тем, що потребують серйозного психологічного аналізу, як «особистість злочинця» та «кримінологічна віктимологія».

Та в цілому предметна визначеність кримінології поки що залишається незмінною. Паспорт спеціальності 12.00.08 проголошує: «галузь науки, з якої присуджуються наукові ступені: юридичні науки»...⁴. Незважаючи на те, що правова складова у наповненні вітчизняної кримінології не перебільшує третини її змісту, а все інше приходиться на соціологічну, політологічну, психологічну, медичну, математичну та інші

¹ Зелінський А. Перспективи подальшого розвитку кримінології. *Право України*. 2001. № 1. С. 108.

² Шелухин Н. Л. О целесообразности введения в юридических вузах специализации по криминологии и профилактике преступлений. *Всероссийский криминологический журнал*. 2019. Т. 13. № 5. С. 714.

³ Паспорт спеціальності 12.00.08 — кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Постанова президії ВАК України 21.05.2008. № 38-06/6. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v38_6330-08. (дата звернення: 20.07.2020)

⁴ Там же.

складові¹. І у навчальних посібниках з кримінології останніх років досить поважних університетів містяться посилання на згадану Концепцію розвитку кримінологічної науки в Україні².

І останнє. Теза А. Зелінського про «блязня при дворі її величності кримінального права» можна сприймати двояко (або, як говорили в недавньому минулому, діалектично). З одного боку, образ «блязня» начебто свідчить про принижений і підлеглий статус його носія. Однак, з іншого боку, придворні блязні, як правило, були одними з найосвіченіших людей монаршого оточення. Може, комусь ця думка і зігріває душу, але мені здається, що вітчизняна кримінологія все ж в змозі звільнитися від блязнівських нарядів, які до цього часу продовжують сковувати її розвиток.

Ми погоджувемось з висновком І. Руценка, що нинішній «юридичний статус кримінології є, скоріше, політичним, організаційним рішенням, а не даниною науковій логіці»³. І для приведення розвитку науки у відповідність із загальними принципами вважаємо необхідним змінити становище.

1.2. Злочинність як соціально-правове явище

Злочинність, за авторським визначенням, — це девіантність, яка забороняється і карається кримінальним правом

¹ Шелухин Н. Л. О целесообразности введения в юридических вузах специализации по криминологии и профилактике преступлений. *Всероссийский криминологический журнал*. 2019. Т. 13. № 5. С. 709.

² Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Кримінологія» / уклад.: В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. В. Пивоваров, О. Ю. Юрченко, Ю. Г. Бойко. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. С. 8.

³ Руценко І. П. Соціологія злочинності — нова галузь вітчизняної соціології. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 279.

держави¹. Взаємодія «офіційно визнаного» («нормального») та «кримінального» («забороненого девіантного») світів у середині суспільства може вважатися об'єктивно цілісною характеристикою суспільства². Злочинність, як продукт діалектичної взаємодії таких систем, як «суспільство», «право», «людина»³, має тривимірну характеристику.

Перший вимір — особистісно-психологічний. Будь-який конкретний злочин скоює конкретна людина. Проблема інтерпретації злочинних проявів людини з психологічної точки зору багатовекторна: психоаналіз, біхевіоризм, гештальтпсихологія, гуманістична психологія тощо. З погляду соціологів, в основі злочину (як і будь-якої іншої поведінки, «соціальної дії» за М. Вебером) лежать її потреби і бажання, характер, прагнення, орієнтації. Усі веберівські типи соціальної дії⁴ ми можемо віднайти в злочинах. Так убивство може бути афективною дією, коли його здійснює маніяк; традиційною — при ліквідації свідка в озброєному нападі; цілераціональною — при виконанні замовного вбивства; ціннісно-раціональною — при скоєнні політичного терористичного акту⁵. Проте всі вони вписані до системи соціальних відносин.

Другий вимір — соціально-психологічний (схвалення або засудження поведінки відповідно до соціальних норм, а також вплив нормування на психіку та поведінку людини. Будь-який злочин завжди спрямований проти інших людей, завдає їм шкоду, зачіпає їхні інтереси.

¹ Поклад В. Злочинність. Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Г. Городяненко. Київ : Академвидав, 2008. С. 143.

² Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення : монографія. Луганськ : Янтар, 2014. С.189.

³ Дремін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография. Одесса : Юрид. л-ра, 2009. С. 29.

⁴ Вебер М. Основные социологические понятия / Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. Москва : Прогресс, 1990. С. 628.

⁵ Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2001. С. 215.

Третій вимір у правовий (державна кримінально-правова стигматизація, оцінювання поведінки відповідно до норм кримінального права та відповідна протидія цій поведінці).

Звідси розуміння злочину як результату конфлікту між потребами (бажаннями) особистості (що спонукають до певних соціальних дій), соціально-нормальними способами їх задоволення і кримінально-правовими заборонами певних дій. Або: «протириччя («напруга», strain) між потребами людей і реальними можливостями (шансами) їх задоволення, що залежать, перш за все, від місця індивіда або групи в соціальній структурі суспільства, ступеню соціально-економічної диференціації і нерівності»¹. Отже, справжнє пізнання злочинності не може здійснюватися поза єдністю психологічної, соціологічної і кримінально-правової парадигм усередині кримінології, як комплексної науки.

Онтологічна тріадність злочинності є причиною того, що в сучасній науці вживаються три основні групи її визначень, кожна з яких виділяє одну зі сторін системи «людина — суспільство — кримінальний закон»:

1) злочинність як особливий тип поведінки, що відхиляється (досягла суспільної небезпеки), субкатегорія девіантної поведінки; 2) злочинність як девіантний соціальний процес (інститут, субкультура) підпорядкований загальним закономірностям розвитку соціальних явищ; 3) злочинність як результат правового оцінювання негативних девіацій.

Кожне з основних визначень є втіленням головних теоретичних підходів, які співіснують у кримінології, починаючи від виникнення науки про злочинність: *кримінально-правової парадигми* (Ч. Бекарія, Д. Бентам, П. Фейєрбах), *соціологічної парадигми* (А. Кетле, К. Маркс, Е. Дюркгейм, Е. Сатерленд) та *антрополого-психологічної парадигми* (Ч. Ломброзо, З. Фрейд, У. Шелдон).

¹ Гишинский Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : АЛЕФ-Пресс, 2014. С. 200.

Комплексне пояснення злочинності як соціально-правового явища містить у собі, по-перше, визначення девіантних станів внутрішнього світу особистості (раціонально неконтрольовані бажання, інтереси, мотиви) та характеристики наступної поведінки. На думку І. Руценка, «для дослідження злочину принадні соціологічні доктрини, що відповідають номіналізму веберівського типу, наприклад, «розуміюча» соціологія, або феноменологічна соціологія»¹.

По-друге, характеристику суспільних впливів на особу, здатних як вгамувати, так і посилити неконтрольованість бажань і відповідних вчинків. Якщо злочин — це одиничний акт, то злочинність являє собою масовий соціальний процес, який «піддається дослідженню в межах дюркгеймівського соціологічного реалізму»².

По-третє, аналіз механізму *криміналізації* (державної формалізації забороненої поведінки). Саме цей підхід був вихідним пунктом виникнення науки про злочинність, формування якої розпочалось в епоху Просвітництва. У цей час відбувається бурхливий розвиток суспільствознавства, а також правових наук. Вважалося, що для людського розуму немає нічого неможливого і його розвиток (через просвітницьку і наукову діяльність) стає запорукою прогресу людства. Завдання науковців — знайти (виробити) розумні закони, які політики потім мають впровадити в суспільну практику.

Саме тоді формулюються ідеї природного права, прав людини, рівності людей, які пізніше стають основою для онтолення законодавства найбільш передових країн. Виникнення і розвиток класичної школи кримінального права були частиною цього загального процесу. Полемізуючи з релігійною концепцією злочинності, у якій вчинення злочину пояснювалось впливом на людину з боку диявола, представники

¹ Руценко І. П. Соціологія злочинності — нова галузь вітчизняної соціології. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 282.

² Там же.

класичної школи кримінального права вважали, що порушення закону є результатом вільного вибору людини. Отже, завдання правової науки — знайти такий спосіб впливу, який би змусив особу з власної волі відмовитись від злочинної поведінки і вибрати незлочинну, аби не бути покараним.

Суспільний порядок¹, як міра певної гармонії у відносинах між людьми складається із соціального порядку та правового порядку². Сам термін «порядок» етимологічно походить від слів «ряд», «рядитися», що означало домовлятися про щось. Звідси, в основі будь-якого порядку лежать домовленості та узгодженості³.

Основна умова існування злочинності — невідповідність *соціального порядку*, як спонтанної, незалежної від діючого права підтримки сталих зразків соціальних дій, та *правового порядку* — системи формального соціального контролю, яка встановлюється та підтримується державою. У широкому розумінні, злочинність є запереченням порядку, виходом за його межі. Хоча в більшості випадків державно-формальне визначення «злочинного» збігається із суспільними уявленнями (навмисне вбивство, зґвалтування, крадіжка тощо), у будь-якому суспільстві можна знайти приклади суперечностей між тим, що карається державою, і тим, що засуджується суспільством. Ще Е. Дюркгейм показав, що межа між

¹ Слід зауважити, що існує традиція розглядати суспільний порядок звушено, як поведінку в публічних місцях (Полторыпавленко В. Н. Общественный порядок и правовая активность личности : дис. канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 1999. С. 10). Автори погоджуються з О. Селифоновим, що явище суспільного порядку далеко виходить за рамки юридичної науки, яка робить лише спробу відбити в юридичних категоріях устрій суспільства, який відбувся або є бажаним (Селифонов А. А. Общественный порядок: опыт исследования : монография. Санкт-Петербург : Изд-во СПб ун-та МВД России, 2011. С. 112).

² Можна пригадати локківську дихотомію «природного та громадянського стану» (див.: Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков : Право, 2002. С. 94).

³ Селифонов А. А. Общественный порядок: опыт исследования : монография. Санкт-Петербург : Изд-во СПб ун-та МВД России, 2011. С. 7.

«злочинним» та «нормальним» не є абсолютною і залежить від конкретних суспільно-історичних умов¹. І взагалі, як розмірковує С. Максимов, «особливість людського буття полягає в тому, що вона одночасно є і потенційним злочинцем, і потенційною жертвою. Ця двоїстість людської ситуації знаходить вираз у популярній приказці: «Від суми (жертва) та від тюрми (злочинець) не зарікайся»².

Незбіг соціального порядку з правовим впливає на відсутність загальних уявлень про злочинність. Якщо для будь-якого диктатора злочинною є в першу чергу непокірна підданих, то для простих людей злочинність втілена в загрозах особистій безпеці³. Відомими є також визначення злочинності як «нормальної реакції нормальних людей на ненормальні умови життя» або як «масового вирішення людьми своїх проблем з порушенням кримінальної заборони»⁴.

Отже, умовою для перманентного відтворення злочинності є постійна розбіжність соціального порядку з правовим. Ця несполучність обумовлена різною природою (сутнісними характеристиками) обох типів порядку. Соціальний порядок формується стихійно, спонтанно, як відповідь на різноспрямовані інтенції соціальних акторів. Правовий порядок завжди створюється штучно. Соціальний порядок підтримується добровільністю більшості індивідів, а правовий — примусом від меншості.

Будь-який порядок передбачає існування певної ціннісно-нормативної системи, де загальні цінності формуються на основі масових уявлень про те, чим варто дорожити і до чого слід прагнути, аби, якщо й не бути повністю щасливим, то хоча б відчувати себе комфортно у своїй життєдіяльності.

¹ Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение : пер. с фр., сост., послесл. и прим. А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. С. 52.

² Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков : Право, 2002. С. 230.

³ Иншаков С. М. Криминология : учебник. Москва, Юриспруденция, 2000. С. 7.

⁴ Александров А. И. Уголовная политика и уголовный процесс в российской государственности. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2003. С. 179.

Загальні соціальні цінності підтримуються соціальними нормами — способами досягнення цінностей, схваленими більшістю. Відповідно, поведінка індивіда може кваліфікуватись як нормальна або ненормальна (девіантна). Своєю чергою, девіантна поведінка буває позитивною або негативною. Будь-яка влада, як суб'єкт правового порядку, прагне виправдати своє володарювання, зробити його соціально схвалюваним (ціннісно-репрезентативним). Як зазначає американський соціолог Ч. Міллс, «різні мислителі користувалися різноманітними термінами для позначення цього явища: «політична формула» або «великі забобони» у Г. Моска; «Принцип суверенітету» Локка; «Правлячий міф» у Сореля; «Фольклор» у Турмана Арнольда; «Узаконення» у Вебера; «Колективні уявлення» у Дюркгейма; «Панівні ідеї» у Маркса; «Загальна воля» у Руссо; «Символи влади» у Лассуела; «Ідеологія» у Маннгейма; «Громадські почуття» у Г. Спенсера»¹. Усі вони використовувались як основа для розрізнення різних типів поведінки.

Незбіг двох типів суспільного порядку постійно відтворює різні ситуації розриву соціальних та правових цінностей і норм, що позначається на оцінці кожної соціальної дії. Як зауважує американський кримінолог Р. Мертон, «антисоціальна поведінка набуває значних масштабів тільки тоді, коли система культурних цінностей звеличує, фактично понад усе, певні символи успіху, загальні для населення в цілому, одночасно як соціальна структура суспільства жорстко обмежує або повністю усуває доступ до апробованих засобів оволодіння цими символами для більшої частини того ж самого населення»². Сучасна постмодерністська кримінологія уточнює: не абстрактна «соціальна структура суспільства», а

¹ Міллс Ч. Высокая теория. *Американская социологическая мысль. Тексты.* Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 155.

² Мертон Р. Социальная структура и аномия. *Социология преступности.* Москва : Прогресс, 1966. С. 310.

влада обмежує людину (за допомогою кримінального закону)¹.

Якщо соціальний порядок є системою узгодження різноманітних видів нормальної поведінки, позитивно-девіантної (понаднормальної, за визначенням П. Сорокіна), та негативно-ненормальної (власне, ненормальної), то у правовому порядку поведінка кваліфікується як правомірна та протиправна.

Поєднання двох систем кваліфікації людської поведінки дозволяє сформувати таку універсальну класифікацію людських вчинків:

Понаднормальні правомірні. Це вчинки, які однаково оцінюються як героїчні і державою, і суспільством.

Понаднормальні неправомірні. Найчастіше це дії людей, які випереджають свій час. Закон порушується з метою його зміни. А відхилення від норм стають зразками для майбутніх перетворень (Сократ, Дж. Бруно, Кампанелла).

Нормальні правомірні. Поведінка більшості індивідів у стандартних ситуаціях.

Нормальні неправомірні. Від переходу вулиці на червоне світло світлофору і до побутового хабарництва. «У реальному житті, — пише В. Дрьомін, — значна частина діянь, які влада називає злочином, не отримує аналогічної негативної оцінки з боку населення, тобто фактично не сприймається як злочинність»².

Ненормальна правомірна. Повідомлення про злочин близької особи або інші схвалювані законом дії, але які суперечать певним моральним правилам.

Ненормальна неправомірна. «Ядро злочинності», тобто, вчинки людей, які однаково засуджуються й суспільством, і

¹ Див.: Литвинов О. М., Орлов Ю.В. Нариси з кримінології постмодерну. Харків : Право, 2019. С. 21.

² Дремін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юрид. лит-ра, 2009. С. 66.

законом. Власне, злочин, як порушення закону, є лише закріпленням й оформленням найдавнішої підстави класифікації поведінки на схвалювану та девіантну, пов'язану з інтересами суспільної цілісності¹ (з певними винятками).

Співставлення крайніх позицій шкали соціологічно-юридичної класифікації людських вчинків (понаднормальні правомірні та ненормальні неправомірні) може, іноді, призвести до оригінальних результатів. Так індивіди з психопатичними ознаками значно ширше представлені, ніж посеред населення в цілому, як поміж особливо небезпечних злочинців, так і серед людей, що здійснили акти вищого героїзму². Навіть умисне позбавлення життя інших людей може бути здійснено й маніяком-вбивцею, і героєм-снайпером з часів Другої світової.

Існує певна функціональна залежність між злочинністю та соціальною динамікою (процесами суспільного розвитку). У періоди інтенсифікації суспільного розвитку рівень злочинності завждизростає. Навпаки, низький рівень злочинності є характеристикою стабільного, сталого соціального порядку, коли суперечності між потребами індивідів та дозволеними суспільством і державою способами їх задоволення мінімальні. Для таких суспільств є характерним жорсткий соціально-правовий контроль (партійний, поліцейський, релігійний, клановий, громадський, виробничий, сімейний тощо) за всіма видами девіацій, заснований, у першу чергу, на обмежуванні рівня потреб більшості індивідів. Звідси — найнижча злочинність у державах з тоталітарними режимами з їх прагненням поширити правовий порядок до меж соціального порядку (ототожнення держави і суспільства) та регулювати практично всі суспільні відносини. Для такої моделі суспільної організації стабільність, підтримання

¹ Ларина Е. С., Овчинский В. С. Криминал будущего уже здесь. («Коллекция Изборского клуба») Москва : Книжный мир, 2017. С. 62.

² Гидденс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. С. 131.

порядку стає головною метою, а будь-які девіації (у тому числі соціально-позитивні, інновативні) стають небезпечними, що впливає на зміст формально-правового оцінювання тих або інших дій як злочинних. При подібному стані речей небезпечною для держави та потенційно злочинною могла стати будь-яка інновація, що завжди і скрізь призводило до уповільнення суспільного розвитку таких суспільств.

Навпаки, у суспільствах з високим рівнем інтенсивності соціального розвитку обсяг обмежень для індивідуальних потреб та дій по їх задоволенню значно зменшується. Зростає значення для системи *позитивних девіацій* (соціальна творчість), які виконують негентропійну функцію, служать засобом (механізмом) *розвитку* системи, усуваючи застарілі стандарти поведінки. Суспільний прогрес не можливий без відхилень індивідуальної свідомості від колективної. Повна одноманітність поведінки членів суспільства є показником його застою, відсутності розвитку. Одночасно зростає рівень *негативних девіацій* (злочинність, наркотизм, корупція, тероризм тощо). На думку Е. Дюркгейма, «щоб отримала можливість вираження індивідуальність ідеаліста, чиї мрії випереджають час, необхідно, щоб існувала й можливість вираження індивідуальності злочинця, який стоїть нижче рівня сучасного йому суспільства. Одне немислиме без другого»¹. Злочинність, таким чином, стає платою за суспільний прогрес, побічним ефектом соціальної динаміки.

Узагалі схема динаміки соціального порядку може бути представлена таким чином:

- 1) у стабільному суспільстві більшість індивідів корегує свої дії у відповідності із соціальними цінностями та нормами;
- 2) на певному етапі розвитку сталі цінності втрачають статус усезагальних цілей діяльності;
- 3) зростає привабливість альтернативних цінностей як більш ефективних засобів забезпечення комфортності життя;

¹ Дюркгейм Э. Норма и патология. *Социология преступности*. Москва : Прогресс, 1966. С. 43.

4) в умовах аномії старі цінності та норми втрачають силу впливу;

5) найбільш ефективними (і привабливими для більшості) стають цінності та норми успішних груп девіантів;

6) поведінка більшості індивідів формує нові цінності та норми, ядром яких виступають цінності та норми успішних девіантів¹.

Усе різноманіття поведінки індивідів у ситуації змін соціального порядку можна звести до двох основних типів: адаптація (приспособування до змінного середовища) й адаптування (зміна середовища відповідно до власних потреб). Перший тип поведінки характерний для більшості індивідів, другий — для девіантів. І. Рущенко виділяє «1) просте пристосування (пасивне використання соціального середовища), 2) складне пристосування (активне використання), 3) інноваційне пристосування або соціальне конструювання (адаптація через зміну середовища)»². Хоча тут можна зробити зауваження, що третя позиція, скоріше, належить уже не до індивідів, а до соціальних груп і спільнот.

Для переходу від попереднього етапу еволюції соціального порядку до наступного характерний період аномічної кризи. Головною причиною зміни соціального порядку є зниження його ефективності, коли комфортність значної частини суспільства стає проблематичною. Для такого суспільства характерні різні кризові ситуації, «непередбачувані обставини радикального роз'єднання (порушення) цілісності, що впливають на значну кількість індивідів; ситуації, що загрожують або руйнують віру в стійкість інституалізованих зразків соціальної поведінки»³, наслідком чого є соціальна ентропія — «динаміка розпаду об'єктивних і суб'єктивних

¹ Коли девіація стає колективною, девіантна група набуває більший вплив в суспільстві, ніж її представники, які діють поодиноці / Смелзер Н. Соціологія : пер. с англ. Москва : Феникс, 1998. С. 226-227.

² Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Харків, 2001. С. 151.

³ Гидденс Э. Устроение общества: очерк теории структуризации. 2-е изд. Москва : Академический Проект, 2005. С. 112.

нормативно-ціннісних структур, що супроводжується ослабленням або повною атрофією їх соціалізуючих і регулятивних функцій»¹.

Кризові періоди завжди створюють умови для підвищення рівня самореалізації девіантів. «Епоха аномії, — зазначає В. Бачинін, — постає в очах багатьох соціальних суб'єктів як пора мало не безмежних можливостей»². «Періоди наростання невизначеності, ослаблення соціального контролю і порядку, — на думку А. Дмитрієвої, — сприяють виникненню як негативних девіацій, так і позитивних»³. І, як зазначалося вище, найбільш успішні в ролі забезпечення комфортності групи девіантів стають референтними групами.

Усі види девіантності функціональні, як вважає Я. Гілінський. Так, функцією корупції є спрощення бюрократичних процедур, прискорення прийняття управлінських рішень; вживання алкоголю і наркотиків виконує седативну, інтегративну, психостимулюючу, протестну функції; проституція ж сприяє збереженню моногамного шлюбу⁴. І взагалі, на думку В. Бачиніна, наявність осередків аномії з характерними для них множинами різноманітних девіацій утворює широкий простір соціальної свободи для активних дій та енергійного самоствердження соціальних суб'єктів⁵.

¹ Бачинин В. А. Социально-правовая реальность как предмет макросоциологического анализа. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2002. Т. 5. № 2. С. 70.

² Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. С. 146.

³ Творчество как позитивная девиантность / под общ. ред. д.ю.н., проф. Я. И. Гилинского и д.ю.н., проф. Н. А. Исаева. Санкт-Петербург : ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2015. С. 236.

⁴ Девиантность, преступность и социальный контроль в «новом мире». Сборник статей / Гилинский Я. Девиантность, преступность и социальный контроль в «новом мире» : сб. статей. Санкт-Петербург : Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2012. С. 11.

⁵ Бачинин В. А. Социально-правовая реальность как предмет макросоциологического анализа. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2002. Т. 5. № 2. С. 71.

Головна соціальна функція злочинності — сигналізація про необхідність зміни стандартів дій та відносин, закріплених у нормах права. Надмірне стримування легалізації змін у соціальному порядку приводить до соціальної дезорганізації (*аномії*), коли злочинність у суспільстві виходить за межі норми. Е. Дюркгейм вважав, що свій «нормальний» рівень злочинності притаманний кожному типові суспільства¹. Російські дослідники Д. Лі і А. Давидов навіть здійснили спроби кількісного визначення цього рівня². Вихід за його межі є свідченням необхідності реформування суспільства.

Визнання нормальності злочинів не тотожне їх виправданню. Якщо нормально, що в кожному суспільстві вчиняються злочини, не менш нормальне і їх покарання, — вважав Е. Дюркгейм³.

Крім того, злочинність та інші форми девіантності нагадують більшості членів суспільства про загальні інтереси та цінності, побічно сприяють збільшенню інтегрованості соціуму. «У відповідь на акти заборонені, — писав П. Сорокін, —

¹ Дюркгейм Э. Метод социологии / Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение : пер. с фр.; сост., послесл. и прим. А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. С. 72.

² На думку Д. Лі, у нормально існуючому суспільстві як системі кількість злочинців не повинна перевищувати 5,6 % від загальної чисельності населення, або навпаки, соціальній системі (конкретному суспільству) «потрібно» мати саме таку кількість злочинців для свого нормального функціонування і розвитку. (див.: Ли Д. А. Преступность в России: системный анализ. Москва : Гелва, 1997. С. 103.) За розрахунками А. Давидова, функціонально необхідними для суспільства є підвищена суїцидальність чоловіків (75 % серед усіх самогубців), 8 чоловік на 10 000 населення, які гинуть від нещасних випадків, самогубств та вбивств тощо (див.: Давыдов А. А. Модульный анализ и конструирование социальных систем. Москва : Российская академия наук. Институт системного анализа. Институт социологии, 1998. С. 20.).

³ Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение : пер. с фр.; сост., послесл. и прим. А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. С. 16.

ми реагуємо у формі переживань й актів ворожнечі, недружелюбності і ненависті на адресу його суб'єкта»¹. На думку американського кримінолога К. Еріксона, у кожному суспільстві існує девіаційна «квота» — «функціональна кількість девіацій, які підтримуються і допускаються суспільством та об'єднують його перед обличчям «спільного ворога»².

Як вважає російський соціолог В. Бачинін, злочини, поперше, надають певній категорії населення можливості реалізувати свої трансгресивні схильності (потребу в самоствердженні, ризику, гострих відчуттях, а також меркантильні або авантюристичні потяги та надлишок агресивності). По-друге, злочинність випробовує на міцність ціннісно-нормативну будову суспільства й підштовхує до удосконалення способів стримування та блокування. По-третє, злочини вказують на девіантні, неприйнятні лінії вірогідного розвитку цивілізацій, а фігура злочинця уособлює трагічні та помилкові шляхи³.

Характеризуючи функціональне значення злочинності в глобально-історичному контексті, не можна залишити поза увагою її тяжкі соціальні наслідки. Так у США вираховують розмір «податку на злочинність» (втрати, збитки та витрати) у 450 мільярдів доларів на рік⁴. На території колишнього СРСР за 40 років (1960-2000) тільки від зареєстрованих навмисних вбивств загинуло більше як 1 млн. чоловік⁵. Крім прямої та непрямої шкоди (матеріальної, моральної, фізичної), до соціальних наслідків злочинності слід віднести також

¹ Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / вступ. ст., сост. и примеч. В. В. Сапова. Санкт-Петербург : Изд-во РХГИ, 1999. С. 92.

² Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 80.

³ Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харьков, 1999. С. 460.

⁴ Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 234.

⁵ Криминология / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва : Юристъ, 2000. С. 77.

дезорганізацію соціальних структур, дисфункцію соціальних інститутів, порушення суспільного спокою, породження в людей почуттів непевності, тривоги, страху.

1.3. Про суспільну небезпечність злочинності

Будь-яка наука оперує своєю власною системою понять і їх визначень. Наукові поняття, з одного боку, відображають певний досягнутий рівень пізнання тих чи інших об'єктів, а з іншого боку, є інструментом подальших досліджень і побудови пояснювальних моделей. Система логічно взаємопов'язаних понять стає науковою теорією. Об'єктами понятійного відображення можуть бути різні речі, процеси, явища — матеріальні та ідеальні, природні та соціальні. Якісна однорідність об'єктів пізнання формує теоретичний простір тієї чи іншої наукової спеціалізації. Заразом у науці досить часто виникає ситуація, коли один і той же предмет (у логічному сенсі цього слова) по-різному відбивається в наукових поняттях різних областей науки.

Одне з таких понять — «злочин», яке є ключовим для цілого ряду наукових дисциплін — від філософської антропології, етики, соціології і до кримінального права та кримінології. Набори істотних ознак, що входять до різних дефініцій поняття «злочин» визначаються специфікою наукових досліджень, необхідністю органічного співіснування даного поняття з іншими, прагненням до несуперечності теорії в цілому. І якщо соціологи, політологи, психологи всередині своєї предметної області мають достатній ступінь свободи у визначенні тих чи інших понять, то кримінологія в пострадянських суспільствах виявилася нерозривною, сукупно з наукою кримінального права в рамках загальної спеціальності «12.00.08 - кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право». Провідна роль кримінального права при цьому вважалася сама собою зрозумілою, що призвело до формування

досить стійкої традиції сприймати науку про злочинність, за образним висловом українського вченого А. Зелінського, як «блязня при дворі його величності кримінального права»¹. Проявами «блязнювання» можна вважати зміни предметного поля науки в залежності від ... волі законодавця. З'являється нова стаття в Кримінальному кодексі — і дослідники злочинності (відповідно до принципу «чого zvolите») видають на-гора кримінологічні характеристики нового діяння. Згадаймо, хоча б «кримінологічні характеристики» спекуляції (у радянський період або вже в наші часи — проституції).

У вітчизняній (включаючи пострадянський період) правовій традиції однією із сутнісних характеристик злочину вважається його суспільна небезпека. Ця ознака закріплена в Кримінальному кодексі України, стаття 11 якого проголошує, що «злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину»². Ознака суспільної небезпечності міститься також у визначенні злочину в кримінальних кодексах Росії (стаття 14: «Злочином визнається винно вчинене суспільно небезпечне діяння, заборонене цим Кодексом під загрозою покарання»³), Білорусі (стаття 11: «Злочином визнається вчинене винно суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що характеризується ознаками, передбаченими цим Кодексом, і заборонене їм під загрозою покарання»⁴), Азербайджану (стаття 14: «Злочином визнається винно вчинене суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), заборонене цим Кодексом під загрозою

¹ Див. підрозділ «Про предметний статус кримінології» даної монографії.

² Кримінальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. (дата звернення: 20.07.2020)

³ Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 № 63-ФЗ (ред. от 08.06.2020). URL : <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=354576&fld=134&dst=100052,0&rnd=0.5419740493641432#07139368037361877>. (дата звернення: 20.07.2020)

⁴ Уголовный Кодекс Республики Беларусь. URL : https://kodeksy-by.com/ugolovnyj_kodeks_rb/11.htm. (дата звернення: 20.07.2020)

Розділ 1. Проблеми методології кримінологічної науки
1.3. Про суспільну небезпечність злочинності

покарання»¹), Вірменії (стаття 18: «Злочином визнається винно вчинене суспільно небезпечне діяння, передбачене цим Кодексом»²), Казахстану (стаття 10: «Злочином визнається вчинене винно суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), заборонене цим Кодексом під загрозою покарання у вигляді штрафу, виправних робіт, залучення до громадських робіт, обмеження волі, позбавлення волі або смертної кари»³). Відтворюється ознака суспільної небезпечності злочину і в сучасних підручниках з кримінології пострадянських країн⁴. Так, на думку М. Клейменова, специфіка злочину полягає в суспільно небезпечному характері (не всі поведінкові девіації соціально небезпечні) і протиправності (порушення кримінально-правових норм)⁵.

Водночас у кримінальних кодексах західноєвропейських держав вказівка на суспільну небезпечність як ознаку злочину відсутня. Іспанія — стаття 10 (злочинами є діяння, карані згідно із законом⁶), Німеччина — § 12 («злочинами є протиправні діяння, за вчинення яких як мінімальне покарання передба-

¹ Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. URL : http://continent-online.com/Document/?doc_id=30420353#pos=569;-39. (дата звернення: 20.07.2020)

² Уголовный кодекс Республики Армения. URL : <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus#3>. (дата звернення: 20.07.2020)

³ Уголовный кодекс Республики Казахстан. URL : https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#pos=646;-55. (дата звернення: 20.07.2020)

⁴ Див.: Криминология : учебное пособие для бакалавров. Алексеев С. Л., Салимзянова Р. Р. / под ред. А. Ю. Епихина, д.ю.н., проф. Казань : ЧОУ ВПО «Академия социального образования», 2013. С. 20; Криминология : підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2018. С. 80.

⁵ Клейменов М. П. Криминология, 2018. URL : <http://be5.biz/pravo/k044/6.html#1>. (дата звернення: 20.07.2020)

⁶ Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal. URL : <https://www.boe.es/buscar/pdf/1995/BOE-A-1995-25444-consolidado.pdf>. (дата звернення: 20.07.2020)

чено покарання у вигляді позбавлення волі на термін від одного року і більше»¹), Швеція — стаття 1 («злочином є діяння, яке визначається цим Кодексом або іншим законом або статутом, за яке встановлено покарання»²), Швейцарія — стаття 10 (злочинами є вчинки, за які загрожує ув'язнення на термін більше трьох років³) тощо.

Це ж ми бачимо і в кримінальних законах постсоціалістичних і пострадянських держав Європи. Польща — стаття 1, § 1 («кримінальній відповідальності підлягає лише особа, яка вчинила діяння, заборонене під загрозою покарання законом, який діяв на час його вчинення»⁴); Латвія — стаття 6 («злочинним діянням визнається навмисно або з необережності вчинене діяння (дія або бездіяльність), яке передбачено цим Законом та за вчинення якого загрожує кримінальне покарання»⁵). У статті 7 Кримінального кодексу Грузії, країни, яка найбільш просунулась за роки після «революції троянд» по шляху вестернізації, ми знаходимо: «Підставою кримінальної відповідальності є злочин, тобто передбачене цим Кодексом протиправне і винне діяння»⁶, без додаткової вказівки на її суспільну небезпечність.

Будь-яка дефініція, закріплена в законах, є відображенням, по-перше, державної політики, по-друге, правової традиції.

¹ Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии. URL : <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242733&subID=100102942,100102943,100102945,100102951,100102963#text>. (дата звернення: 20.07.2020)

² Уголовный кодекс Швеции. URL : http://www.sweden4rus.ru/rus/info/juridisk/ugolovnyj_kodeks_shvecii#1:1. (дата звернення: 20.07.2020)

³ Schweizerisches Strafgesetzbuch. URL : <https://business-swiss.ch/wp-content/uploads/2020/04/311.0.pdf>. (дата звернення: 20.07.2020)

⁴ Уголовный кодекс Республики Польша. URL : <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1246817&subID=100110056,100110057,100110060,100110481#text>. (дата звернення: 20.07.2020)

⁵ Уголовный закон Латвийской Республики. URL : http://www.pravo.lv/likumi/07_uz.html. (дата звернення: 20.07.2020)

⁶ Уголовный кодекс Грузии. URL : <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>. (дата звернення: 20.07.2020)

Чому ж саме в пострадянських державах злочин вважається суспільно небезпечним діянням? І чому в кримінальному законодавстві країн Західної Європи ця ознака відсутня?

Уперше ознака суспільної небезпечності злочину була закріплена в Кримінальному кодексі РРФСР 1922 року. Відповідно до статті 6 Кодексу, «злочином визнається будь-яке суспільно-небезпечне діяння або бездіяльність, що загрожує основам радянського ладу і правопорядку, встановленому робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного ладу період часу»¹.

Дане формулювання була чітким утіленням державної кримінальної політики, оскільки попередня стаття 5 Кодексу проголошувала: «Кримінальний Кодекс Р.Р.Ф.С.Р. має своїм завданням правовий захист держави трудящих від злочинів і від суспільно-небезпечних елементів і здійснює цей захист шляхом застосування до порушників революційного правопорядку покарання або інших заходів соціального захисту»². У цьому визначенні очевидна явна маніпуляція, суть якої в ототожненні суспільства з державою: **суспільно небезпечною** оголошується дія, спрямована **проти держави**.

Наслідки цієї маніпуляції загальновідомі: поділ злочинців на «соціально-близьких» і «соціально-чужих»³, термін «вороги народу», застосовуваний виключно по відношенню до опонентів державної ідеології і т.ін.

У ХХ столітті подібне ототожнення суспільства і держави здійснювалося також у Німеччині після приходу до влади нацистів. Так у липні 1935 року до Кримінального кодексу Німе-

¹ Уголовный кодекс РСФСР редакции 1922 года / *Юридическая Россия*. Федеральный правовой портал. URL : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241523>. (дата звернення: 20.07.2020)

² Уголовный кодекс РСФСР редакции 1922 года // *Юридическая Россия*. Федеральный правовой портал. URL : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241523>. (дата звернення: 20.07.2020)

³ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. URL : <http://lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/gulag.txt>. (дата звернення: 20.07.2020)

чини була введена стаття 170а, яка проголошувала: «Якщо діяння заслуговує покарання відповідно **зі здоровими почуттями народу** (виділено нами — В. П.), але кримінальне покарання кодексом не передбачено, обвинувачення може досліджувати, чи дійсно можуть бути застосовані до цього діяння основні принципи кримінального закону і чи дійсно можна допомогти восторжествувати правосуддю за допомогою належного застосування цього кримінального закону»¹. Ну, а що таке «здорові почуття народу», визначалося владою, з огляду на формулу «Ein Volk, ein Reich, ein Führer», що було німецькою версією ототожнення суспільства і держави. З аналогічними наслідками для опонентів режиму, які оголошувались «ворогами нації». Цікаво, що, оскільки «ідеологія гітлеризму поєднувалася з почуттям порядку і дисципліни, це привернуло до режиму юридичну касту в більшій мірі, ніж інші професії»².

Поява принципу суспільної небезпечності злочинів у радянському кримінальному праві було реалізацією політичної програми «ідеологія = держава = суспільство». Суспільство залізною рукою влади підганялося під канони ідеології (у т.ч. і правової). За радянських часів ознака суспільної небезпечності найактивніше використовувалась щодо дисидентів, тобто осіб, які ставили під сумнів право влади визначати всі параметри суспільного — цілі суспільства, соціальні цінності, критерії суспільної безпеки. Відповідно до цієї моделі соціально-правового порядку, чим вище ступінь «суспільної небезпечки», тим більш суворим було покарання. Проаналізувавши статистику виконання покарань 30-50-х років, можна переконатися, що найбільш «небезпечними для суспільства» найчастіше визнавалися злочини з ідеологічним забарвленням (славнозвісна 58-а стаття Кримінального кодексу). За документально підтвердженими даними, тільки в 1937-1938 роках за політичними

¹ Кошелев Д. А. Краткий очерк германского национал-социалистического права (1933-1939) URL : <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1182034&subID=100075267,100075272>. (дата звернення: 20.07.2020)

² Карбонье Ж. Юридическая социология. Благовещенск: Благовещ. гуманитар. колледж им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 1998. С. 295.

мотивами було засуджено 1 344 923 чоловік, з них 681 692 — до вищої міри покарання¹. У 60-70-е роки акцент змістився на господарські злочини. Зрозуміло, що для радянської державної ідеології приватний бізнес, безумовно, був надзвичайно небезпечний. Проте аж ніяк не для суспільства, яке страждало від тотального дефіциту товарів народного споживання. Так за 25 років активної боротьби зі «спекуляцією» (1966-1991) до кримінальної відповідальності було притягнуто близько одного мільйона чоловік².

Поняття «суспільна безпека» має сенс як засіб підтримки порядку в гомогенному (однорідному) суспільстві, для якого будь-який «крок ліворуч, крок праворуч — спроба втечі». Або в суспільстві, що прагне до гомогенності (Радянський Союз). Для гетерогенного суспільства (або, кажучи сучасною мовою, постмодерного суспільства) критерії суспільної безпеки виявляються розмитими.

Проте, після розпаду Радянського держави з її ідеологізацією права, ознака суспільної небезпечності злочину благополучно перемістилась у кримінальне законодавство нових незалежних держав. І справа тут не тільки в підступах неокомуністів. Ще в дорадянській Росії серед правознавців існувала досить міцна традиція посилювати характеристику злочину шляхом виокремлення його суспільної небезпеки³.

Чому така традиція сильна в Росії і в Україні, а не на Заході? На нашу думку, це стало відображенням прагнення до

¹ Справки 1 спецотдела МВД СССР о количестве арестованных и осужденных в период 1921—1953 годов / *Фонд Александра Н. Яковлева*. URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009312>. (дата звернення: 17.07.2020)

² Криминология / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва : Юристъ, 2000. С. 75.

³ Див.: Спасович В. Учебник уголовного права / В. Спасович. Вып. 1. Санкт-Петербург : Тип. И. Огризко, 1863; Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Т. 1. Общ. Ч. / А. Ф. Кистяковский. Киев: в университетской типографии, 1875; Владимирова Л. Е. Учебник русского уголовного права: общ. ч. / Л. Е. Владимирова. Харьков : Издание типографии Каплана и Бирюкова, 1889.

втілення в праві історично сформованого в нас пріоритету суспільства (общинності, соборності, колективності) над особистістю. Кримінальне право і кримінальна політика залежні від загальної державної політики. І якщо за радянських часів несучою конструкцією внутрішньої політики була схема «ідеологія = держава = суспільство», то в XIX столітті існувала відома формула «православ'я — самодержавство — народність». І в першому, і в другому випадку ми бачимо пріоритет різних форм суспільного перед індивідуальним, що, природно, відображало стан соціуму. Тому ця ситуація не могла опинитися поза наукового осмислення (XIX століття) і закріплення в законі (XX століття). На думку українського правознавця Н. Орловської, суспільна небезпека у вітчизняному кримінальному праві «опосередковує інтерпретацію законодавцем соціальної значущості певних цінностей з метою їх відображення в законі»¹. Цінності колективізму, таким чином, брали гору над цінностями індивідуалізму (права людини, особиста безпека).

Явною функцією такого закріплення було збереження і посилення інтеграції соціуму, латентною — різні маніпуляції з ототожнення суспільства і держави, держави і влади, які використовувались у першу чергу для репресій проти супротивників режиму. Ще один побічний ефект — домінування у соціумі таких стереотипів поведінки, як деперсоналізація відповідальності, патерналізм, влада авторитету, обмеження індивідуальної свободи².

У XXI столітті, в епоху глобалізації та постмодернізації, на перший план виходить особистість, індивідуалізм, креативність. У західних суспільствах це отримало інституційне за-

¹ Орловська Н. А. Соціальна шкідливість та суспільна небезпека: концептуальні аспекти співвідношення у контексті побудови кримінально-правових санкцій / Н. А. Орловська. *Форум права*. 2011. № 2. С. 672 / URL : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11onakpc.pdf>. (дата звернення: 20.07.2020)

² Див.: Соснин В. А. Культурно-психологическая основа кризиса российского общества. *Психологический журнал*. 1998. № 1. С. 165-169.

кріплення дещо раніше — у нас це актуалізується зараз. При тому, на нашу думку, закріплення суспільної безпеки як однієї з основних ознак злочину побічно відсуває на другий план реалізацію принципу пріоритету прав особистості.

Як довів ще Е. Дюркгейм, злочинність для суспільства не тільки не є небезпечною, але навіть необхідною¹. Історія не дає нам прикладів того, що будь-яке суспільство зруйнувалося внаслідок злочинності. Різке зростання злочинності, як прояв деструктивної конфліктності, завжди є сигналом про соціальне неблагополуччя, яке, більш-менш адекватно, сприймається владою і підштовхує необхідні реформи. Якщо цього не відбувається, то для держави (точніше, для людей, які отожднюють себе з нею) безпека злочинності більш очевидна. Суспільство продовжує функціонувати зі зміненим державним устроєм.

Більш коректним для кримінологічного розуміння і вивчення злочину видається термін «шкода» («збиток»). «Злочин, — зазначає, зокрема, В. Коган, — незалежно від його виду, утворюється з'єднанням спонукання, яке саме по собі незлочинне, з операцією, яка сама по собі незлочинна, якщо таке з'єднання заподіює шкоду або створює загрозу об'єктам, поставленим в зв'язку з їх соціальною цінністю під кримінально-правову охорону, і при цьому заборонено кримінальним правом»².

У США вчені-юристи вважають, що «для визначення злочину необхідне поєднання двох абстрактних критеріїв, а саме: законодавчого опису даного діяння як суспільно-шкідливого і вказівки в законі на його караність»³.

¹ Дюркгейм Э. Норма и патология. *Социология преступности*. Москва : Прогресс, 1966.

² Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия : монография. Москва : Наука, 1983. С. 89.

³ Сатерленд Э. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями? *Социология преступности*. Москва : Прогресс, 1966. С. 46.

Зрештою, громадська шкідливість (збитковість) більш доступна для емпіричних вимірювань, ніж суспільна небезпека. У кримінології серед основних показників злочинності активно використовується «ціна злочинності», яка розуміється як збиток, що прямо або побічно завдається злочинною діяльністю, а також складається з витрат на утримання правоохоронних органів, судів і інших органів, чия діяльність пов'язана з попередженням злочинності¹.

Термін «суспільна небезпека», на наш погляд, надмірно абстрактний, важко вимірюється та визначається і, як показав власний історичний досвід, легко використовується для маніпуляцій (найчастіше найбільш «суспільно» небезпечним виявлялося те, що загрожувало владі). І якщо наше прагнення до правової держави і пріоритету прав людини є не тільки декларацією, то в праві необхідно позбавлятися від атавізмів попередньої епохи.

Час не стоїть на місці. Коли наша монографія була вже майже підготовлена до друку, робочою групою з питань розвитку кримінального права був опублікований проєкт тексту нового кримінального Кодексу, де в статті 2.1.1. визначається: «Злочином є протиправне діяння, що відповідає складу злочину, передбаченого цим Кодексом»²...

1.4. Соціологічне вивчення латентної злочинності

Злочинність у різних її проявах залишається однією з найгостріших проблем сучасності. Негативний вплив на всі

¹ Долотов Р. Цена преступности как криминологический показатель: некоторые методологические аспекты. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2012. № 3 (21). С. 15.

² Проєкт тексту нового кримінального Кодексу. URL : <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code?fbclid=IwAR3-I2YLXthWXqbWQVmRWt2BnlHrZ2d48YJf07Rq9AUUjHUsNCSJ-ABkg>. (дата звернення 20.09.2020)

сфери суспільного життя, стійка загроза процесам реформування суспільства, спричинення соціальної дестабілізації — усе це потребує підвищення рівня ефективності протидії будь-яким злочинним проявам. Своєю чергою, вирішення зазначеного завдання неможливе без наукового забезпечення всіх рівнів соціального та державного контролю злочинності.

Розв'язання даного питання диктується необхідністю пізнання справжніх масштабів злочинності, здійснення достовірного прогнозу тенденцій злочинності, визначення адекватної до фактичної криміногенної ситуації стратегії і тактики протидії злочинам, а також подальшим розвитком науки кримінології, дослідження якої повинні ґрунтуватися на реальних показниках, що характеризують стан злочинності.

Дані статистичної звітності, які вважаються офіційними показниками стану злочинності в країні, не задовольняють потребам справжнього наукового пізнання. І це не є тільки нашою національною проблемою, коли статистика відображає не стільки стан злочинності, скільки стан її реєстрації (так у 2003 році зміна міністра внутрішніх справ і посилення останнім вимог до реєстрації правопорушень призвели до зростання кількості злочинів в Україні майже на чверть). Як вважає англійський соціолог Е. Гідденс, статистика злочинності і правопорушень є найменш надійною з усієї офіційної інформації з соціальних питань¹. На думку харківського соціолога І. Руценка, кримінальні статистики «не відображають реальних чисел злочинності і залежать від різних мінливих суб'єктивних факторів або установлених організаційних схем, що проціджують реальні події на догоду поліцейським чиновникам»². За влучним висловлюванням російського вченого Ф. Захаревича, «число арештантів, переданих в руки правосуддя, не є ще засобом цілком достатнім для встановлення числа злочинів,

¹ Гідденс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. С. 132.

² Руценко І. П. Соціологія злочинності. Спеціальні та галузеві соціології : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2002. С. 247.

істинно скоєних, подібно до того, як число риб, спійманих неводом, не вказує числа риб, плаваючих в річці»¹.

Латентна (прихована) злочинність істотно спотворює наші уявлення про її реальний стан, структуру, характер, динаміку, про розмір та характер завданої шкоди; зменшує ступінь достовірності прогнозів; перешкоджає реалізації принципу невідворотності відповідальності; підриває авторитет правоохоронних органів; сприяє подальшому зростанню злочинності та знижує антикримінальну активність громадян, негативно впливає на економічне життя країни, призводить до послаблення державного контролю над економікою та сферою фінансів.

У теоретичному плані вивчення латентної злочинності важливе для пізнання фактичного стану злочинності, її дійсних розмірів, структури, географії і її реальної ціни². Однак притому специфіка об'єкта дослідження утруднює проведення багатьох традиційних дослідницьких процедур. Загалом злочинність як така належить до латентних соціальних явищ та процесів, які відрізняються вже тим, «що кримінальні відносини за суттю є прихованими від стороннього ока, а їх суб'єкти мають мотиви не ділитися відповідною інформацією зі сторонніми людьми»³. Таким чином, об'єктом дослідження стає «латентність у квадраті».

Латентну злочинність можна визначити як частину фактичної злочинності, яка не була відображена в кримінальній статистиці, тобто, не зареєстрована та, відповідно, не отримала юридичної оцінки в суді.

¹ Захаревич Ф. Опыт юридической статистики. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1853. Ч. 41. С. 258. Цит.: Иншаков С. М. Латентная преступность как объект исследования. *Криминология: вчера, сегодня, завтра*. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба. 2009. № 1 (16). С. 108.

² Акутаев Р. М. Латентная преступность: актуальность проблемы и понятие. *Государство и право*. 1997. № 12. С. 81.

³ Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Спеціальні та галузеві соціології : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2002. С. 246.

В основі латентності, як соціокультурного явища, знаходиться прагнення певних індивідів (груп) приховувати ті або інші девіантні вчинки заради збереження своїх зв'язків із суспільством, адже загальний соціальний порядок підтримується різними системами соціального контролю, побудованого на основі заохочення соціально нормальної (схвалюваної більшістю) поведінки та покарання соціальних відхилень (засуджуваної поведінки). Загроза стати об'єктом громадського засудження завжди спонукає до приховування будь-яких девіацій, які більшістю оцінюються негативно — від аморальних дій і до протиправних вчинків. Частиною загального соціального контролю є кримінально-правовий контроль, що функціонує так же, але покарання важить значно більше, ніж заохочення. Звідси — і посилення рівня «приховуваності» вчинків. Так «для злочинності і правопорушень є «нормою», коли одна із сторін (винний суб'єкт) приховує злочин. Але для деяких видів злочинності така «норма» поширюється на обидві сторони»¹ Це стосується в першу чергу таких правопорушень, як корупція, проституція, економічні злочини, незаконний обіг наркотиків.

Усю латентну злочинність можна умовно поділити на дві основні сукупності злочинів: «природну» латентність (випадки, коли правоохоронним органам не став відомим факт вчинення злочину) та «штучну» латентність (випадки, коли правоохоронні органи, маючи необхідну інформацію про вчинення злочину, не ставлять його на облік).

До основних причин природної латентності злочинів можна віднести відсутність очевидних наслідків або їх малозначимість; відсутність безпосередніх постраждалих, а також недовіру до правоохоронних органів (в основному, через відсутність віри у їх здатність розкрити злочин та захистити заявника); небажання взагалі «зв'язуватись» з поліцією, побоювання помсти з боку злочинців (або укладання з ними угоди);

¹ Рущенко И. П. Латентные социальные процессы: теоретические и практические аспекты исследований наркомании. *Социологические исследования*. 1999. № 10. С. 76.

небажання розголосу факту посягань¹. Слід зважати також і на соціокультурні особливості суспільства (або навіть окремого регіону). Наприклад, факти сімейного насильства по-різному сприймаються в індустріальному або патріархальному суспільствах. Відповідно, громадська думка дає різну оцінку фактам заяв про такі випадки, що впливає на поведінку потерпілих.

Штучно-латентні злочини можуть бути представлені в таких двох групах:

- відомі, але не взяті на облік злочини;
- відомі, взяті на облік, але нерозкриті злочини².

Перша група злочинів є наслідком ситуацій, коли правоохоронні органи, які отримали повідомлення про скоєний злочин, не реагують і не розслідують його. На таку поведінку правоохоронців може впливати ціла низка факторів. Так, за результатами дослідження, проведеного у США, вірогідність складання офіційного поліцейського звіту про правопорушення залежить від 1) тяжкості злочину, 2) активності потерпілого, 3) ступеня споріднення між потерпілим і правопорушником, 4) рівня поваги до потерпілого, 5) расової належності потерпілого, 6) присутності свідка³. Як ми бачимо, дія визначених факторів в основному має універсальний характер.

Для другої групи злочинів характерним є те, що правоохоронні органи були проінформовані про реально скоєний злочин, здійснили його первинну реєстрацію, формально вжили якихось заходів до його розслідування, але через недостатнє бажання, слабку професійну підготовку і т. ін. не встановили у заподіяному події або складу злочину.

Для характеристики прихованої злочинності вживається термін «рівень латентності» — частка незареєстрованих злочинів серед усіх фактично скоєних кримінальних деліктів.

¹ Кримінологія / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва : Юристъ, 2000. С. 122.

² Акутаев Р. М. К вопросу о методах измерения латентной преступности. *Государство и право*. 1998. № 7.

³ Кримінологія / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 110–111.

Рівень латентності буває високий (понад 65 %), середній (30-60 %) та низький (менше 30 %). Практика роботи правоохоронних органів показує, що низький рівень характеризує злочини, приховувати які дуже складно (вбивства, розбої, крадіжки); середній рівень — злочини, які менш очевидні або мотивація заяви про які в потерпілих слабка; високий рівень — це, як правило, неочевидні злочини, коли потерпілі не схильні про них заявляти (з'валтування), а також так звані «злочини без конкретних жертв» (економічні та екологічні злочини).

Харківський соціолог І. Рущенко пропонує розрізняти всі латентні процеси за ступенем латентності. На його думку, до процесів *1-го рівня латентності* (найвища прихованість подій) можна віднести розповсюдження наркотиків, проституцію, корупцію і всі так звані «злочини без жертв». Вони характерні тим, що основні агенти процесу не схильні розголошувати інформацію, бо стосунки здійснюються «за згодою сторін». *Латентні процеси 2-го рівня* характерні тим, що є ображена, скривджена сторона, жертви агресії та ненормативних стосунків і, принаймні, певна їх частина прагне зробити офіційну заяву, але на практиці фіксується менша частина відповідних подій, а переважна більшість деліктів залишається поза статистикою. Нарешті, процеси *3-го рівня латентності* відносяться до тих випадків, які на загал відомі, зафіксовані, але до кінця не з'ясовані, наприклад, не встановлено всіх обставин злочину, не виявлено злочинця або його місцеперебування, тобто, відповідно до процесуальних вимог, злочин до кінця не розкрито¹.

Наведені вище загальні теоретичні характеристики латентної злочинності, її різновидів та основних факторів стають методологічною основою для проведення емпіричних досліджень, яка втілюється в програмі дослідження.

У структурі програми дослідження виділяються методологічний, методичний та організаційний розділи.

¹ Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2001. С. 242-243.

У методологічному розділі програми визначаються та формулюються проблема дослідження (протиріччя між реальним станом злочинності та недостатністю теоретичних знань про нього, що вимагає науково-практичного вирішення), мета дослідження (очікуваний кінцевий результат діяльності дослідника, який полягає у вивченні означеного протиріччя (проблеми) та виробці рекомендацій щодо його пом'якшення), завдання дослідження (конкретні кроки по досягненню мети), об'єкт дослідження (сфера суспільної реальності, яка містить у собі проблему), предмет дослідження (прояви, окремі характеристики об'єкта, які мають безпосереднє відношення до проблеми), логічний аналіз предмета дослідження (створення теоретичної моделі проблемної ситуації), гіпотези дослідження (науково обґрунтовані припущення про причинні зв'язки між різними групами фактів¹, які мають вплив на проблему).

Якщо методологічний розділ програми спрямований на з'ясування того, «що досліджується?», то її методичний розділ покликаний дати відповідь на запитання «як досліджувати?». Розробка методики передбачає, по-перше, визначення кола джерел первинної інформації (усе населення, жертви злочинів, експерти, документи тощо), по-друге, визначення методів збору первинної інформації (опитування, експертна оцінка, вивчення документів, спостереження тощо), і, по-третє, конструювання методичного інструментарію для проведення дослідження (анкета, бланк аналізу документа, картка спостереження).

Організаційний розділ у програмі дослідження втілюється в *робочому плані*, який є організаційно-методичним документом, що фіксує основні етапи роботи відповідно до програми дослідження, містить перелік календарних термінів, матеріальних і людських витрат, необхідних для досягнення кінцевої мети.

¹ Смелзер Н. Социология. Москва : Феникс, 1998. С. 27.

Однією з сучасних методик вимірювання рівня латентності злочинів вважається проведення віктимологічних опитувань населення. Так Бюро перепису США, починаючи з 1973 року, двічі на рік опитує 60 тисяч чоловік з метою визначення кількості жертв злочинів (проект «Національний огляд злочинності»). У ході дослідження з'ясовуються місця скоєння злочинів, час доби, використання зброї, кількість постраждалих, дані про жертви (стать, раса, вік, освіта, сімейний стан, шкода для здоров'я, витрати на лікування, відшкодування втрати майна)¹.

У результаті проведених досліджень було з'ясовано, що до поліції повідомлень про більшість серйозних злочинів не надходило. Найбільш регулярно громадяни повідомляють про крадіжки з торговельної мережі (86 %), а найрідше — про квартирні крадіжки зі шкодою менше 50 доларів².

За даними Звіту японської поліції про дослідження латентної злочинності (які проводяться у Японії з початку 70-х років), зазвичай відбувається в житті вдвічі більше кримінальних подій, ніж це реєструє поліція. За окремими злочинами кількість латентних деліктів у Японії перевищує кількість зареєстрованих таким чином: вандалізм — у 25 разів, вторгнення в помешкання — у 4 рази, привласнення майна — майже в 4 рази, шахрайства — у 2 рази, завдання тілесних ушкоджень — на 42 %, крадіжки — на 87 %³.

У Великій Британії віктимологічні дослідження, які отримали назву «Британські огляди злочинності», проводяться з 1982 року. Крім з'ясування рівня фактичної злочинності, британські кримінологи вираховують ймовірність ризику

¹ Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 111.

² Гидденс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. С. 132.

³ Уэда К. Преступность и криминология в современной Японии : пер. с япон. Москва : Прогресс, 1989. С. 74.

стати жертвою злочину, визначають різницю у віктимізації різних груп населення¹.

Зіставлення даних кримінальної статистики з результатами досліджень дозволяє отримати кількісні характеристики рівня латентності — як злочинності взагалі, так і за окремими видами злочинів. Так, за результатами досліджень, проведених науковцями Геттінгенського університету (Німеччина, 1974 рік), співвідношення між зареєстрованою злочинністю та латентною становило:

- по крадіжках, які були скоєні за обтяжуючих умов, — 1:2;
- по крадіжках без обтяжуючих умов — 1:15,
- по умисних нанесеннях тілесних ушкоджень — 1:8,
- по пограбуваннях — 1:6.

Середній показник співвідношення зареєстрованої і латентної злочинності, за узагальненими даними німецьких дослідників, дорівнював 1:10². Такі ж розрахунки наводять і російські кримінологи³. Цікаво, що аналогічний результат був отриманий у ході віктимологічного дослідження, проведеного лабораторією соціологічних та кримінологічних досліджень Луганської академії внутрішніх справ у 2002 році. Тоді на шість тисяч зареєстрованих злочинів приходилось 14 % жителів міста Луганська, які (за результатами опитування) вважали себе жертвами деліктів, що дорівнює 63 тисячам чоловік у складі генеральної сукупності.

На основі певного збігу показників зареєстрованої і латентної злочинності в різних країнах уявляється можливим висловити припущення про те, що дані кримінальної статистики кожної окремої країни відображають здатність конкретної правоохоронної системи «переварити» певну кількість

¹ Див.: Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2001. С. 260-261.

² Кримінология. Словарь-справочник: пер. с нем. Москва : Норма, 1998. С. 90.

³ Див.: Кримінология : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва : Юристъ, 1995. С. 58.

злочинів. Як вважають німецькі кримінологи, «якби всі злочини були реально зареєстровані, то це порушило б всю систему юстиції і призвело до ерозії норм»¹.

В Україні низку опитувань, предметом яких серед іншого була віктимізація населення і латентна злочинність, провели соціологи соціально-психологічного факультету Національного університету внутрішніх справ (м. Харків). За даними опитувань були розраховані коефіцієнти латентності окремих видів злочинів (співвідношення незареєстрованих деліктів до загальної кількості фактів віктимізації населення міста Харкова). Згідно з результатами опитування 1999 року, ці коефіцієнти склали:

- кишенькова крадіжка — 24,4;
- хатня крадіжка — 3,5;
- інші крадіжки грошей, речей — 33,5;
- вуличне хуліганство — 8,9;
- грабунок, розбій — 1,9;
- побиття, тілесні ушкодження — 6,0;
- шахрайство — 30,0².

За результатами Національного опитування громадської думки в Україні (2019), жертвами злочинів назвали себе 37 % респондентів. Найбільше громадяни постраждали від порушень правил дорожнього руху, що спричинили тяжкі наслідки (21 %), вуличного хуліганства (18,5 %), навмисного приниження честі і гідності (14,9 %), побоїв, нанесень тілесних ушкоджень (11,2 %), шахрайства (10,6 %) ³.

Результати віктимологічних досліджень надають можливості вимірювати також окремо як «природну», так і «штучну» латентність. Так, за результатами досліджень, проведених у

¹ Кримінологія. Словарь-справочник : пер. с нем. Москва : НОРМА, 1998. С. 90.

² Див.: Руценко І. П. Соціологія злочинності. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2001. С. 266-272.

³ Довіра населення до Національної поліції України: результати опитування громадської думки (Національний звіт)/ за заг. редакцією А. В. Орлова. Київ : Центр стратегічного розвитку території (ЦСРТ), 2019. С. 15.

Сполучених Штатах Америки в 1994 році, загальний рівень «природної» латентності становив 64 %. Стосовно окремих злочинів цей показник характеризувався такою ієрархією¹:

Злочини	Рівень природної латентності
Крадіжки домашнього майна	73 %
Згвалтування	68 %
Вуличні крадіжки	67 %
Пограбування	45 %
Крадіжки автотранспорту	22 %

Спробою з'ясування розміру «природної» латентності було дослідження, проведене в червні 2002 року в Луганську (720 опитаних). Для його визначення респондентам пропонувалось відповісти на запитання *«Як Ви гадаєте, яка частка людей, що стали жертвами злочинів, звертається за допомогою до міліції?»*. Шляхом математичної обробки за спеціальною формулою результатів опитування зі шкалою з варіантами відповідей «більше двох третин», «близько половини», «менше третини» було з'ясовано, що приблизна частка заявників про злочини дорівнює 48 % від потерпілих осіб. Отже, частка громадян, які стали жертвами злочинів та не повідомляли про них до органів внутрішніх справ, склала 52 %.

Узагалі, результати переважної більшості віктимологічних досліджень доводять, «що про половину серйозних злочинів, включаючи згвалтування, грабежі і напади з метою нанесення тяжких тілесних ушкоджень, поліції не повідомляється»².

При вивченні латентної злочинності використовуються переважно соціологічні методи: опитування громад-

¹ Кримінология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 227.

² Гидденс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. С. 132.

ської думки про стан злочинності; віктимологічні опитування; експертна оцінка при опитуванні фахівців; вивчення документів правоохоронних органів, контрольно-ревізійних органів, медичних установ і т. ін.

Кожен із цих методів має як свої переваги, так і певні недоліки. Так при проведенні масових (віктимологічних) опитувань з'ясовується, що як правило респонденти забувають про незначні злочини, жертвами яких вони стали більше як пів року до опитування¹. Крім того, масові опитування є, вочевидь, складною справою з точки зору їх організаційно-технічного та матеріально-фінансового забезпечення. Для забезпечення достатнього рівня репрезентативності (емпіричної обґрунтованості) результатів вивчення латентних злочинів обсяг вибіркової сукупності досягає кількох тисяч (або навіть десятків тисяч²) респондентів, що вимагає залучення значних коштів та ресурсів. І взагалі вважається, що «така методика придатна не для всіх видів злочинів, а здебільшого — загальнокримінальної злочинності, яка має конкретних потерпілих»³.

При проведенні опитувань у середовищі суб'єктів делінквентної поведінки досить часто доводиться мати справу з так званими «зміненими особистостями», які в більшості своїй не налаштовані нормально співпрацювати з інтерв'юєрами⁴. Існує велика ймовірність спотворення інформації через уже згадуваний ефект «латентності у квадраті», тобто через небажання делінквентів надавати достовірну інформацію, як про злочини, що стали відомими, так і ще в більшій

¹ Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 225.

² В ході Національного віктимологічного опитування (США) у 1994 р. було опитано 90 560 респондентів (Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 112).

³ Руценко І. П. Соціологія злочинності. Спеціальні та галузеві соціології : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2002. С. 252.

⁴ Руценко І. П. Соціологія злочинності. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2001. С. 250.

мірі про невиявлені злочини. Серед професіоналів існує думка, що, коли у звичайних опитуваннях фактологічна інформація збігається з дійсним станом речей на 80-90 %, то при вивченні девіантної поведінки рівень подібності зменшується до 40-50 %¹. Російський соціолог Г. Батигін наводить результати опитування студентів, у якому на запитання «Чи часто Ви вчиняєте аморальні вчинки?» позитивну відповідь дали 2 % респондентів, одночасно як 93 % опитаних відповіли, що з аморальними вчинками вони зустрічаються часто².

Метод вивчення документів найкраще використовувати для аналізу деяких аспектів «штучної» латентності, де джерелом первинної інформації стають заяви громадян про скоєні злочини, книги обліку правопорушень тощо. Але в цілому можливості цього методу для вивчення латентної злочинності дуже обмежені, хоча певним чином він може виконувати допоміжну функцію при проведенні комплексних досліджень.

Більш доступними і одночасно достатньо репрезентативними щодо проблеми латентності злочинів є експертні методи опитування фахівців, які поділяються на індивідуальні та групові.

Основним критерієм відбору експертів є їхня компетентність. Крім цієї якості, також враховуються креативність, ставлення до експертизи, ступінь аналітичності, широта мислення тощо.

У дослідженнях латентності злочинів експертами можуть бути юристи, працівники органів внутрішніх справ, судді, працівники прокуратури, спеціалісти різних галузей, які компетентні в досліджуваній проблемі, а також досвідчені «носії» кримінальної установки — професійні злочинці, рецидивісти тощо. Наприклад, при вивченні проблем латентності

¹ Його ж. С. 255.

² Батигін Г. С. Как невозможна социология морали. Оправдание морали : сбор. науч. статей. Москва – Тюмень : Издание Центра прикладной этики и НИИ прикладной этики ТюмГНГУ, 2000. С. 70.

злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, експертами можуть бути працівники медичних (наркологічних) закладів. А якщо нас цікавлять латентні підліткові правопорушення, то не обійтись без досвіду вчителів та педагогів середніх шкіл. Інколи бажано залучати до експертних опитувань журналістів, які спеціалізуються на висвітленні проблем злочинності, або представників правозахисних громадських організацій.

Розмір *вибірки* (визначення кількості експертів для опитування) визначається темою та завданнями дослідження. Практика доводить, що достатній обсяг цільової вибірки — 15–50 чоловік. Треба добре усвідомити, що репрезентативність експертного опитування залежить не стільки від кількості опитаних експертів, скільки від якості їх відбору. Для відбору експертів необхідно, по-перше, сформулювати критерії відбору (відповісти на питання «Хто може виступати як експерт з даної проблеми?»), по-друге, визначити процедури відбору (відповісти на питання «Як встановити відповідність експерта необхідним вимогам?»).

Експертні методи, що відносяться до групи індивідуальних, припускають роботу дослідників з кожним із залучених експертів окремо. Індивідуальність полягає в тому, що експерти не збираються разом, не знайомляться з оцінками інших експертів, а різних експертів можуть опитувати щодо різних аспектів однієї проблеми, також можуть бути різні і процедури *опитування* різних експертів.

Частіше за все при індивідуальному *експертному опитуванні* використовуються такі *методи*:

1. *Стандартизоване експертне опитування*. Даний метод вимагає від дослідницької команди попередньої чіткої структуризації проблеми (шляхом ретельної розробки програми дослідження) і визначення переліку всіх питань, на які повинні бути отримані однозначні відповіді. Для реалізації *опитування* розробляється стандартизована анкета з питаннями закритого типу (з пропозицією варіантів відповіді). Ан-

кетування може проводитися як при особистій бесіді інтерв'юера з експертом, так і шляхом «самозаповнення». Вимоги до анкет (структура, формулювання питань і варіантів відповідей) достатньо стандартні й аналогічні вимогам, що пред'являються до опитувань неекспертного рівня. Одна з основних вимог — використання загальноприйнятої професійної мови, однозначність трактування термінів, що використовуються.

2. *Нестандартизоване експертне опитування.* Метод є особистим інтерв'ю з експертом з певної проблеми. Ступінь формалізації інтерв'ю може бути різним. Низький рівень формалізації *опитування* — неформальна бесіда, для якої визначається тільки тема, а далі експерт сам вирішує, як її висвітлювати (інтерв'юер при тому задає уточнюючі або навідні питання). Високий рівень формалізації передбачає розробку чітко структурованого опитувальника з питаннями відкритого типу. Даний метод у порівнянні з попереднім складніший як на етапі проведення *опитування* (вимагає високої кваліфікації інтерв'юера), так і на етапі інтерпретації отриманої інформації і вимагає високої кваліфікації дослідника.

На відміну від індивідуальних, групові методи припускають колективну роботу експертів (очну або заочну); вони вимагають узгодження думок усіх експертів і розробку загального *експертного* висновку на основі консенсусу. До цієї групи методів належать:

1. *Метод Дельфі*, який є заочним і анонімним *опитуванням експертної* групи в декілька турів з узгодженням думок експертів. Експертам пропонуються опитувальні листи з досліджуваної проблеми. Ступінь стандартизованості питань може бути різна (вони можуть бути як закритими, так і відкритими, мати на увазі як кількісну, так і якісну відповідь). Можливі варіації і щодо аргументування й обґрунтування *експертних* оцінок (що може бути обов'язковим або ні). Як правило, метод Дельфі реалізується за 2-3 тури, причому при повторних опитуваннях експертам пропонується ознайомитися або з ду-

мками й аргументами кожного експерта, або з середньою оцінкою. На повторних турах експерти можуть поміняти свою оцінку, узявши до уваги аргументи колег, а можуть залишитися при колишній думці і висловити обґрунтовану критику інших оцінок.

2. *Метод номінальних груп.* Метод є певним перехідним різновидом від індивідуального опитування до групового. При реалізації цього методу спочатку проводиться індивідуальне опитування одних експертів, а потім результати даних інтерв'ю так само автономно і незалежно один від одного обговорюються іншими експертами. Експерти можуть виразити згоду або незгоду з думками, що раніше прозвучали. Необхідно при цьому добиватися, щоб критика або вираз солідарності були чітко аргументовані.

3. *Мозковий шторм.* Метод є спільним очним обговоренням результатів індивідуального опитування групою експертів. Метод реалізується в два етапи. Перший етап носить назву "конференції ідей", його тривалість складає приблизно 1-1,5 години. У ході цього етапу експерти висувують різні ідеї, трактування аналізованої ситуації, що стосуються, і (або) прогнозу розвитку явища. Ідеї протоколюються, але не обговорюються і не критикуються. Притому ідеї можуть бути найрізноманітнішими, у тому числі й «примарними». Головує принцип: чим більше ідей, тим краще. Після перерви, на другому етапі, ідеї обговорюються, оцінюються, і вибираються ті з них, які визнаються найправильнішими. Остаточний вердикт з проблеми може бути прийнятий шляхом явного або неявного голосування. Процедури генерації й обговорення ідей можуть бути більш-менш формалізовані.

Як окремий метод виміру латентності, І. Рущенко пропонує використовувати врахування непрямих показників, тобто,

різних ознак, артефактів, які побіжно засвідчують розмір латентної страти¹. Щось подібне, наприклад, застосовували американські соціологи в період дії «сухого закону». Як згадував П. Лазарсфелд, «у ті часи люди навряд чи почали б зізнаватись у кількості вжитого спиртного, але його можна було визначити, підраховуючи пусті пляшки у смітникових баках»². У наші часи така методика може бути корисною при вивченні такого високолатентного явища, як корупція. Варто лише звернути увагу на окремі складові елементи стандартів споживання певних кіл посадових осіб (автомобілі, квартири, одяг тощо) та зіставити з офіційними деклараціями про доходи. Методологія та методика соціологічного спостереження є достатньо розробленою науковою галуззю і надає можливості для створення адекватного інструментарію. І взагалі, усі дослідницькі методи мають свої переваги і недоліки. Тому є сенс поєднувати в рамках одного дослідження кілька методів, щоб кожен із них доповнював і перевіряв інші. Цей процес відомий як триангуляція³.

Підсумовуючи все сказане вище, треба ще раз зауважити, що гарантією отримання достовірної інформації про реальну злочинність є правильний вибір методу, який, своєю чергою, залежить від чіткого визначення об'єкту та предмету дослідження в процесі його теоретичної підготовки.

Сьогодні управління соціальними процесами у сфері попередження латентних злочинів, є однією з найважливіших функцій держави і суспільства, яка потребує подальшого вдосконалення правових основ, що вимагає серйозного наукового аналізу цих процесів.

Усе це обумовлює інтенсифікацію подальшого пошуку шляхів вивчення реального стану злочинності. До того ж ця

¹ Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Спеціальні та галузеві соціології : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2002. С. 251.

² Лазарсфелд П. Ф. Измерение в социологии. Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1972. С. 143.

³ Гидденс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. С. 632.

проблема одразу виводить вузьку кримінологічну проблематику в широкий соціальний контекст, у сферу громадської зацікавленості і політичного резонансу. Не можна не погодитись з І. Рущенком, який вважає, що «існує реальна можливість розробити щось на зразок загальної теорії латентних соціальних процесів, спираючись на спільні риси явищ, подібних до загальнокримінальної злочинності, корупції, сімейного насилля, поширення нелегальних наркотиків, проституції тощо»¹. Водночас створення такої теорії неможливе без вдосконалення існуючих методів і розробки нових способів отримання науково коректної інформації про дійсну злочинність.

1.5. Кримінологічний експеримент Родіона Раскольниковова

Методологія та методика вивчення злочинності обумовлюються об'єктом та предметом дослідження. Евристичні можливості кожного із загальновідомих методів обмежені як особливостями самого методу, так і тими завданнями, які ставить перед собою дослідник. За допомогою опитування ми можемо вивчати факти масової свідомості, спостереження дозволяє отримувати інформацію про людську поведінку, через експерименти з'ясовуємо реакції людей на зміну певних умов їх життєдіяльності, метод вивчення документів використовується для аналізу об'єктивованої свідомості (думок, які зафіксовані на якихось матеріальних носіях і після цього існують окремо від авторів, тобто, об'єктивно).

Кожен із методів має як свої переваги, так і недоліки. Особливе значення це має для кримінологічних досліджень, адже завдання отримання об'єктивної інформації про кримінальні явища наштовхується на людську упередженість щодо макси-

¹ Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2001. С. 237–238.

мальної відвертості в таких питаннях. От і доводиться відшукувати такі комбінації різних методів, які дозволили б нейтралізувати недоліки кожного з окремих методів та використовувати різноманітні джерела кримінологічної інформації.

Одним із основних соціологічних методів, які використовуються в кримінології, є метод вивчення документів. Як об'єкти, традиційно розглядаються масиви кримінальних проваджень, судові вироки, протоколи, заяви про злочини, публікації засобів масової інформації, різноманітні відео- та аудіо-матеріали.

В офіційних документах, складених зазвичай «казенною» стандартною мовою за певними шаблонами, інформація про особу злочинця здебільшого спотворюється саме цією уніфікацією. Внутрішній світ людини, яка вчинила злочин, розглядається досить схематично. Але ж з'ясування мотиваційної сфери злочинності є одним із найважливіших завдань кримінології. І тут на допомогу може прийти художня література.

У зв'язку з цим виникає питання: чи може взагалі художній твір бути джерелом науково коректної інформації? Однозначну відповідь дати складно. Очевидно, усе залежить від якості твору, таланту автора, його здатності проникнути в суть зображуваного явища не тільки як творця-вигадника, а й соціального аналітика або емпірика-дослідника. Зокрема, на думку російського соціолога В. Бачиніна, «соціологи права, наділені художнім чуттям, можуть успішно працювати з літературними творами як джерелами соціально-правової інформації». І далі: «для російських (і не тільки російських) соціологів безцінним джерелом інформації з соціології злочинності є творчість Ф. М. Достоевського»¹.

Волею письменника Ф. М. Достоевського «ряд героїв його романів виявляються стихійними соціологами, гостро

¹ Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности /В. А. Бачинин. Науч. изд. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. С. 20.

цікавляться різноманітними соціальними фактами, які збирають, колекціонують їх із тим, щоб за їх строкатими розсіпками побачити приховані закономірності»¹. І не тільки соціологами, а й кримінологами, що більш-менш успішно поєднують теоретичні побудови з практичними (емпіричними) дослідженнями.

Найяскравішим прикладом кримінологічної емпірики стали «Записки з мертвого дому», як результат «включеного спостереження» автора за звичаями і побутом російської каторги². У спогадах письменника — політичного в'язня — ми бачимо першу спробу класифікації злочинців. На думку В. Бачиніна, на каторзі перед Ф.М. Достоевським постали нові питання, «його не полишало бажання зрозуміти, що ж це за люди, кримінальні злочинці, і чому він, перебуваючи поруч із ними, відчував себе слабким, пересічним, звичайним?»³. І в чому тоді їх сила, непересічність, незвичайність? Можливо, у здатності переступити межу⁴, вчинивши кримінальний злочин? Згодом, практично у всіх своїх романах Ф. М. Достоевський аналізує процес трансформації людини пересічної на суб'єкта кримінально караного діяння.

У творах Ф. М. Достоевський для пояснення мотивації злочину використовує терміни «підпілля» (темна сторона душі) і «біси» (імпульси з підпілля). Терміни з християнської кримінології, згідно з якою будь-який злочин є здійснення

¹ Бачинин В. А. История философии и социологии права : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Изд-во Михайлова В. А., 2001. С. 243.

² Його ж. С. 245 .

³ Бачинин В. А. Достоевский как введение в русский криминологический курс: антропологема «подполья». *Российский криминологический взгляд*. 2007. № 2. С. 142.

⁴ На відміну від українського терміна «злочин» («вчинення зла»), у російському дискурсі предметом аналізу стає «преступление» («перехід через межу»). На нашу думку, більша емоційна нейтральність російського терміна містить певне нейролінгвістичне послаблення впливу самоконтроля на рішення про кримінальну поведінку.

підступів диявола¹. «Підпілля», таким чином, виявляється плацдармом «темних сил» у довічній битві Добра зі Злом.

Як вважає В. Бачинін, геніальний російський письменник на 50 років раніше за Фрейда формулює пояснювальну модель психоаналізу з його теорією Несвідомого. «Підпілля — це все темне, що перебуває на дні людської душі. Це підвал душі, яку людина носить у собі, куди не проникає світло віри, добра, любові»². І в цьому підземеллі «товчуться біси замкнені, але одержимі одним прагненням — вирватися будь-що-будь з підпілля на волю, і тому змушують людину докладати неймовірних зусиль, щоб тримати їх під замком і не дозволяти їм звільнитися»³.

Спонування до злочину (від крадіжки до вбивства) бувають у житті кожної людини. Однак переважно в соціальних ситуаціях більшість соціальних акторів утримується від вчинення кримінально караного діяння, тримають своїх «бісів» (фрейдівські несвідомі інстинкти, ірраціональні психічні імпульси) під замком самоконтролю.

Достоевський пішов далі. Ні, сам він не стає злочинцем⁴. Для самопізнання «темної сторони» душі письменник створює власних двійників (у кожному герої завжди є частка автора⁵) — Раскольникова, Ставрогіна, Верховенського, Карамазова, Смердякова⁶. Автор, створюючи ці образи, поміщає їх в неприродні для себе умови — ЕКСПЕРИМЕНТУЄ.

¹ Див.: Иншаков С. М. Криминология : учебник. Москва : Юриспруденция, 2000. С. 17-18.

² Бачинин В. А. Фрейд и/или Достоевский: мировоззренческий выбор криминологического сознания. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2008. № 2 (15). С. 20.

³ Його ж. С. 21.

⁴ Залишимо поза розглядом його покарання за політичну діяльність.

⁵ Аж до «Емма — це я!» Гюстава Флобера.

⁶ Див.: Бачинин В. А. Достоевский как введение в русский криминологический дискурс: антропологема «подполья». *Российский криминологический взгляд*. 2007. № 2. С. 143.

У кримінології, як і в соціології, експеримент здавна є одним із найважливіших методів отримання знань. «Кримінологічний експеримент можна визначити як різновид загальнонаукового експерименту, який полягає в перевірці кримінологічних гіпотез за допомогою моделювання кримінальної реальності або її окремих елементів»¹.

Злочинність є доволі небезпечним об'єктом для реального експериментування. Творчу діяльність Ф. Достоевського можна віднести до мислених експериментів, давно відомих у науці і, особливо, у філософії, де класичні за методологією експерименти неможливі в принципі. До філософії науки поняття мисленого експерименту (*Gedankenexperiment*) прийшло завдяки австрійському вченому Е. Маху, який розумів його як попереднє програвання в уявленні реального експерименту².

Роман «Злочин і покарання» і являє собою художнє моделювання кримінальної реальності, опис соціального експерименту Р. Раскольникова на предмет виявлення в собі статусних ознак еліти свого часу, до яких герой Ф. Достоевського відносив право переступати елементарні моральні закони і норми. І Ф. Достоевський з усією ретельністю дослідника моделює злочин.

Експеримент, як і будь-яке наукове дослідження, включає ряд етапів (підготовчий етап, «польовий» етап, заключний етап) і передбачає наявність деяких основних елементів (теоретичне обґрунтування, визначення об'єкта та предмета дослідження, формулювання гіпотез і т. ін.). Усі вони відображені в романі «Злочин і покарання».

¹ Будякова Т. П. Активные методы в виктимологии. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2011, № 3. С. 42.

² Филатов В. П. Мысленные эксперименты в науке и философии. *Эпистемология & философия науки*. Москва, 2010. Т. 25. С. 6.

На підготовчому етапі дослідження розробляється його програма. Теоретичним обґрунтуванням експерименту Р. Раскольниковою була його стаття «Про злочин»¹, опублікована в одній із петербурзьких газет, у якій він «обґрунтовує право певної категорії людей руйнувати традиційні уявлення про допустиме»². Причому, в обґрунтуванні, на наш погляд, міститься не зовсім коректна (навіть хибна) посилка. Раскольников вважає, що, якщо зможе вбити стару, значить, він здатен відправляти на смерть мільйони, як і всі великі особистості. Але Наполеон, Магомет й інші свою кар'єру не починали з умисного позбавлення життя кого б то не було. Більш того, як зазначає Ч. Кулі, багато великих особистості, наприклад, «Марк Аврелій, Святий Павло, Святий Августин, Фома Кемпійський і Паскаль, відрізнялися не відсутністю агресивного Я³, а успішним угамуванням й облагороджуванням його, що і зробило їх прикладом для всіх, хто веде подібну битву»⁴, а «манія величчя і манія переслідування, такі характерні для божевільня, є виразами почуття Я, який випав з-під нормального самообмеження і контролю»⁵.

Досить грамотно, з наукової точки зору, сформульована Ф. Достоевським (Р. Раскольниковим) проблема дослідження — як суперечність між реальністю і можливістю, між знанням і відсутністю його — «тварь я тремтяча чи право маю»? Тут ми бачимо типове протиріччя аномічної особистості в процесі усвідомлення невідповідності реального статусу і статусу бажаного.

¹ У зв'язку з чим образ Р. Раскольниковою можна вважати першим зображенням кримінолога у вітчизняній художній літературі.

² Бачинин В. А. Достоевский как введение в русский криминологический дискурс: антропологема «подполья». *Российский криминологический взгляд*. 2007. № 2. С. 250.

³ Тих самих «бісів» Достоевського.

⁴ Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок : пер. с англ. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. С. 180.

⁵ Його ж. С. 187.

Мета експерименту — отримання знання про наявність у себе якостей, які свідчать про належність до «вищого розряду» людей. Об'єктом дослідження виступає особистість самого Раскольника, предметом — поведінка «експериментатора» в екстремальній (експериментальній) ситуації. Гіпотезою, як уже зазначалося вище, виступає припущення Раскольника про те, що, як тільки він зможе позбавити життя окрему стару жінку, то, значить, буде здатний відправляти на смерть мільйони, як і всі великі особистості. Ну а якщо він виявиться нездатним переступити межу, значить, усі його претензії на високий соціальний статус необґрунтовані.

Як і у всякому дослідженні розробляється план (передбачувана послідовність дій), готуються матеріальні ресурси. Усе це реалізується під час польового етапу дослідження, яким є безпосередній процес скоєння злочину.

I, нарешті, заключний етап дослідження — підведення підсумків експерименту. Основна гіпотеза Раскольника-експериментатора не підтвердилася. Замість відчуття приналежності до еліти, герой фіксує в самого себе втрату особистості («я не стареньку вбив... я себе вбив»), випадання з системи соціальних зв'язків. Навіть на каторзі до Раскольника негативно ставилися всі страти в'язнів, як представники «освіченого» суспільства, так і ув'язнені з простолюду.

Ф. М. Достоевський не був професійним ученим-кримінологом. Як літератор-аналітик, він, на прикладі Р. Раскольника, показує, що могло б статися з ним самим (та й з будь-яким іншим представником даного соціального кола), як випустити власних «бісів» з-під контролю. Проте, ретельність моделювання ситуації робить роман «Злочин і покарання» не тільки літературною, а й кримінологічною класикою. Причому, як ми бачимо, це стосується і сфери високої теорії (загальної частини кримінології), і проблем кримінологічної емпірики.

Головний прикладний висновок зі «Злочину і покарання» такий: всякий кримінологічний експеримент небезпечний, з «бісами» жарту погані. На підтвердження згадаймо

деякі експерименти, які активно використовуються в кримінології як підтвердження тих чи інших теоретичних побудов.

Стенфордський тюремний експеримент американського дослідника Ф. Зімбардо, у якому двадцять спеціально відібраних «середніх» і «нормальних» добровольців 25-30 років були поміщені в штучно створені тюремні умови. У ході експерименту приблизно третина «наглядачів», відібраних абсолютно довільно, демонстрували садистські нахили. Вони почали всіляко зневажати «ув'язнених», ображати їх і залякувати. Їхні партнери, навпаки, виявили суміш апатії і бунтарства, що часто спостерігається серед ув'язнених у реальних ситуаціях в'язниць. Навіть сам Ф. Зімбардо (виконував роль «начальника в'язниці») помічав у себе досить жорстокі емоції по відношенню до «ув'язнених». Експеримент був достроково припинений під впливом нареченої Зімбардо, яка висловила своє обурення з етичних міркувань¹. Тим не менш, був зроблений висновок, що поведінка у в'язницях визначається більше самою ситуацією, ніж індивідуальними якостями людей, які до неї потрапили².

Експериментальні крадіжки в універсамі міста Фрайбург (Німеччина). Керівництво відділу самообслуговування було попереджене про експеримент і погодилося з його проведенням. Обслуговуючому персоналу відділу про це не повідомляли. «Крадіжки» відбувалися так невміло, як це можна було очікувати від недосвідченого злодія. Дії «злодіїв» і спостерігачів були чітко стандартизовані. «Злодії» мали точне розпорядження про те, які товари слід купувати, а які — «красти». У кожного «злодія» був портфель, і самі вони були одягнені звичайним чином. Після кожної експериментальної крадіжки «злодій» і спостерігач (незалежно один від одного) складали протоколи своїх дій. Жоден з 40 випадків експериментального

¹ Див.: Зімбардо, Ф. Стенфордський тюремний експеримент / *Psychology OnLine.Net*. URL : <http://psychology-online.net/articles/doc-660.html>. (дата звернення: 20.07.2020)

² Див.: Гидденс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. С. 629.

крадіжки не був розкритий. Повністю успішно закінчилося 39 «крадіжок». Під час однієї «крадіжки» «зłodій», відчувши спостереження, відмовився від свого завдання. Але і цей замах на «крадіжку» залишився нерозкритим¹. Ми не знаємо, як відбулась участь в експерименті на експериментальних «зłodіях» в Німеччині. Однак відомо, що в СРСР були створені спеціальні групи по боротьбі з кишеньковими крадіжками в 70-х роках. Оперативників кілька місяців навчали прийомам, якими користуються кишенькові зłodії. Згодом деякі з добре навчених «експериментаторів» притягувалися до кримінальної відповідальності за вчинення реальних крадіжок².

Можна згадати також «факт обурення громадян природним експериментом, проведеним ФСБ, коли, перевіряючи пильність населення, у підвалі одного з будинків співробітники цього відомства залишили мішки з умовним «гексогеном». Інший раз, виявляючи слабкі місця митних правил, що дозволяють переправляти через кордони іноземних держав вибухівку, співробітники спецслужб підкладали особам, які нічого не підозрювали, заборонені до переправлення через кордон речовини. Хоча експеримент у цілому приніс суспільно корисний результат, оскільки частину вибухівки не виявили при перевезенні її через кілька кордонів, і це змусило переглянути деякі правила контролю за пересуванням вантажів, у суспільній свідомості реакція була неоднозначною»³.

Зрозуміло, що найбільш небезпечними є експерименти «над самим собою». Так один із учасників науково-дослідни-

¹ Див.: Шнайдер Г. И. Криминология : пер. с нем. Москва : Прогресс-Универс, 1994. С. 131.

² Материали круглого стола «Кримінальна субкультура — правосознання — преступность» (27 октября 2006 года). *Кримінальна субкультура як фактор злочинності: Кримінологічні дослідження*. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2008. Вип. 2. С 134–135.

³ Будякова Т. П. Активные методы в виктимологии. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. Иркутск : Изд-во БГУЭП. 2011. № 3. С. 45.

цької групи, яка вивчала латентну злочинність у Росії, капітан-десантник, майстер спорту з боксу, переодягнувшись солдатом, провів кілька днів у військовій частині. У першу ж ніч так звані «діди» зламали йому щелепу¹.

Твори Ф. Достоєвського — це кримінологічна класика, починаючи з його «Записок з мертвого дому». Далі були «Біси», «Брати Карамазови», «Гравець». З художніх творів ХХ століття можна згадати «Колимські оповідання» В. Шаламова, «Архіпелаг ГУЛАГ» О. Солженіцина, найкращі зразки детективної літератури.

Вивчення художньої літератури як джерела інформації про злочинність уже стало одним із напрямків кримінологічних досліджень². Цікаво, що науковим керівником кандидатської дисертації щодо гостросюжетної літератури в системі заходів протидії злочинності був російський кримінолог, професор Д. Корецький, більше відомий як автор романів із кримінальної тематики.

Результати художнього дослідження злочинності використовуються і в практичній діяльності. Професор Д. Корецький у нашому з ним особистому листуванні розповідав, що його роман «Антикілер» працівники Ростовського управління боротьби з організованою злочинністю брали за основу при складанні своїх аналітичних довідок.

¹ Иншаков С. М. Латентная преступность как объект исследования. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2009. № 1 (16). С.114.

² Див.: Горохова Т. Н. Остросюжетная литература в системе мер предупреждения преступности: автореф. дисс... канд. юрид. наук : 12.00.08. Ростов-на-Дону : РЮИ МВД России, 2005; Клебанов Л. Р. Преступник и преступление на страницах художественной литературы. Москва : Волтерс Клувер, 2006.

РОЗДІЛ 2

ЗЛОЧИННІСТЬ ЯК

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

2.1. Історичні типи злочинності

Одним із важливих показників злочинності є її динаміка, тобто зміна різних індикаторів кримінальності у часі. У кримінологічних дослідженнях зазвичай вживаються сезонний аналіз динаміки злочинності (за період до одного року), поточний аналіз (до двох років), систематичний аналіз (5-10 років). Можливо, для цілей правоохоронної практики та організаційно-профілактичної діяльності такі часові інтервали є цілком достатніми, але для розуміння сутності злочинності, як невід'ємного атрибуту суспільного життя, необхідно побачити зв'язок кримінального феномену не тільки із сучасним станом суспільства, а й у далекій історичній ретроспективі.

Історичний тип злочинності — ідеальне утворення, за допомогою якого багатоманітність кримінальних явищ піддається групуванню на основі виділення певних інваріантних форм девіантності, яка забороняється та відповідно карається, її ідентичності та історичної схожості.

Злочинність спостерігається в усіх суспільствах усіх типів, — наголошує Е. Дюркгейм. Суспільства без злочинності не існують. «Правда, вона змінює форму; дії, що кваліфікуються як злочинні, не скрізь одні й ті ж, але завжди і всюди існували люди, які вчиняли таким способом, що накликали на себе

кримінальне покарання»¹. На думку Г. Тарда, «система честот, так само як і система злочину і пороку, змінюється разом з ходом історії»². «Кожне суспільство має таких злочинців, яких воно заслуговує», — проголосив один із класиків кримінології ХІХ століття А. Лакассань, виступаючи у 1885 році на Першому міжнародному конгресі антропологів³.

Норвезький кримінолог Н. Крісті вважає, що за кримінально-правовою системою можна робити висновок про сутність держави. Основними критеріями тут виступають, поперше, види злочинів, проти яких реагує держава (політичні, релігійні тощо); по-друге, принципи прийняття рішень (катування, захисники, приязність суддів); по-третє, структурний склад засуджених (репрезентативність відносно генеральної сукупності); по-четверте, розмір і форма покарань⁴.

Дійсно, у кожному суспільстві злочинність визначається реакцією держави на ті або інші види девіантної поведінки. «Право, — на думку засновників конститутивної кримінології С. Генрі та Д. Миловановича, — це гральний будинок влади, злочин — її мишоловка»⁵. Ця реакція влади, своєю чергою, не довільна. Держава (влада) скрізь і завжди (більше або менше) вимушена враховувати суспільну думку при законотворчості. «*Ex senatusconsultis et plebiscitis crimina*

¹ Дюркгейм Э. Метод социологии / Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение : пер. с фр.; сост., послесл. и прим. А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. С. 71.

² Тард Г. Сравнительная преступность : пер. с фр. Москва : Тип. И. Д. Сытина, 1907. С. 33. Цит.: Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. С. 74.

³ Гишинский Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Алеф-Пресс, 2014. С. 124.

⁴ Кристи Н. Удобное количество преступлений : пер. с англ. Санкт-Петербург: Алетей, 2006. С. 142–143.

⁵ Henry S., Milovanovic D. Constitutive Criminology. Beyond Postmodernism. SAGE Publications. London, 1996. P. 117.

exercentur» — проголошується у римському праві — «злочини виникають з сенатських та народних рішень». Таким чином, «найвища мета права», на думку професора Гамбурзького університету Г. Хенкеля, може бути зрозумілою тільки з ідеї вищої цінності, що знаходиться у сфері центру всіх цільових і смислових прагнень суспільства¹.

Будь-яка правова система виникає та функціонує в міцному зв'язку з характеристиками певного суспільства. Зміни суспільства змінюють правову систему. Тип і характер правової системи залежать від типу і характеру суспільства, потреби якого вона задовольняє. Уявляється можливим виділити три історичні типи суспільств, які сутнісно відрізняються одне від одного: архаїчне (традиційне), модерне (індустріальне) та постмодерне (постіндустріальне). Головним критерієм для розрізнення є домінуючі цінності, як масові уявлення щодо загальних цілей діяльності, досягнення яких забезпечує максимум комфортності індивідів. Домінуючі цінності позначились на інституційних розбіжностях між різними суспільствами. Як справедливо зазначає С. Макеев, «власне тип суспільства залежить від того, який інститут є домінуючим. Домінація інституту сім'ї дає нам родове суспільство, церкви — феодальне, держави — соціалістичне (тоталітарне), ринку і власності — капіталістичне (демократичне). При тому домінуючий інститут очікує, вимагає і домагається від інших інститутів лояльності. Лояльність стає умовою відтворення порядку домінації»².

¹ Див.: Кизяковский В. В. Философия права и ее место в системе юридических наук. *Право XX века: Идеи и ценности* : сб. обзоров и рефер. Москва : ИНИОН РАН, 2001. С. 14.

² Макеев С. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению /Сергей Макеев. Проблеми розвитку соціологічної теорії. *Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства*: наукові доповіді та повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України/за ред. М. О. Шульги, В. М. Ворони. Київ, 2003. С. 19.

Історично першим типом суспільства було архаїчне (традиційне) суспільство. Саме в цьому суспільстві виникає держава. Цікаво, що ще в 1907 році німецький економіст і соціолог Франц Оппенгеймер відшукав витоки держави в поведінці бандитів¹. На нашу думку, тут, скоріше, можна вести мову про агресивно-насильницьку поведінку взагалі, ніж про таку її юридично визначену форму, як бандитизм. Для здійснення такої кваліфікації потрібна наявність держави і права, що визначають, які види поведінки є неправомірними. І навпаки, практично одночасно з виникненням держав формується традиція заплущення очей на очевидну грабівницьку сутність дій багатьох героїв національних епосів, — вважає український філософ права О. Литвинов. «І Роланд, і варяги, і наші Володимир та Ігор здійснювали «походи», за термінологією сучасних підручників історії, а йдеться про пограбування інших племен, народів і держав, причому ці та інші герої, якщо проаналізувати їхні дії, фактично були розбійниками, тобто бандитами, оскільки їхньою метою було лише або переважно одне — збагачення за рахунок праці інших»². На думку українського соціолога І. Руценка, «на ранньому етапі соціальної еволюції відбулася перша «кримінальна революція» як хаос насильства і злам природної соціальної організації»³.

Домінуючою цінністю в архаїчному суспільстві є влада. Той, хто має владу (або наблизений до можновладців), той

¹ Травин Д. Бандиты у истоков цивилизации. *Economy Times*. Сайт експертно-аналитических материалов по проблемам экономики. URL : http://economytimes.ru/gumanitarnyy-kontekst/bandity-u-istokov-civilizacii?fbclid=IwAR3ajfNHNn9OmmKl_GzmjWbff41UiXkUFnWB_catfRjStrWsBmg1RfLc0s. (дата звернення: 20.07.2020)

² Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення : монографія. Луганськ : Янтар, 2014. С. 194–195.

³ Руценко І. П. Страх як базисний елемент системи соціального контролю. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти* : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 6 квіт. 2013 р.) Харків : ХНУВС, 2013. С. 13.

має все, що потрібно для комфортного життя. На зміну архаїчному суспільству приходять модерне (індустріальне) суспільство. Домінуюча цінність у такому суспільстві — гроші. Той, хто має гроші, — має все, щоб відчувати себе комфортніше за інших. Останній (поки що) тип суспільства — постмодерне (постіндустріальне) суспільство. Домінуюча цінність у такому суспільстві — інформація. Той, хто вміє отримувати і використовувати інформацію, той опиняється на вищих щаблях задоволеності життям.

У кожному суспільстві домінуюча цінність підтримується відповідними базовими інститутами. Для архаїчного суспільства — це армія, для модерного — фабрика (фірма), для постмодерного — університет. Кожної історичної епохи базові інститути одночасно є модельними зразками для впорядкування всіх інших соціальних відносин. Наприклад, архаїчна сім'я схожа на армійський підрозділ (за такими характеристиками, як ієрархія, субординація, дисципліна, колективізм). Сім'я епохи Модерну нагадує взаємно вигідне бізнес-партнерство (договір, контракт, обов'язки сторін). Нарешті, постмодерна сім'я функціонує за зразками сучасних університетських практик (координація, замість субординації; свобода та вільний вибір, замість дисципліни; індивідуалізм, замість колективізму).

Відповідно до такої схеми можна визначити три основні типи правових систем — архаїчну, модерну та постмодерну. Головним змістом кожної з них є захист домінуючих цінностей через юридичне закріплення сутнісних характеристик базових соціальних інститутів та санкцій за посягання на цінності та інститути.

Суворість покарань у кожному з історичних типів правових систем залежить, по-перше, від типу суспільства, по-друге, від характеру девіацій (особи девіанта¹) і, по-третє, від

¹ Як зазначає американський соціолог Ф. Блумстейн, «аморальна поведінка «доброї» людини отримує більш негативну оцінку, ніж аморальна поведінка «злої», і навпаки». Див.: Головаха Е., Горбачик А., Любивая Т., Панина

характеру держави та права. «Вищою мірою» покарання в будь-якій системі суспільного контролю є виключення з суспільства в різних його формах — від вигнання (ізоляції) і до смертної карі.

Архаїчна система права покликана захищати владу шляхом встановлення норм та санкцій щодо ієрархії, субординації, дисципліни та колективізму. У першу чергу криміналізуються (у кримінально-правовому значенні) протиправні посягання на владу. Так у російській мові слово «вор» спочатку означало «політичний злочинець» (той, хто «соврал», зрадив царя). «У традиційних суспільствах, особливо в імперіях, — зазначає І. Рущенко, — інтеграція суспільства трималася переважно на структурах «вертикального» типу, отже, не випадково спроби їх розхитування тягли за собою найбільш жорстоку кримінальну репресію»¹. Жорстка реакція була навіть щодо взаємин у сім'ї, які ставили під сумнів принципи ієрархічної організації родини. За Судебником 1550 року (збірником законів періоду російського царя Івана IV), кожен злочин дітей проти батька і матері карався нещадно, тоді як злочини проти дітей каралися слабо або ніяк не каралися².

Жорстко каралися також релігійні злочини, оскільки церква була важливим (разом з армією) інститутом підтримки влади. Релігія взагалі є інституціоналізованим засобом соціального контролю³. Сам термін «злочин» в українській мові має релігійне походження. І взагалі в ті часи дуже часто

Н., Середа В., Урсуленко К. Субъективная надежность: теория и метод измерения (ИСН). *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 1. С. 174.

¹ Рущенко І. П. Соціологія злочинності. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2001. С. 156.

² Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / вступ. ст., сост. и примеч. В. В. Сапова. Санкт-Петербург : Изд-во РХГИ, 1999. С. 288.

³ Мертон Р. К. Явные и латентные функции. *Американская социологическая мысль. Тексты*. Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 421.

«гріх» і «злочин» не відокремлювались одне від одного¹. «Вчинення зла» є протиставленням людини Богові, як Абсолютному Добру, яке трапляється внаслідок заволодіння діяволом душею злочинця. «Головним джерелом злочину є потьмарений стан людської душі, — проголошується в «Основах соціальної концепції Російської Православної Церкви», прийнятої у 2000 році. — З серця виходять лихі думки, убивства, перелюби, розпуста, крадіж, неправдиві засвідчення»².

Звідси і «вигнання диявола» як головна стратегія боротьби зі злочинністю, тобто, «дияволізмом у людських вчинках». Відоме тогочасне керівництво по боротьбі зі злочинністю — «Молот відьм», видане монахами-інквізиторами Я. Шпренгером та Г. Інститорисом у 1486 році. Саме інквізиція мала статус найавторитетнішого антикримінального органу. За архівними даними, протягом XV і XVI століть тільки в Іспанії інквізицією було присуджено до смертної кари та галер 300 000 чоловік (в основному за релігійні злочини)³.

У цілому негативним санкціям підлягали будь-які посягання на будь-які форми влади (державної, духовної, сімейної тощо). Водночас умисне вбивство не завжди вважалось серйозним правопорушенням⁴. У Росії ще у XIX столітті «найтяжчими злочинами були, перш за все, злочини проти віри, потім проти государя і членів його сім'ї, а вже потім — проти держави, проти особистості і т. ін.»⁵.

¹ Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда : социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / вступ. ст., сост. и примеч. В. В. Сапова. Санкт-Петербург : Изд-во РХГИ, 1999. С. 272–273.

² «Основы социальной концепции Русской Православной Церкви». URL : <http://www.patriarchia.ru/db/text/419128.html>. (дата звернення: 20.07.2020)

³ Див.: Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда : социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / вступ. ст., сост. и примеч. В. В. Сапова. Санкт-Петербург : Изд-во РХГИ, 1999. С. 196.

⁴ Гидденс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. С. 121.

⁵ Шарыгин В. Г. Феномен предательства в новой и новейшей истории России (криминологический взгляд). *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2008. № 2 (15). С. 193.

За характером архаїчна злочинність була переважно насильницькою. Це обумовлено силовою домінантною характеристикою армії як базового соціального інституту. Пізніше, вже в добу Просвітництва, один із засновників кримінології італієць Ч. Бекарія, аналізуючи вплив жорстоких покарань на злочинність, зазначав, що «у ті часи і в тих країнах, де були найбільш жорстокі покарання, відбувалися і найбільш криваві і нелюдські дії, бо той же самий дух звірства, який водив рукою законодавця, керував рукою і батьковбивці, і розбійника»¹. Порівняльне дослідження покарання за вбивства, проведеного на матеріалах європейських країн (Англія, Нідерланди, Бельгія, Скандинавія, Німеччина, Швейцарія, Італія), показало, що, незважаючи на надмірну жорстокість покарань, рівень злочинності у XIII і XIV століттях був приблизно у 25 разів вищим за теперішній². Відповідно, основний тип злочинця цих часів — насильник.

У цілому архаїчний тип злочинності можна охарактеризувати як протівладно-насильницьку девіантність. Причому, простежуючи історію злочинів (бродяжництво, пияцтво, вбивство), французький соціолог та психолог Габріель Тард (автор теорії наслідування) виявляє, що вони починаються як злочини, що здійснюються членами королівської сім'ї, яким пізніше наслідують всі соціальні класи³. Але як масове явище, архаїчна злочинність була переважно сільською. У невеликих містах, які були огорожені мурами, було важче втекти від переслідування, ніж за межами міських поселень,

¹ Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. С. 222.

² Кури Х., Ильченко О. Ужесточение наказания или применение альтернативных видов воздействия: что является более эффективным? *Преступность, девиантность и социальный контроль в эпоху постмодерна* : материалы международной научно-практической конференции 2014 / под ред. докт. юрид. наук, проф. Н. А. Исаева и канд. юрид. наук, проф. А. В. Комарницкого. Санкт-Петербург : ИД «Алеф-Пресс», 2014. С. 175.

³ *Theoretical Criminology, Fourth Edition*, by the late George B. Vold, Thomas J. Bernald and Jeffrey B. Snipes. New-York – Oxford, Oxford University Press, 1998. P. 182–183.

де було легше грабувати каравани, карети та окремих подорожніх.

Впливала на характер архаїчної злочинності і така риса відповідного суспільства, як прагнення до духовної (інтелектуальної) гомогенності (однорідності). Будь-яка опозиція, дисидентство (навіть у мистецтві та науці) переважно вважались злочинами з відповідними покараннями. Згадаймо Сократа, Христа, Яна Гуса, Джордано Бруно та багатьох інших.

На зміну архаїчній системі права приходять модерна, яка захищає в першу чергу приватну власність, обмежуючи армійського типу ієрархію, субординацію, дисципліну та колективізм договорами та контрактами з чітко прописаними функціоналами сторін. Монополія (політична, економічна, духовна) замінюється конкуренцією. Узагалі «договір» (контракт) стають суттєвими характеристиками суспільства Модерну, починаючи з теорій суспільного договору, які були ідеологічною основою буржуазних революцій. Важливо зауважити, що апробація нових параметрів суспільних комунікацій відбувалась у різних формах кримінальних практик, тобто, забороненого дисидентства (піратська демократія, Запорізька Січ тощо). Будь-яка інновація спочатку завжди оцінюється як девіація, оскільки суперечить усталеним канонам соціальних практик. І тільки з часом відбувається їх соціально-історична кваліфікація як прогресивних або регресивних, як героїчних або злочинних.

Суспільний договір стає засадою нового законодавства, покликаного обмежувати свавілля влади в усіх сферах суспільного життя. Так, у Великій Британії, з'являються перші фабричні закони, які забороняли найм на роботу дітей, молодших за 9 років, та обмежували дванадцятьма годинами робочий день осіб віком до 18 років та жінок (1834, 1844 рр.)¹.

¹ Бурлачук В. Ф. Ідея государства в контексте мирового экономического кризиса. *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. Вип. 15. С. 350.

Економічний зиск (прибуток) стає головною мотивацією злочинної діяльності. На це звертає увагу вже один із представників класичної школи кримінального права Д. Бентам, висловлюючи міркування щодо розрахунків «моральної арифметики», які впливають на рішення потенційного злочинця¹.

Майнові злочини посідають у структурі злочинності чільне місце. Відповідно, змінюється і кримінальне право. «У той самий час, коли англійці перестали спалювати на вогнищах відьом, — писав К. Маркс, — вони почали вішати підроблювачів банкнот»². Модерний тип злочинності, таким чином, — це переважно майнова (корислива) девіантність. Основний тип суб'єкта кримінальних дій — корисливий злочинець (у різних варіаціях, включно з корисливо-насильницькою).

В основі постмодерної системи права, яка формується у наш час, лежить прагнення захисту інформації, а також її виробництва і поширення. У законах фіксується перехід суспільства від ієрархічних структур до мережевих, від субординаційних відносин до координаційних, від колективної дисциплінарності до індивідуальної свободи. Саме політичний і культурний плюралізм, індивідуалізм та права людини в країнах, які вважаються найбільш розвинутими, посприяли сучасному розвитку науки, технологій і якості життя. А оскільки в основі сьогоденного прогресу лежить інформаційна складова, захисту інформації приділяється багато уваги. Постмодерний тип злочинності — це переважно інформаційна девіантність.

Зростання інформаційної злочинності може слугувати індикатором переходу до нового (постмодерного) типу суспільства. Притому слід користуватися не стільки офіційними даними статистики, скільки кримінологічними показниками.

¹ Див.: Рабош А. В. Наказание и социальный контроль в доктрине классической школы уголовного права. *Известия высших учебных заведений. Социология. Экономика. Политика*. 2014. № 2. С. 49–52.

² Маркс К. Капитал/ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 23. Москва : Госполитиздат, 1960. Т. 1. С. 765.

Розділ 2. Злочинність як соціально-психологічне явище
2.1. Історичні типи злочинності

Зараз практично всі види традиційних злочинів здійснюються все більше за допомогою інформаційних мереж та технологій — від вуличного хуліганства і до пограбувань банківських установ та актів міжнародного тероризму. Підкомітет Організації Об'єднаних Націй із питань злочинності ставить комп'ютерні злочини за ступенем небезпечності поруч із наркобізнесом¹. Постійно збільшується кількість випадків кібербулінгу, комп'ютерного хуліганства. Шкода від кібершахрайства вимірюється трильйонами доларів². Реальністю стають умисні вбивства через мережу інтернет³. І поступово основний тип особи злочинця зміщується в бік особи, що позначається терміном «хакер», специфічною рисою якої стає фізична віддаленість від місця вчинення злочину та його жертви, та постійне зростання руйнівних можливостей окремого індивіда, на що звертав увагу польський письменник і філософ С. Лем у книзі «Сума технологій»⁴.

У процесі історичного розвитку людства відбуваються зміни у структурі соціальних потреб. Зменшується частка вітальних потреб, спостерігається зростання потреб комунікативних (соціальних) та духовно-творчих, змінюються також уявлення про комфортність та дискомфорт життя. Людство поступово рухається вгору пірамідою Маслоу від пріоритетності забезпечення первинних потреб до пріоритетності задоволення потреб вищого рівня для більшості індивідів. Усе це не може не відбиватися і на динаміці характеру злочинності.

¹ По обе стороны закона. Криминальная психология. Харьков : Прапор, 1999. С. 192.

² Ларина Е. С., Овчинский В. С. Криминал будущего уже здесь. («Коллекция Изборского клуба»). Москва : Книжный мир, 2017. С. 83.

³ Убийство через Интернет — уже реальность. *Закон и Бизнес*. URL : https://zib.com.ua/ru/13437-ubiystvo_cherez_internet_uzhe_realnost.html. (дата звернення: 20.07.2020)

⁴ Див.: Ларина Е. С., Овчинский В. С. Криминал будущего уже здесь. («Коллекция Изборского клуба»). Москва : Книжный мир, 2017. С. 40.

В особистісному вимірі всесвітньо-історичний процес може бути представлений як єдність трьох основних тенденцій: по-перше, поступового звільнення особистості від впливу первинних зв'язків¹ із відповідним правовим закріпленням свободи індивіда; по-друге, збільшення арсеналу альтернативних засобів самореалізації особи (зростання «рольового плюралізму»²); по-третє, розширення меж «соціального світу» особистості від первісного колективізму до сучасної глобальності.

До загальних закономірностей еволюції соціального порядку та злочинності слід віднести і глобально-історичну тенденцію ослаблення санкцій. На думку П. Сорокіна, «падіння санкцій відбувається у двох формах: кари і нагороди зменшуються і за своєю інтенсивністю, і за кількістю караних і нагороджених осіб. Під падінням інтенсивності кар ми розуміємо поступове ослаблення їхньої жорстокості і болісно, а під обмеженням обсягу осіб, що піддаються їх впливу, ми розуміємо поступове обмеження кола караних осіб»³. Ослаблення санкцій, своєю чергою, сприяло виходу за межі жорсткої нормативності все зростаючого кола носіїв нетрадиційних практик — девіантів. Як позитивних, так і негативних.

Розуміння загальноісторичних тенденцій злочинності як похідних від характеристик різних етапів еволюції людства взагалі сприятиме підвищенню якості наукових дослі-

¹ П. Сорокін, зокрема, зазначає, що «...історія сімейних відносин Риму вельми наочно показує зростання особистих прав сина, зворотною стороною якого є падіння каральних прав батька» (див. : Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда : социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / вступ. ст., сост. и примеч. В. В. Сапова. Санкт-Петербург : Изд-во РХГИ, 1999. С. 288.).

² Див.: Парсонс Т. Понятие общества : компоненты и их взаимодействия. *THESIS*. 1993. Вып. 2. С. 112.

³ Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда : социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / вступ. ст., сост. и примеч. В. В. Сапова. Санкт-Петербург : Изд-во РХГИ, 1999. С. 267.

джень не тільки кримінальних феноменів, а й розвитку правових систем, покликаних мінімізувати негативний вплив злочинів на соціум.

2.2. Три виміри злочину

Пояснювальна характеристика злочинності як різновиду девіантності практично не змінилася з часів класика соціології Е. Дюркгейма, який стверджував, що, «оскільки не може бути суспільства, у якому індивідууми не відрізнялися б у більшій чи меншій мірі від середнього колективного типу, остільки неминуче, що серед такого роду відхилень існують і відхилення злочинного характеру. Такий характер вони набувають не в силу будь-яких внутрішньо властивих даному діянню якостей, а у зв'язку з визначенням, яке дає цьому діянню колективна свідомість»¹. «Злочину не існує, — зазначає норвезький кримінолог Н. Крісті, — існують вчинки, які в умовах того чи іншого суспільства стають злочинами»². На думку російського соціолога-девіантолога Я. І. Гілінського, «в реальній соціальній дійсності не існує видів діяльності, форм поведінки «нормальних» або ж «девіантних» за своєю природою, за змістом, *per se, sui generis*. Ті чи інші види, форми, зразки поведінки «нормальні» або «девіантні» тільки з точки зору сформованих (встановлених) соціальних норм у даному суспільстві в даний час»³.

Поняття «злочин» є ключовим у системі понять кримінології. Однак єдиної кримінологічної дефініції злочину не іс-

¹ Дюркгейм Э. Норма и патология. Социология преступности. Москва : Прогресс, 1966. С. 42.

² Кристи Н. Удобное количество преступлений : пер. с англ. Санкт-Петербург : Алетейя, 2006. С. 15.

³ Гишинский Я. И. Социология девиантности и социального контроля как специальная социологическая теория. URL : <http://2001.isras.ru/Publications/deviant/2004icdeviance.htm>. (дата звернення: 20.07.2020)

нує. Російський кримінолог Я. Гілінський виділяє ряд підходів до визначення злочину: юридичний (злочин є порушенням закону), політичний (злочин як акти, які сприймаються владою як пряма або непряма загроза її інтересам), соціологічний (злочин є такий антисоціальний акт, який природно викликає репресію або передбачає необхідність захисту існуючої соціальної системи), психологічний (злочин є формою соціального невміння пристосуватися до навколишнього середовища, яка може бути визначена як більш-менш різко виражені труднощі, які індивід відчуває при реагуванні на вплив / стимули свого оточення)¹.

Крім цього, «злочин може розглядатися як: форма нормальної поведінки; порушення поведінкових норм; порушення кримінального закону; форма девіантної поведінки; поведінка, яка визначається законом; усіма засуджувана поведінка; ідеологічне засудження; порушення прав людини; соціальна шкода; форма нерівності; обмеження можливості інакшої дії; історичний винахід; соціальний конструкт»².

Множинність визначень відображає якісну невизначеність самої злочинності, відсутність у неї явних онтологічних підстав, різнорідність учинків, що визначаються як злочини. Чи можливо взагалі при таких умовах єдине (інтегральне) визначення злочину? Як можна знайти щось спільне, наприклад, у зґвалтуванні та в ухилянні від сплати податків? Спробуємо поміркувати в пошуках відповіді на ці питання.

Будь-який злочин, на наш погляд, є явищем, що здійснюється в трьох вимірах, — особистісному, соціальному і пра-

¹ Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. С. 191.

² Гилинский Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: АЛЕФ-Пресс, 2014. С. 37.

вовому. Така система координат є загальноновизнаною. «Злочинність, — зауважує, наприклад, одеський кримінолог В. Дрьомін, — є продуктом діалектичної взаємодії таких систем, як «суспільство», «право», «людина»¹. Інакше кажучи, для того щоб якийсь учинок був визначений як злочин, необхідні, по-перше, індивідуальна (колективна) поведінка; по-друге, невідповідність індивідуальної (колективної) поведінки соціальним нормам, і, по-третє, кримінально-правова заборона певних видів поведінки. Очевидно, що всі ці три сторони повинні знайти своє відображення в дефініції.

Родовим поняттям у визначенні злочину виступає певна людська активність — вчинок, поведінка, дія, діяння. Найбільш коректним із наведеного ряду термінів є, на наш погляд, поняття «дія», як єдність внутрішньої (потреби, мотиви, інтереси, цілі) і зовнішньої сторін людської активності. «Вчинок», «поведінка» зазвичай використовуються для характеристики зовнішньої сторони діяльності. «Діяння» — специфічне юридичне поняття, що відображає особистісно «відповідальну діяльність», тобто поведінку, за яку індивід повністю бере відповідальність на себе. Згадаймо таку пару понять «діяння — воздаяння». Саме таке родове поняття необхідне для кваліфікації злочину, але недостатньо для його кримінологічного пізнання і пояснення. Як писав Ф. Знанецький, «юридичні визначення не засновані на результатах попередніх досліджень і формулюються не для того щоб служити цілям майбутніх досліджень; унаслідок цього вони не претендують на цінність ні в якості наукових узагальнень, ні навіть в якості евристичних гіпотез»².

Згідно з визначенням класика світової соціології М. Вебера, «дією» ми називаємо дію людини (незалежно від того,

¹ Дремін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юрид. лит-ра, 2009. С. 29.

² Цит. за: Таппен П. У. Кто такой преступник? Социология преступности: современные буржуазные теории : сб. статей / под ред. Б. С. Никифорова : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1966. С. 61.

чи носить вона зовнішній чи внутрішній характер, зводиться до неутручання або терплячого прийняття), якщо й оскільки діючий індивід чи індивіди пов'язують з нею суб'єктивний сенс. «Соціальною» ж ми називаємо таку дію, яка за передбачуваним дійовою особою або дійовими особами змістом співвідноситься з дією інших людей та орієнтується на неї¹. У визначенні М. Вебера ми також виявляємо і необхідний нам другий логічний вимір злочину — його зв'язок із суспільством (іншими людьми).

У внутрішній структурі соціальної дії зазвичай виділяються такі елементи, як потреби та інтереси, мотиви, цілі, засоби і т. ін.². Зі сказаного вище випливає, що самі по собі вчинки (соціальні дії) внутрішньо однотипні й розрізняються внаслідок зовнішньої по відношенню до них нормативної селекції. Злочин, отже, має точно таку ж внутрішню структуру, як і всі інші людські вчинки. І водночас можна припустити, що всі елементи внутрішньої структури індивідуальної поведінки також можуть бути представлені як нормальні або девіантні.

Розглянемо їх зміст в контексті дихотомії «норма — девіація».

Потреби — це щось, об'єктивно необхідне для підтримки життєдіяльності і розвитку людини. З огляду на критерій «об'єктивної необхідності», можна припустити, що потреби у всіх людей по суті однакові. Людина є істотою, по-перше, біологічною, по-друге — соціальною (колективною), по-третє — мислячою. «Антропосфера, що окреслює коло існування «людини розумної, — зауважує В. Бачинін, — це триєдність її вітальності, соціальності і духовності³. Відповідно до

¹ Вебер М. Основные социологические понятия / Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва : Прогресс, 1990. С. 602.

² Див.: Лунеев В. В. Системный подход к изучению мотивации преступного поведения. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1980. Вып. 33. С. 4.

³ Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. С. 259.

потрійної сутності людини, усі потреби можна умовно згрупувати в трьох позиціях. Це — біологічні (збереження себе як живої істоти), соціальні (збереження себе як члена суспільства в цілому й окремих груп), духовні (збереження себе як мислячої і творчої істоти). Тому будь-які потреби нормальні, оскільки їх задоволення об'єктивно необхідне для підтримки життєдіяльності людини в усіх трьох її іпостасях. Ненормальними (девіантними) можуть стати *бажання* — результат суб'єктивного оцінювання власних потреб. Алкоголь, наркотики, сексуальні збочення, прагнення до беззастережного домінування і т.ін. не є об'єктивно необхідними для підтримки життєдіяльності, а отже, не можуть бути віднесені до потреб в строгому сенсі цього слова. Ще Арістотель стверджував, що «найбільші злочини скоюються через прагнення до надлишку, а не до предметів першої необхідності»¹. Прчому є усвідомлення того, що навіть найприродніші потреби можуть бути задоволені за допомогою як легальних, так і нелегальних засобів².

Якщо біологічні (вітальні потреби) обмежені природною морфологією людини, то соціальні і духовні потреби безмежні, для їх задоволення потрібні значно більші зусилля і саме їх невдоволення нерідко (якщо не переважно) призводить до кримінального насильства³. Американські соціологи У. Томас і Ф. Знанецький, окремі виділяли такі потреби індивіда, які можуть бути задоволені тільки за рахунок його інкорпорації в суспільство: бажання нового досвіду, бажання ви-

¹ Арістотель. Политика : собр. соч. в 4-х т.: Т. 4. Москва : Мысль, 1983. С. 421.

² Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. С. 185–186.

³ Його ж. С. 186.

знання і соціального схвалення, бажання володарювати, бажання безпеки¹. І кожна з цих потреб може бути забезпечена не тільки соціально схвалюваними способами.

Аналітичне виділення вітальних потреб не є ототожненням їх з тваринними потребами. Людина та її потреби — продукт культури. Біологічні потреби можуть навіть пригнічуватися культурою: «більшість людей при бідунстві гинуть від голоду, але не стають людодідами»². На думку Ч. Кулі, «існує загальна готовність швидше терпіти будь-якого роду фізичний біль і злидні, ніж втратити повагу в очах інших людей»³. Культурний контроль потреб (можливо, точніше було б говорити про споживання) є важливою характеристикою будь-якого суспільства. Саме природний («розумний», нормальний) рівень споживання контролюється культурою споживання, «цінності та норми якої забороняють споживачам виходити за встановлені досвідом поколінь і здоровим глуздом межі. Якщо ці межі руйнуються внаслідок певних причин, тоді місце споживання заступає квазіспоживання, яке культивує *квазіпотреби*»⁴.

У людини біологічний дискомфорт (невдоволеність потреб) може бути компенсованим задоволеністю соціальною або духовною. Ти ділишся шматком хліба з близькою людиною і отримаєш моральне задоволення, у порівнянні з яким муки голоду здаються нікчемними. І зауважує Я. Гілінський, — головним у генезисі злочинності є не сам по собі рівень за-

¹ Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки. *Американская социологическая мысль. Тексты*. Москва : Изд-во МГУ, 1996. С. 353–354.

² Кара-Мурза С. Г. Аномия в России: причины и проявления. Москва : Научный эксперт, 2013. С. 168.

³ Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок/ пер. с англ. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. С. 174.

⁴ Суїменко Є. Реклама: економічні функції та психологічний терор. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 1. С. 136.

доволення потреб, а ступінь відмінностей, «розриву» в можливостях їх задоволення для різних соціальних груп¹, така собі «соціальна невлаштованість», коли індивід або займає позицію «нижче» за свої об'єктивні можливості, або «вище» за свої можливості, або взагалі перебуває «поза» офіційної структури суспільства². Більшість злочинів відбувається через невдалі спроби домогтися статусу й поваги, — вважають американські кримінологи³.

Криміногенне значення має також відсутність готовності відкласти негайне задоволення⁴ і розуміння того, що якісь із сьогоdnішніх задовольень можуть вилитись у завтрашнє горе. Вживання героїну, алкоголю і тютюну є гарним прикладом переваги короткострокового «виграшу» за рахунок відмови від довгострокових цілей⁵.

Стан дискомфорту, незадоволеності є внутрішнім збудником будь-якої індивідуальної активності, діяльності по задоволенню потреби або бажання (як нормального, так і девіантного). Навряд чи можна погодитися з Ю. Антоняном, який вважає глобальною причиною злочинності *невдоволення особистості її актуальним становищем*⁶, без доповнення про те,

¹ Гилинский Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Алеф-Пресс, 2014. С. 192.

² Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. С. 184.

³ Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2003. С. 413.

⁴ Американські кримінологи М. Р. Готтфредсон та Т. Хірші вважають злочинну поведінку проявом прагнення отримати короткострокове, негайне задоволення (Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 443).

⁵ Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 203.

⁶ Богуш Г. Криминологический семинар в Петербурге. *Вестник Московского университета*. Сер. 11. Право. 2005. № 6. С. 81.

що даний дискомфорт досить часто є наслідком ненормальних бажань.

Потреба, спрямована назовні, стає *інтересом*, який, на думку українського соціолога О. Злобіної, є оціночним відношенням суб'єкта до будь-яких елементів соціального простору, на підставі якого структурується суб'єктивна соціальна реальність¹, тобто, визначенням предмету задоволення потреби, або регулятором спрямованості соціальних практик (як вважає Л. Бевзенко)².

Мотив — усвідомлене спонукання до дій, «орієнтація щодо поліпшення балансу задоволення — незадоволення діячої особи»³. Мотиви також можуть бути диференційовані на нормальні (дружба, любов, благородство, самопожертва) і девіантні (егоїзм, гнів, ревнощі, омана, незнання, помста, злість). Не факт, що кожен вчинок з девіантною мотивацією обов'язково буде злочином («злість, агресивність, ревнощі, злопам'ятність, грубість, запальність, жадібність і т. ін. можуть бути притаманні в тій чи іншій мірі кожній людині, у тому числі такий, що ніколи не притягувалась до кримінальної відповідальності»⁴), але їх підвищена криміногенність сумнівів не викликає. Утім, для нормальної людини, занадто емоційна реакція може бути не тільки девіантною. Наприклад, гнів може бути не тільки хворобливою реакцією, а й благодійною розрядкою — якщо тільки цей порив повністю контрольований⁵.

¹ Круглый стол «Социальные интересы в дискурсе общественных наук». *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 2. С. 185.

² Там же. С. 175.

³ Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем. *Американская социологическая мысль. Тексты*. Москва : Изд-во МГУ, 1996. С. 469.

⁴ Гишинский Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Алеф-Пресс, 2014. С. 210.

⁵ Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок : пер. с англ. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. С. 204.

Відповідно до основних груп потреб уявляється можливим виділення вітальних мотивів («я хочу», «мені потрібно»), комунікативних («це треба для інших людей»), духовних («заради цінностей (принципів)»). Саме «вітальний егоїзм» найчастіше вважається девіацією¹. Людина, яка робить усе, що їй забажається, як правило, фіксується на примітивних біологічних задоволеннях: харчосмакових та сексуальних відчуттях².

Мета — ідеальний образ дій по задоволенню потреби (бажання). Нормальність або девіантність мети як результату суб'єктивного моделювання є наслідком специфіки процесу її формування, у якому особливе значення має ціннісно-нормативне коригування передбачуваних дій, їх співвіднесення з цінностями і нормами. На думку американського психолога А. Маслоу, культура взагалі виникла як система організації умов для задоволення потреб³. З огляду на потрійну сутність людини, можна виділити три групи ціннісних орієнтацій. «Для вітального «я», — зазначає В. Бачинін, — це перш за все цінності матеріального життєзабезпечення, для соціального «я» — цінності суспільного самоствердження, для духовного «я» — цінності (ідеї, принципи, образи) етичного, релігійного, філософського характеру, які дозволяють відшукувати вищі життєві орієнтири»⁴. Цінності і норми теж бувають нормальними і девіантними (делінквентними) і здатні формувати найрізноманітніші ціннісно-нормативні орієнтації. Ядром злочинного світу завжди були носії кримінальної субкультури — рецидивісти, професійні злочинці. Застосування типології соціальних дій М. Вебера до злочинної поведінки

³ Див.: Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. С. 291.

⁴ Хагуров Т. А. Введение в современную девиантологию : учебное пособие. Ростов-на-Дону, 2003. С. 155.

³ Див.: Теории личности в западноевропейской и американской психологии : хрестоматия. Самара : Бахрах-М, 1996. С. 418.

⁴ Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности. Санкт-Петербург, 2001. С. 268.

дає нам поняття ціннісно-раціонального злочину, сутність якого — у цінності злочину самого по собі. Навпаки, вищі цінності служать своєрідною «поліцією моралі» для населення¹.

Оцінка ситуації (неконтрольованих людиною умов й обставин) і *прийняття рішення*. Нормальними є адекватні ситуації оцінки і рішення. Навпаки, неадекватність оцінки і рішення є ознакою їх девіантності. Найчастіше девіантною (і потенційно делінквентною) є переоцінка особистих здібностей, невміння прогнозувати наслідки, душевне хвилювання, стрес, афект.

Подальше конструювання дефініції злочину передбачає доповнення родового поняття («соціальна дія», що розуміється як усвідомлена поведінка, пов'язана з поведінкою інших людей), видовими відмінностями кримінального делікту як соціальної дії.

У вітчизняній юридичній науці (і в залежній від неї версії кримінології) існує традиція, як соціально значущу ознаку злочину, використовувати поняття «суспільна небезпека», що знайшло своє закріплення і в кримінальному законі. Критика такого підходу міститься в підрозділі «Про суспільну небезпечність злочинності» даної монографії.

Більш коректним для кримінологічного розуміння і вивчення злочину видається термін «шкода». «Злочин, — зазначає, зокрема, В. Коган, — незалежно від його виду, утворюється поєднанням спонукання, яке саме по собі незлочинне, з операцією, яка сама по собі незлочинна, якщо таке з'єднання заподіює шкоду або створює загрозу об'єктам, поставленим у зв'язку з їх соціальною цінністю під кримінально-правову охорону, і при цьому заборонено кримінальним правом»². Н. Орловська також звертає увагу на смислову відмінність понять «соціальна шкідливість» і «суспільна небезпека». На її

¹ Кара-Мурза С. Г. Аномия в России: причины и проявления. Москва : Научный эксперт, 2013. С. 119.

² Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. Москва : Наука, 1983. С. 89.

думку, «соціальна шкідливість» пов'язана безпосередньо з соціальними цінностями, а «суспільна небезпека» відображає інтерпретацію законодавцем соціальної значущості тих чи інших цінностей з метою закріплення в законі¹.

Зрештою, соціальна шкідливість більш доступна для емпіричних вимірювань, ніж суспільна небезпека. Серед основних показників злочинності використовується «ціна злочинності», що розуміється як збиток, який прямо або побічно завданий злочинною діяльністю, а також складається з витрат на утримання правоохоронних органів, судів і інших органів, чия діяльність пов'язана з попередженням злочинності².

І, нарешті, третій вимір злочину — правовий. Оскільки ми живемо в цивілізованому суспільстві, принцип «*nullum crimen sine lege*» не підлягає сумніву. Визнання якоїсь поведінки злочином є виключною прерогативою держави. «У природному стані немає нічого, що було б добром чи злом за загальним визнанням, — вважав Б. Спіноза. — У природному стані не можна уявити собі злочину; він можливий тільки в стані цивільному, де за спільною згодою визначається, що добре і що погано, і де кожен повинен коритися державі»³.

Суттєвою характеристикою злочину традиційно вважається не стільки сама юридична характеристика вчинку, скільки санкція, винесена в результаті його оцінки. «Ми називаємо злочином всяку карану дію», — писав Е. Дюркгейм⁴. І далі: «не покарання створює злочин, але лише за допомогою його злочин виявляється зовнішнім чином, і тому від нього

¹ Орловська Н. А. Соціальна шкідливість та суспільна небезпека: концептуальні аспекти співвідношення у контексті побудови кримінально-правових санкцій. *Форум права*. 2011. № 2. С. 672–680. URL : <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/FP/2011-2/11onakpc.pdf>. (дата звернення: 20.07.2020)

² Долотов Р. Цена преступности как криминологический показатель: некоторые методологические аспекты. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2012. № 3 (21). С. 15.

³ Спіноза Б. *Етика: избранные произведения*. Москва : Госполитиздат, 1957. Т. 1. С. 554.

⁴ Дюркгейм Э. *Социология. Ее предмет, метод, предназначение* : монография : пер. с фр.; сост., посл. и прим. А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. С. 48.

ми повинні відштовхуватися, якщо хочемо дійти до розуміння злочину»¹.

Загальновизнаним критерієм відмежування злочину від всіх інших видів юридично значущих проступків є позбавлення (обмеження) волі. І правомочним суб'єктом такого покарання в сучасному суспільстві може бути тільки держава.

Резюмуючи все викладене вище, можна запропонувати наступну кримінологічну дефініцію злочину: злочин — це соціальна дія (усвідомлена поведінка, пов'язана з поведінкою інших людей), що приносить шкоду іншим людям, і карається державою позбавленням (обмеженням) свободи.

2.3. Кримінальна субкультура як фактор злочинності

Численні дослідження поведінки людей, які скоюють злочини, переконливо доводять, що криміногенність особи є наслідком послаблення соціального контролю на всіх його рівнях. По-перше, ослаблений самоконтроль (як результат недоліків у вихованні і соціалізації) зменшує вплив совісті як суб'єкта моральної самооцінки, не здатного стримувати як ненормальні бажання, так і навіть тваринні інстинкти. По-друге, ослаблений соціальний контроль нейтралізує дискомфортність суспільного засудження певної поведінки. І, по-третє, недостатня ефективність державно-правового контролю сама по собі зменшує стримуючу вагомість кримінального покарання.

Соціальний контроль як механізм підтримання порядку в соціальній системі є важливим елементом культури

¹ Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение : монография : пер. с фр.; сост., посл. и прим. А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. С. 54.

— способу людської життєдіяльності. І, через постійне відтворення злочинності в суспільстві, можна зробити висновок про наявність певних деформацій усередині загальної культури, які організують індивідів на протиправні вчинки, сприяють зменшенню дії загального соціального контролю. Зміст таких деформацій і складає сутність того, що ми називаємо «кримінальною субкультурою». Як вважає американський кримінолог Н. Райхман, «криміногенні культури стимулюють злочинність, відкриваючи перед потенційними правопорушниками перспективи, які або ставлять під сумнів етичні та правові норми, або вступають в протиріччя з ними»¹.

У соціології поняттям «субкультура» позначаються поведінкові стереотипи, які відрізняють певну соціальну групу від інших груп. Своєю чергою специфічні стереотипи поведінки формуються під впливом різних ціннісно-нормативних комплексів. Цінності інтегрують у собі колективні уявлення про те, чим варто дорожити і до чого слід прагнути, щоб почувати себе якомога комфортніше. А норми — це схвалювані більшістю стандарти поведінки, визнані в групі шляхи до здобуття цінностей.

Загальна культура суспільства уявляє собою мережу різноманітних субкультур (вікових, регіональних, професійних тощо), які, хоч і відрізняються одна від одної, та все ж у своїй єдності забезпечують цілісність, функціонування і розвиток соціуму.

Водночас у суспільстві також існують і постійно відтворюються поведінкові стереотипи, які навпаки не сприяють підтриманню цілісності суспільства, руйнують її. У соціології вони позначаються поняттям «антикультура». Проявами антикультури вважаються расизм, націоналізм, тероризм, пияцтво, наркоманія, проституція. Як антикультуру можна ква-

¹ Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 366.

ліфікувати і кримінальну субкультуру, що розкріпачує обмежувані домінуючою культурою спонукання, сприяє виходу індивідів та груп за межі соціального контролю.

Звідси кримінальну субкультуру можна визначити як систему цінностей та норм, які відрізняють злочинців від інших членів суспільства та сприяють нейтралізації совісті, громадського осуду та страху кримінального покарання¹. Ціннісно-нормативне ядро кримінальної субкультури закріплюється і через власну систему статусів і ролей. Вона складає своєрідну ієрархію, у якій найвищі шаблі посідають «класичні» носії кримінальних цінностей — «кримінальні авторитети», «зłodії в законі», професійні злочинці. Як вважає американський кримінолог А. Коен, чоловіки нижчого соціального класу, які не здатні досягти статусу середнього класу законними шляхами, висувають альтернативну систему статусів, де вони можуть успішно конкурувати².

Єдиної кримінальної субкультури, як системи поведінкових стереотипів, загальнообов'язкових для всіх категорій злочинців, не існує. Вона являє собою сукупність групових субкультур. Серед них — субкультура молодіжних банд, субкультура професійних злочинців, субкультура ув'язнених, субкультура наркоманів тощо.

Ядром кримінальної субкультури (як і будь-якої іншої культури) є кримінальні цінності. Інколи використовується поняття «антицінності» або «підпільні цінності»³. «Усвідомлюючи свою обділеність в існуючому соціальному порядку, — писав американський кримінолог Альберт Коен, — угруповання створюють власні, опозиційні цінності». Загалом цінності є масовими уявленнями про комфортне життя та за-

¹ Иншаков С. М. Криминология : учебник. Москва : Юриспруденция, 2000. С. 44–45.

² Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 417.

³ Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 316.

соби його досягнення. Злочинна поведінка в більшості випадків обумовлюється сподіваннями на швидкий та легкий успіх. Уявлення про комфортне життя ґрунтується на деформованих потребах (бажаннях). Як казав герой одного радянського фільму, «украє — випив — у тюрму. Романтика!» Заклик «живи одним днем!» можна вважати головною ціннісною парадигмою кримінального світу. Основними кримінальними цінностями є те, що дозволяє досягати бажаного швидкими, хоч і засудженими суспільством шляхами. Це — насильство, жорстокість, обман, хитрість тощо.

Якщо цінності вказують на те, до чого прагне людина, то субкультурні норми, як стандарти поведінки, визначають, як саме досягати цінностей. Методологічно важливою є думка Альберта Коена про те, що делінквентна субкультура витягує свої норми з норм ширшої культури, вивертаючи їх, однак, навиворіт. За стандартами цієї субкультури, поведінка делінквента правильна саме тому, що вона неправильна за нормами ширшої культури¹. Що має робити людина, щоб вважатись справжнім злочинцем? — Постійно вчиняти злочини, порушувати соціальні заборони. Отже, те, що в загальній культурі суспільства вважається девіацією, у кримінальній субкультурі стає найважливішою нормою. На підтвердження можна згадати ухилення від праці, заборону мати сім'ю та інші правила «злочинців у законі».

Російський соціолог В. Бачинін вважає, що «злочинне середовище культивує норми і цінності, запозичені з арсеналів стародавніх воїнів-варварів: культ грубої фізичної сили; відношення до зброї як атрибуту справжнього чоловіка й установка на майстерне володіння нею; зневажливе ставлення до болю, смерті, кар, якими погрожує влада; презирство до «типових» представників цивілізованого порядку, звичайних чесних трудівників («мужиків», «фраєрів»); вірність злочинському закону і непримиренне ставлення до відступників; гедоністичний

¹ Коэн А. Содержание делинквентной субкультуры. *Социология преступности*. Москва : Прогресс, 1966. С. 318.

культ пропалювання життя, відсутність розвиненої психології накопичувачів-власників»¹. До речі, на те, що представники злочинного світу є носіями архаїчної (атавістичної) свідомості, звертав увагу ще Ч. Ломброзо².

Найбільша впливовість і розгалуженість норм кримінальної субкультури спостерігається в місцях позбавлення волі³. Важливо звернути увагу на те, що далеко не всі кримінальні стандарти поведінки є вивернутими навиворіт суспільними нормами. Так, вимоги «відповідати за сказане», «не припускати образ словом», «ділитися тим, що маєш» нібито не суперечать загальнолюдським уявленням про нормальну поведінку. Та в комплексі з іншими правилами («не співпрацювати з адміністрацією», «узгоджувати дії із «смотрящими» тощо) вони утворюють отруйну суміш настанов, які в цілому є опозиційними як до соціальних стандартів, так і до адміністративних правил. Як зазначав український науковець Б. Розовський, екстремальні умови життя сприяли формуванню «відповідних заходів колективного виживання в протистоянні закону»⁴, серед яких могли бути і соціально схвалювані стандарти поведінки.

Кримінальна субкультура, як і будь-яка інша культура, виконує одні й ті самі функції. Серед них — інтеграція, комунікація, регуляція та соціалізація. Але реалізація кожної з них має свою власну специфіку.

Інтегративна функція полягає, у першу чергу, в організації єдності всередині злочинного світу, що досягається спільними цінностями суб'єктів злочинної діяльності та закріплю-

¹ Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. С. 231.

² Див.: Преступный человек : пер. с ит. Москва : Эксмо; МИДГАРД, 2005.

³ Див.: Антонян Ю. М. и др. Тюремная субкультура и нейтрализация ее негативных проявлений. *Государство и право*. 1996. № 10.

⁴ Криминология: приглашение к дискуссии : монография / авт. колл.: А. В. Баляба, Э. В. Виленская, Э. А. Дидоренко, Б. Г. Розовский. Луганск: РИО ЛИВД, 2000. С. 77.

ється різними субкультурними ритуалами (клятви, «прописки», посвяти). Церемоніали взагалі, на думку Р. Мертона, виконують функцію зміцнення групової солідарності¹. Заразом злочинців існує необхідність підтримання зв'язків із незлочинним світом, адже без нейтралізації громадського засудження злочинна діяльність унеможливується. Це завдання вирішується поширенням кримінальної субкультури в суспільстві. Як пишуть американські криминологи, «заявляючи про свій страх перед злочинністю, багато американців одночасно романтизують злочинців і захоплюються їх злочинами настільки, що ЗМІ приділяють основну увагу саме злочинам. Зрештою, можливо, наше суспільство несе рівно такий тягар злочинності, яке воно заслуговує»². Не меншою (а, скоріше за все, ще більшою) є романтизація злочинності у вітчизняній традиції. «Обиватель вважає, що кожен, хто зазіхає на людину, що має на рубль більше, вже Робін Гуд»³. Відомо, що ще у 1975 році на злодійському сході у місті Сочі наголошувалося на необхідності пропаганди кримінальної субкультури, злодійської моралі, етики, активного розширення свого оточення шляхом неформального спілкування з діячами естради, кіно, науки⁴.

Комунікативна функція кримінальної субкультури полягає в організації спілкування між злочинцями. Конспіративний спосіб життя, постійна необхідність приховування надають особливого значення специфічній розпізнавально-знаковій системі, функції якої виконує жаргон, своєрідний словник-шифр. Жаргон покликаний сприяти передаванню

¹ Мертон Р. К. Явные и латентные функции. *Американская социологическая мысль. Тексты*. Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 443.

² Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 75.

³ По обе стороны закона. *Криминальная психология*. Харьков : Прапор, 1999. С. 149.

⁴ Ишигеева В. С. Криминальная субкультура мест лишения свободы и ее взаимосвязь с организованной преступностью. URL : <http://irkcenter.isea.ru>. (дата звернення: 20.07.2020)

інформації, зрозумілої тільки «своїм». Крім цього, певна інформація про особу того чи іншого злочинця може міститися в татуваннях (злочинна кваліфікація, кількість засуджень, місце в кримінальній ієрархії).

Цікаво, що в українській мові власного кримінального жаргону не існує. У середовищі злочинців використовується російсько-єврейський сленг. Кримінальний жаргон як соціальне явище формується в умовах урбанізації, серед міських низів. А українська мова в ті часи була переважно мовою села. Навіть на початку ХХ століття єдиним містом з понад 50-тисячним населенням, де українці становили більшість, була тільки Полтава¹.

Регулятивна функція кримінальної субкультури, як очевидно з самої назви, покликана вирішувати проблемні питання взаємин між представниками злочинного світу. Незважаючи на постійне декларування «злочинських понять», тобто, певних ціннісно-нормативних парадигм як основи регулювання взаємин, велике значення в таких комунікаціях має насильство. Переважаючий на практиці принцип регулювання — «умри ти сьогодні, а я завтра». У часи кризи правової системи держави на початку 90-х років минулого століття «злодії в законі», як носії кримінальних цінностей та норм, здійснювали функції третейського суду не лише між злочинцями, а й взагалі на певній території, у першу чергу, між представниками бізнесу. І ця діяльність не була епізодичною. На думку російської дослідниці В. Лапаєвої, «у пострадянських державах сформувались своєрідні кримінальна «юстиція» та підпільне «правосуддя»². Досить багато часу і ресурсів було витрачено, щоб змінити ситуацію. Але отрута «рішень за поняттями» (тобто, за кримінальними нормами) усе ще не до кінця виведена з нашого соціального організму.

¹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. : пер. з англ. Київ. Основа, 1997. С. 24.

² Лапаєва В. В. Социология права : краткий учебный курс / под ред. В. С. Нерсесянца. Москва : Норма, 2000. С. 180.

Змістом функції кримінальної соціалізації (криміналізації особи) є втягнення в злочинну діяльність і закріплення кримінальної спрямованості особистості. Найбільш інтенсивно кримінальна соціалізація відбувається в період юності, що пов'язане з певними особливостями віку. Саме для цього часу характерний конфлікт «батьків і дітей», як реакція юнаків на рольове безправ'я. Підлітки часто намагаються діяти як дорослі, однак законом і батьками вони розглядаються як діти¹. Зрозуміло, що не всі жертви міжгенераційного конфлікту стають на шлях протиправної поведінки. У більшості родин ця ситуація успішно вирішується завдяки мудрості батьків та їх здатності до компромісу. Та коли дорослі не поступаються в питаннях збільшення особистої автономії підлітків, підвищується загроза заперечення культури дорослих взагалі і позитивне сприйняття опозиційних до неї норм та цінностей, серед яких є і кримінальна субкультура. Вікова опозиція може перерости в кримінальну.

Американські криминологи Е. Лемерт та Г. Беккер у книзі «Соціальна патологія» (1951) звертають увагу на особливе значення стигматизації («навішування ярликів») у процесі криміналізації особистості. Кожна дитина рано чи пізно порушує якісь правила поведінки. Досить часто такі порушення трапляються як гра або інша розвага. Негативна оцінка оточуючих (у першу чергу дорослих) може бути занадто суворою, що призводить до вторинного порушення, яке вже викликане образою та ворожим ставленням до оточення. Після цього слідує нове осудження і закріплення стигми, унаслідок чого особа зміцнюється на девіантному шляху і сама себе починає сприймати як девіанта-порушника, адже «ярлики, що навішуються на людину завдяки процесам громадського контролю, сильно впливають на власні уявлення особистості про майбутнє»². Навколо такої дитини утворюється

¹ Гидденс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. С. 89.

² Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 143.

такий собі комунікативний вакуум. Батьки та педагоги не дуже заохочують спілкування інших дітей (або підлітків) з «хуліганом». Але людина — істота соціальна. І незадоволені у сім'ї та в школі комунікативні потреби сприяють створенню неформальних груп девіантів. Соціальне і психологічне відчуження посилює тяжіння до собі подібних¹. І «підлітки, які з тих або інших причин стали аутсайдерами в шкільному колективі, можуть різко змінити свій соціальний статус у компанії подібних собі»². Поведінкові норми, які формуються в таких групах аутсайдерів, унаслідок попереднього тиску стигматизації, стають відверто опозиційними до «офіційних» правил. У психології такий процес самоствердження підлітків через демонстративне порушення правил і норм розглядається як негативна ідентифікація, сутність якої — визначення змісту колективного «ми» через образ «ворога», поділ світу на «своїх» та «чужих»³. Нормальним стає те, що забороняється батьками та педагогами: паління, алкоголь, наркотики тощо. Якщо поруч із такою компанією з'являється доросла людина, яка не заперечує подібних інтенцій підлітків, а, навпаки, підтримує їх, то, скоріше за все, це — представник кримінального середовища.

Усі ці закономірності кримінальної соціалізації яскраво проявились у постперебудовчий період нашої вітчизняної історії. Кримінальні «турбота» і «підтримка» спортсменів, афганців, деяких інших категорій громадян, які, унаслідок певних кризових явищ, стали суспільними аутсайдерами, мала своїм ефектом втягування в злочинну діяльність представників цих соціальних груп.

¹ Зелинский А. Ф. Криминология: курс лекций. Харьков : Прапор, 1996. С. 62.

² Пилипенко В., Волянська О. Підліткова агресія у контексті сучасної соціокультурної ситуації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 17.

³ Трубицын Д. В. «Модернизация» и «негативная мобилизация»: конструкты и сущность. *Социологические исследования*. 2010. № 5. С. 6.

Кримінальна соціалізація не обмежується лише втяганням у злочинну діяльність. Як і загальна соціалізація, у нормальному суспільстві вона триває все життя. Так у професійних злочинців («злочинців у законі») кожен термін ув'язнення розглядається як епізод необхідної соціалізації, щось схоже на «курси підвищення кваліфікації»¹. Причому, на думку В. Бачиніна, кримінально-тюремна субкультура відтворює реліктові структури нормативно-ціннісної свідомості: «сферу квазісакрального у вигляді «священних» заборон, абсолютних табу на порушення злочинських законів і повсякденних норм тюремного гуртожитку; ритуали й обряди, які регламентують життєдіяльність тюремного контингенту; обряд «прописки», що нагадує ініціацію, через який зобов'язані пройти всі знову прибулі; жорстка кастовість, яка поділяє всіх на еліту («блатні»), середній шар («мужики») і дно («опущені»); архаїчні форми соціального маркування та прикрашення у вигляді татуювань»².

Продовжуючи розмову про кримінальну соціалізацію в постперебудовчий період, слід звернути увагу на негативну роль ЗМІ у поширенні кримінальної субкультури. Власне, це не тільки наша національна проблема. Так, опитування в'язнів в американських тюрмах показали, що 63 % засуджених порушили закон, наслідуючи телевізійних персонажів, а 22 % навчились техніці злочину завдяки телебаченню³. Та для нашої країни (як і для більшості пострадянських держав) ця проблема виявилась занадто гострою. Ми опинились у ситуації, — пише журналіст «Дзеркала тижня» Б. Потятиник, — «коли середньостатистична дитина (з двох до вісімнадцяти років) споглядає на екрані понад 18 тисяч убивств і близько 200 тисяч інших насильницьких сцен. У результаті відбува-

¹ Хагуров Т. А. Введение в современную девиантологию : учебное пособие. Ростов-на-Дону, 2003. С. 288.

² Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. С. 248.

³ Черненко А. Нажми на кнопку! *Зеркало недели*. 2003. № 11.

ється звикання до цих сцен, створюється відчуття, що більшість проблем можна вирішити насильницьким шляхом, формуються досить дивні ідеали чи взірці для наслідування (позитивний герой бойовика загалом стріляє чи вбиває вчетверо більше, ніж герой негативний)¹. Певна героїзація образів злочинців відбулась у таких кінофільмах, як «Бандитський Петербург», «Бумер» і, особливо, у телевізійному серіалі «Бригада», що навіть установив рекорд глядацької аудиторії (50 млн. чоловік). Під впливом фільму «Бригада» підлітками, які хотіли бути схожими на героїв серіалу, були вчинені кілька умисних вбивств (Саратов, Курськ, Кишинів, Вороніж, Крим).

Героїзація злочинців у кіно сприяє поширенню міфу про «зłodійські чесноти». Дійсності цей міф не відповідає, адже, як зазначає відомий російський кримінолог Ю. Антонян, від 40 до 50 відсотків злочинців, які відносять себе до так званих «блатних» є порушниками «зłodійських законів», оскільки не здатні відповідати за свої слова і дії через психологічні особливості особистості².

У масовій свідомості досить поширеними є уявлення про злочинність як заперечення будь-якого порядку, як панування уседозволеності. Насправді це не так. Злочинний світ є особливою формою соціальності, де не припускається уседозволеність, де панує жорстка нормативність³. Саме тому задля підвищення ефективності правоохоронної діяльності необхідно вивчати та розуміти зміст і функціонування кримінальної субкультури, як ціннісно-нормативної системи злочинного середовища.

¹ Потятиник Б. СМИ как козел отпущения. *Зеркало недели*. 5 июня 2004 г. № 22.

² Антонян Ю. М. и др. Тюремная субкультура и нейтрализация ее негативных проявлений. *Государство и право*. 1996. № 10. С. 74.

³ Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. С. 231.

2.4. Соціальний контроль та економічна злочинність

Особливістю розвитку транзитивних суспільств, до яких належать усі пострадянські держави, є повсюдне підвищення рівня економічної злочинності. Дана ситуація стала предметом широкого наукового обговорення, як серед учених України та інших колишніх радянських республік¹, так і в далекому зарубіжжі².

Водночас, кримінологічний аналіз економічної злочинності здійснюється, головним чином, у рамках юридичної парадигми, оскільки сама кримінологія і в Росії, і в Україні належить до юридичних наук з усіма, методологічними та методичними наслідками, що впливають звідси³. І велика частина пропозицій щодо мінімізації економічної злочинності, з огляду на це, зводиться до економіко-правових і кримінально-правових заходів.

Нашою метою є визначення специфіки впливу соціального контролю, як неформального інституту суспільства, на окремі форми економічної поведінки, що формально забороняються і караються державою.

Соціальний контроль, як «спосіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує її збереження і нормальне функціонування»⁴, є універсальним механізмом підтримки порядку в суспільстві на всіх рівнях соціальності — від діади-

¹ Див.: Аслаханов А. А. Преступность в сфере экономики. Криминологические и уголовно-правовые проблемы : монография. Москва : Моск. юрид. ин-т, 1997; Егоршин В. М., Колесников В. В. Преступность в сфере экономической деятельности : монография. Санкт-Петербург : Фонд «Университет», 2000; Кальман А. Г. Экономическая преступность как криминологическое понятие. *Государство и право*. 2003. № 3.

² Див. Шели Л. Преступность как определяющая проблема: взгляд западного криминолога. URL : <http://law.edu.ru/script/cntsource.asp?cntID=100088076>. (дата звернення: 20.07.2020)

³ Докладніше про це у п. 1.1. даної монографії.

⁴ Лапаева В. В. Социология права: краткий учебный курс / В. В. Лапаева; под ред В. С. Нерсесянца. Москва : Издательство НОРМА, 2000. С. 111.

мікрогрупи і до етнічних, релігійних та інших масових спільнот. Дія соціального контролю побудована на заохоченні конформної (нормальної) поведінки і покарання девіантної (такої, що відхиляється) поведінки¹. Тим самим забезпечується стійкість, стабільність і передбачуваність соціальних відносин. Цікаво, що до наукового обороту термін «соціальний контроль» був введений французьким соціологом і криміналістом Габріелем Тардом, який спочатку розглядав його як засіб повернення злочинця до суспільного життя².

Соціальний контроль уявляє собою інституалізовані способи регулювання соціальних взаємодій у різних сферах людської діяльності. По суті, будь-який із соціальних інститутів, перш за все, є системою організації соціального контролю. Сім'я, релігія, політика, економіка та інші базові інститути — це, головним чином, норми (стандарти поведінки більшості) і реакції на їх виконання.

При розгляді економіки як інституту суспільства необхідно виходити з розрізнення соціальних інститутів і правових. Соціальний інститут — це стійкий комплекс цінностей, норм і понять, що забезпечує спільні дії індивідів у певних сферах суспільного життя. Або, як зауважує англійський соціолог Е. Гідденс, «стійкі в часі способи поведінки»³. Будь-який інститут — відповідь на соціальні потреби. Його формування (інституціоналізація) є закріпленням і суспільним схваленням успішних способів задоволення потреб.

Економіка як соціальний інститут — це відповідь на потреби отримувати все необхідне для життєдіяльності, що здійснюється в процесі виробництва, розподілу, обміну матеріальних і нематеріальних благ. Соціальні еспектації населення, пов'язані з економікою, можна звести до двох: 1) отримання якісних товарів і послуг, 2) отримання гідних доходів

¹ Див.: Смелзер Н. Социология : пер. с англ. Москва : Феникс, 1998. С. 227.

² Див.: Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества. Киев : Институт социологии НАНУ, 2007. С. 16.

³ Гидденс, Э. Социология : пер. с англ. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. С. 673.

(прибуток, заробітна плата і т. ін.). Таким чином, економіку, як соціальний інститут, можна визначити стійкою системою способів задоволення потреб населення в товарах, послугах і доходах. «Економіка, — писав російський філософ М. Бердяєв, — це лише необхідна умова і засіб людського життя. Але не мета останнього, не вища цінність і не визначальна причина»¹.

Для отримання необхідних товарів, послуг і доходів учасники економічних відносин здійснюють певні дії (виробництво, розподіл, продаж, покупка і т. ін.) і вступають у відносини з іншими людьми. Ці дії і відносини можуть бути нормальними, конформними (стандартними для більшості) і девіантними (що відхиляються від загальноприйнятих стандартів поведінки).

Як уже зазначалося, функціонування будь-якого соціального інституту як ціннісно-нормативного комплексу, регулює певну сферу діяльності, містить певні механізми соціального контролю — реакції більшості акторів на індивідуальну поведінку. Відповідно, конформне поведінка заохочується, девіантна — карається. Виробник якісного товару заохочується грошима покупця. Виробник неякісної продукції банкрутує. Покупець неякісного («лівого») товару «карається» погіршенням здоров'я і подальшими докорами близьких. І так далі.

На відміну від соціального інституту, правовий інститут — це підтримка державою стандартів належної поведінки за допомогою системи правових норм, санкцій, організацій і установ. Притому правові норми слід відрізняти від соціальних норм. Соціальні норми описують поведінку (дескрипція), а правові норми приписують поведінку (прескрипція). Соціальні норми — це реальна поведінка більшості в стандартних ситуаціях, правові норми — очікувана державою поведінка громадян. На думку російського соціолога В. Бачиніна, взаємодоповнюваність двох форм порядку стає можливою

¹ Бердяєв Н. Царство Духа и Царство Кесаря. Москва : Республика, 1995. С. 319.

завдяки тому, що «громадянське суспільство забезпечує, перш за все, ціннісні аспекти соціального буття громадян, а держава — нормативні»¹.

Економіка, як державно-правовий інститут, і економіка, як соціальний інститут, ніколи не можуть бути повністю ідентичними. Основні причини їх відмінності такі.

По-перше, правовий інститут, на відміну від природної самоорганізації суспільства, завжди є штучно створеним. По-друге, якщо соціальний інститут формується поведінкою більшості, то правовий інститут створюється меншістю (більш-менш легітимною). По-третє, соціальний інститут підтримується виключно впливом громадської думки, добровільною конформністю більшості, а правовий інститут — силою державного примусу, репресії. Навіть образ «ідеального правопорядку», який затверджується у свідомості пануючої еліти, найчастіше «набуває вигляду віри у всемогутність організаційних зусиль регулятивно-репресивного характеру»². До того ж, будь-які інститути є результатами процесів, які відбувались у минулому і не завжди узгоджуються з вимогами нинішнього часу³.

Розбіжність правового порядку і соціального створює умови для масових девіацій і «тіньової» нормотворчості. І навпаки, «деякі типи злочинної поведінки є результатом здійснення соціального контролю над підлеглими або маргінальними соціальними групами. Як це не парадоксально, але ненавмисним наслідком здійснення закону може бути посилення девіантності в суспільстві»⁴.

¹ Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. С. 101.

² Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. С. 151.

³ Веблен Т. Теория праздного класса : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1984. С. 77.

⁴ Аберкромби Н. Социологический словарь : пер. с англ. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Экономика, 2004. С. 105.

Деякі девіації, визнані державою «суспільно небезпечними», криміналізуються і тягнуть за собою кримінальне покарання. Причому, «злочин», як правова категорія, через зазначені вище причини, може відрізнятись від масових уявлень про соціальну девіацію. Зокрема, «сплата податків розглядається не тільки діловими людьми, але і всім населенням як подвійне оподаткування, оскільки всі купують державні послуги в приватному порядку, у тому конкретному обсязі, який потрібно тому чи іншому підприємцю або приватній особі. У суспільстві сформувалася така атмосфера, коли ухилення від сплати податків стало нормою, слідування якій морально не засуджується»¹. Як зазначає український соціолог І. Рущенко, «середній і малий бізнес у нас нагадує айсберг, де менша, надводна частина — декларований прибуток, легальна заробітна плата, заявлені види діяльності, офіційна кількість працюючих, а набагато більша за обсягом підводна — все інше, що і є фактичним стимулом для підприємця»². Вельми поширена практика усних домовленостей між підприємцями та найманими працівниками при наймі і використанні робочої сили (робота без оформлення, поєднання статусу безробітного з неоформленою роботою, виконання акордних робіт і т.ін.). Громадському осуду в таких випадках піддається не порушення трудового законодавства, а порушення усних домовленостей³. На думку психологів, «у соціумі формуються життєві стратегії, у яких цілеспрямована праця і взагалі будь-

¹ Косалс Л. Я., Рывкина Р. В. Становление институтов теневой экономики в постсоветской России. *Социологические исследования*. 2002. № 4. С. 16.

² Рущенко И. П. «Криминальная революция» как социетальный фактор. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 3. С. 204.

³ Попова І. Моральне виправдання і нормативна складова тінювих практик (спроба порушити проблему). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 1. С. 43–44.

яке зусилля є негативними цінностями, асоціюючись із при- мусом, неуспіхом, ганьбою»¹.

Така ситуація обумовлена однією з основних дисфункцій інституту економіки — невідповідністю потреби в дохо- дах їх реальним розмірам. В Україні, у процесі реформ 90-х ро- ків минулого століття заробітна плата основної маси праців- ників впала до рівня, який не забезпечував навіть простого відтворення населення². За даними соціологічних дослі- джень, кількість жителів України, сім'ї яких у 2009-2010 ро- ках зіткнулися з невплатою або неповної виплатою заробі- тної плати, пенсій склала від однієї чверті до однієї третини³.

Оскільки інститут легальної економіки не відповідає потребам більшості учасників економічних відносин (як ро- ботодавців, так і працівників), як компенсаторний механізм формується і розвивається неформальна (нелегальна, ті- ньова економіка), «система конкуруючих з законом фактич- них норм»⁴.

Нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільс- тва трансформувались на легальні інститути «перехного сус- пільства» («інституціолізовану тіньову реальність»⁵), хоча і

¹ Ениколопов С. Н., Умняшкіна Д. А. Психологические проблемы влечения к азартным играм. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2008. № 2 (15). С. 53.

² Див.: Чепурко Г., Привалов Ю. Гідна праця: реалії та перспективи. Українське суспільство 1992-201 : соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. С. 220.

³ Див.: Петрушина Т. Сприйняття економічних інститутів громадянами України за умов глобальної криз. Українське суспільство 1992-201 : соціологічний моніторинг. Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. С. 167.

⁴ Лапаева В. В. Социология права : краткий учебный курс / под ред. В. С. Нерсесянца. Москва : Издательство НОРМА, 2000. С. 150.

⁵ Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. С. 279.

не придбали потрібної легітимності¹, виконуючи системоутворюючу роль по «склеюванню» економіки з політикою і правом².

У найбільшій з пострадянських країн Росії обсяги тіньової діяльності згідно з різними джерелами оцінювались в межах від 25 % до 60 % ВВП³. Відповідно до розрахунків австрійського економіста Ф. Шнайдера, рівень тіньової економіки в Україні становив 52,8 % від офіційного ВВП⁴. А оскільки поведінка більшості (52,8 % – 60 %) формує соціальні норми, нормальною, з соціологічної точки зору, і в російському, і в українському суспільстві швидше може вважатися тіньова економіка, ніж легальна. І «з ряду відособлених економічних операцій тіньова економіка стає структурованою і комплексною соціально-економічною системою, яка має свої власні закони розвитку»⁵. Ба більше, російські економісти зазначають про «випереджаюче зростання тіньового сектора послуг у порівнянні з промисловістю та сільським господарством»⁶. Усе характеризує ситуацію, коли люди не згодні жити за формально легалізованими правилами, які по суті залишаються «тіньовими»⁷, оскільки не підтримуються більшістю.

¹ Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 4. С. 16.

² Косалс Л. Я., Рывкина Р. В. Становление институтов теневой экономики в постсоветской России. *Социологические исследования*. 2002. № 4. С. 15.

³ Коняева А. Л. Развитие стратегий государственного воздействия на теневую экономику (институциональный подход): автореф. дисс... канд. экон. наук. Москва, 2008. С. 3.

⁴ Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. Київ : НІСД, 2011. С. 13.

⁵ Коняева А. Л. Развитие стратегий государственного воздействия на теневую экономику (институциональный подход): автореф. дисс... канд. экон. наук. Москва, 2008. С. 3.

⁶ Її ж. С. 6.

⁷ Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 4. С. 16.

Тіньова економіка таких масштабів «не може не залучати до своєї орбіти політику. Відбувається зрощування тіньової економіки і тіньової політики, утворюючи тіньову реальність, тіньову дійсність, мимовільними учасниками (і жертвами) якої виявляються всі громадяни країни»¹. Наслідком такого зрощування є моделювання економічного законодавства не на основі потреб більшості членів суспільства, а виходячи з переваг меншини, представників вельми криміналізованої пострадянської еліти², що значно посилює загальні криміногенні чинники «білокомірцевої злочинності», що давно відзначалось у світовій кримінології. Зокрема, «приймаючи закони, що стосуються покарань за крадіжку зі зломом або грабіж, ніхто не консультується з майбутніми зломщиками і грабіжниками. Зовсім інша справа — більш привілейовані злочинці. Вони та їхні представники відіграють активну роль у розробці законів і повноважень контрольних органів, що обмежують їх діяльність»³. Не буде перебільшенням те, що в Росії і до останніх часів в Україні вони відіграють більш ніж активну роль.

Таким чином, багато видів економічних правопорушень, як заборонених і караних виходів за межі правового інституціонального порядку, стали соціально нормальними внаслідок невідповідності легального інституту реальним соціальним потребам, що стимулює пошуки неформальних (нелегальних) способів їх задоволення. І «головний приз» у цій конкуренції неформальних пошукових стратегій отримують привілейовані учасники економічних відносин — підприємці, роботодавці, корумповані чиновники. Корупція в цій

¹ Гилинский Я. И. Криминальное лицо свободной экономики / *Crimpravo.ru. Научная сеть*. URL : <http://crimpravo.ru/blog/1685.html>. (дата звернення: 20.07.2020)

² Див.: Рущенко И. П. «Криминальная революция» как социетальный фактор. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 3. С. 206.

³ Криминалогия / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 353.

системі виконує функцію механізму узгодження неформальних практик із легальними правилами в рамках нейтралізації негативних санкцій державно-правового контролю.

Протидія економічній злочинності ускладнюється тим, що в суспільстві одночасно діють, перебуваючи в складному переплетенні, соціальний контроль і державно-правовий контроль. Поведінка економічних акторів зумовлена впливом обох систем контролю. Пріоритетним усе ж є вплив соціального контролю. Як зазначав М. Вебер, «при порушенні умовності (наприклад, «професійної етики») соціальний бойкот з боку людей однієї професії часто виявляється значно більш дієвою і відчутною карою, ніж покарання, призначене судовим вироком»¹. За ствердженням американських кримінологів, «корпоративні моральні кодекси зазвичай надають першочергового значення дотриманню службовцями правил і норм організації та напрочуд мало уваги приділяють дотриманню норм закону»². Громадська думка впливає і на діяльність агентів правового контролю (правоохоронні органи), на що звертав увагу ще основоположник теорії «білокомірцевої злочинності» Е. Сатерленд: «... методи, що застосовуються для забезпечення виконання закону, залежать від ставлення законодавців, а також судового та виконавчого персоналу до особистості можливих порушників закону. Ставлення до бізнесменів... — це суміш страху і захоплення. Важливою обставиною є культурна однорідність законодавців, суддів, а також осіб, які виконують закон, з одного боку, і бізнесменів — з іншого»³.

¹ Вебер М. Основные социологические понятия / Вебер М. Избранные произведения. Москва ; Прогресс, 1990. С. 640.

² Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 363.

³ Сатерленд Э. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями? *Социология преступности*. Москва : «Прогресс», 1966. С. 55.

Крім того, «спрямованість злочину проти конкретної особи викликає більше неприйняття суспільства, ніж вилучення грошей у «абстрактної» держави, тим більше з урахуванням соціокультурної традиції протиставлення народу і влади»¹.

При високому рівні латентності економічних правопорушень посилення санкцій без розширення практики їх застосування не здатне змінити становище: хабарник, недобросовісний підприємець і продавець швидше «заохочуються» одержуваними доходами, ніж відчують досить серйозні заходи негативного протидії. Якщо покарання (негативна санкція) для більшості економічних правопорушників залишається в значній мірі потенційним, абстрактним, то нелегальний дохід (позитивна санкція соціального контролю) — вельми реальний. Чим вищий рівень тінізації економіки, тим більше значення мають неформальні санкції в порівнянні з формально-правовими. Зокрема, виключення з мережі неформальних стосунків між підприємцями є більш загрозливим і ефективним, ніж державно-правові покарання².

Унаслідок цього «домінуючий вплив існуючих у групі стандартів успіху приводить до поступового витіснення законних, однак часто-густо неефективних спроб його досягнення до все більшого використання незаконних, але більш-менш ефективних засобів аморального і злочинного характеру»³. Крім того, у більшості пострадянських суспільств, «офіційне право значною мірою перетворилося на декоративне. Воно часто використовується лише для того, щоб покарати тих, хто порушує тіньові норми або заважає впливовим

¹ Клинтух И. И. Делинквентное поведение: социокультурная обусловленность : автореф. дисс... канд. социол. наук. Ростов-на-Дону, 2009. С. 23.

² Чернецький Ю. Концептуальні напрацювання «нової економічної соціології». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 1. С. 59.

³ Мертон Р. Соціальна структура і аномія. / *Соціологія преступности (Современные буржуазные теории)*. Москва : «Прогресс», 1966. С. 309.

угрупованням домагатися своїх «тіньових» економічних, політичних чи інших цілей»¹.

Ефективна протидія економічній злочинності, виходячи з позначених її інституційних чинників, можлива, у першу чергу, через приведення у відповідність правових приписів соціальним очікуванням. Центральним моментом тут є забезпечення справедливості, як вищої правової цінності. Що стосується економічних відносин, завдання полягає у встановленні балансу (гармонії) між взаємними еспектаціями соціальних акторів економіки (продавець — покупець, найманий працівник — роботодавець).

По-друге, мінімізації нелегальних економічних практик може сприяти легалізація окремих видів діяльності, що не мають відношення до явного криміналу, типу наркобізнесу, торгівлі зброєю і т. ін. Як зазначає Н. Бараєва, «те, що кримінологи називають латентною злочинністю, може розглядатися економістами і соціологами як соціальні практики, які довели свою життєздатність, що забезпечили виживання і експансію для індивідів і цілих груп»².

При тому слід дуже обережно підходити до посилення офіційних покарань. На думку Р. Циппеліуса, професора філософії права в університеті Ерланген-Нюрнберга, «державний правопорядок ґрунтується не тільки на владі і примусі, а в значній мірі і на інакше мотивованій слухняності. Здійснення норм виключно за допомогою санкцій властиве, мабуть, лише концтаборам»³.

¹ Косалс Л. Я., Рывкина Р. В. Становление институтов теневой экономики в постсоветской России. *Социологические исследования*. 2002. № 4. С. 16.

² Бараева Н. Б. Латентность как социальная и криминологическая проблема. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2009. № 1 (16). С. 143.

³ Циппелиус Р. Общество и право. Основные понятия социологии права и государства / *Право XX века: Идеи и ценности* : сб. обзоров и рефер. Москва : РАН ИНИОН, 2001. С. 264.

Держава має приділити увагу до врівноваження негативних санкцій (покарань) позитивними санкціями (заохоченнями). Особливе значення має державна підтримка через систему заохочень позитивних девіацій, тобто, нових способів адаптації соціуму до умов, що змінюються, які формують прогресивніші в адаптаційному плані вектори суспільної трансформації¹, підвищують рівень організованості соціальної системи, допомагають долати застарілі стандарти поведінки². Неадекватне реагування радянської держави на такі адаптаційні практики «пізнього соціалізму», як діяльність «спекулянтів», «фарцовщиків», «цеховиків», багато у чому спричинило кримінальний характер нашої суспільної трансформації, адже масштаби неформальної економічної діяльності стимулюються саме тим, що держава ускладнювала задоволення індивідуальних потреб³, нічого не пропонуючи на заміну.

Правові санкції повинні виконувати мотивуючу функцію, щоб правомірна економічна діяльність виявлялася вигідною і витісняла неформальні (нелегальні) соціальні норми. Як приклад, можна згадати антитрестовський закон Шермана (США), відповідно до якого «потерпілі в результаті порушення закону сторони правомочні пред'являти позови про відшкодування шкоди, причому в обов'язковому порядку передбачено відшкодування шкоди, яка втричі перевищує заподіяну шкоду»⁴. Таким чином, якщо для підприємця заохоченням є прибуток, а покаранням — збитки, дана правова міра може сприяти утвердженню інших соціальних норм і подоланню дисфункцій легального інституту економіки.

¹ Клинтух И. И. Делинквентное поведение: социокультурная обусловленность : автореф. дисс... канд. социол. наук. Ростов-на-Дону, 2009. С. 27.

² Осипова О. С. Девиантное поведение: благо или зло? *Социологические исследования*. 1998. № 9. С. 107-108.

³ Чернецький Ю. Концептуальні напрацювання «нової економічної соціології». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 1. С. 59.

⁴ Сатерленд Э. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями? *Социология преступности*. Москва : «Прогресс», 1966. С. 47.

2.5. Організаційно-психологічні аспекти функціонування злочинних формувань

Кримінальні явища, що виникли за останні десятиліття в суспільстві, і, перш за все, організована злочинність у всій багатозначності її видів і форм, висунули необхідність наукового усвідомлення і застосування напрацювань соціальної, організаційної психології в правотворчій, правозастосовній та правоохоронній практиках та їх узагальнення з боку кримінології, чому вже приділяється достатньо уваги науковцями¹.

Розбіжності між точками зору організаційної психології, як науки щодо фактів соціальної взаємодії, та юриспруденції, як системи правових норм, можуть і повинні бути використані для подальшої науково-практичної роботи кримінологів та коригування законодавчої бази. Через те розглянемо ряд проблемних питань.

Перш за все, це підходи правників до трактування понять «лідер» і «керівник» організованого злочинного формування (надалі — ОЗФ). Проблема трактувань понять лідерства та керівництва стосовно ОЗФ порушувалася в юридичній літературі неодноразово, але до цього часу не вироблено єдиних підходів до змісту цих дефініцій для визначення міри безпосередньої функціонально-рольової участі осіб в організації злочинних співтовариств. Саме відпрацювання термінологічного апарату, що відображає організаторський потенціал конкретної особистості, його проявів в організаційній роботі, з точки зору вітчизняної соціальної та організаційної психології поси-

¹ Див.: Соболев В. О., Яриш О. Н. Організовані злочинні групи як об'єкт соціологічного аналізу. *Український соціум*. 2002. № 1; Організована злочинність в Україні та країнах Європи : посібник / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Нац. ун-т внутр. справ, 2007; Басецкий И. И., Легенченко Н. А. Организованная преступность : монография. 2-е изд., испр. и доп. Минск : Академия МВД Республики Беларусь, 2002; Папкин А. И. Психология организационных отношений: теория и практика. Москва : Акад. МВД СССР, 1990.

дало досить велике місце. Не заглиблюючись у все різноманіття напрацювань, виокремимо лише той факт, що найбільш усталеним у психологів і юристів стало тлумачення понять «організація» і похідного від нього «організатор», що в принципі і закріпилося в законодавчих документах в частині трактування організованої злочинності як явища¹. Більш дискусійними в плані застосування у юридичній практиці в частині функціонування організованої злочинної діяльності стали поняття «керівник» і «лідер» як особистісні, сутнісні характеристики суб'єкта організаторської діяльності².

Дослідження методом контент-аналізу як законодавчої бази, так і вітчизняної юридичної літератури, проявило великий спектр часто полемічних і навіть взаємовиключних одна одну точок зору на проблему. Кримінологічний аналіз літератури з питань суб'єктивно-особистісних властивостей індивідів, що беруть участь в організованій злочинній діяльності, по суті зводять особистісні організаторські якості цих осіб під поняття «лідер», і часто як синонім вживається термін «керівник»³.

Суперечливі точки зору відбиваються і на сторінках спеціалізованих періодичних видань у частині пояснення функціонально-рольової відповідальності за організацію злочинних груп і співтовариств. Так Л. Гаухман і С. Максимов стверджують: «Визначальною ознакою організованої групи, що характеризує її стійкість, є наявність організатора або керівника групи. Саме організатор створює групу, підбираючи

¹ Кваша О. О. Організатор злочину (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. / О. О. Кваша. Київ : Радянська школа, 1999.

² Руководство и лидерство : сб. статей ; под ред. Б. П. Парыгина. Ленинград : ЛГПИ, 1973.

³ Звонюк А. С. Организационно-психологические аспекты изучения преступных формирований (учебно-методическое пособие) : зб. наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. Харків : Право, 2002. Вип. 3. С. 155–176.

співучасників, розподіляючи ролі, встановлюючи дисципліну та ін., а керівник забезпечує цілеспрямовану і злагоджену діяльність як групи в цілому, так і кожного учасника»¹. При цьому вони уникають самого терміна «лідер»: його в їх роботі просто немає. Своєю чергою В. Биков зазначає: «В організованій злочинній групі вже сформувалася і чітко виражена її психологічна структура: групу очолює лідер — її організатор і керівник»². Зустрічаються в спеціальній літературі і погляди, що взагалі заперечують використання поняття «керівник» стосовно до ОЗФ.

Становлення і застосування нових понять і термінів у юриспруденції та їх нормативно-правова класифікація та оцінка, на наш погляд, повинні спиратися, перш за все, на соціально-психологічні дані з питань організаційно-управлінської психології. Слід зосередитися на уточненні сформованих дефініцій з точки зору наявних вітчизняних напрацювань. Так, наприклад, використовувані як синоніми в юридичній практиці поняття «лідер», «керівник» з точки зору організаційної психології носять різні за змістовим наповненням аспекти поведінки в організації і, як результат, повинні мати різну соціально-психологічну оцінку. Тому не суворе (вільне) тлумачення цих соціально-психологічних дефініцій у юридичній практиці може мати й різні правові наслідки.

Свідоме самовизначення особистості в організаторській діяльності характеризується як «система взаємопов'язаних уявлень, цінностей, переконань, думок і оцінок з приводу реалізації своїх обов'язків в організації спільної діяльності», що проявляється в «організаційній позиції»³. У цілому типологію позицій особистості проводять за різними підставами.

¹ Гаухман Л., Максимов С. Ответственность за организацию преступного сообщества. *Законность*. 1997. № 2. С. 13.

² Биков В. Признаки организованной преступной группы. *Законность*. 1998. № 9. С. 6.

³ Звонок А. С., Скляр П. П. Элементы организационной психологии предпринимателя. Луганск : Инст. молод., 1995. С. 24.

Якщо за таку підставу взяти соціальну позицію, то можна виділити громадянську, асоціальну, антигромадську, а також і злочинну позицію особистості. Використання поняття «злочинна організаційна позиція особистості» є актуальним і своєчасним у зв'язку з його багатоаспектністю й ускладненням різноманітності організаційно-злочинних проявів особистості.

Спираючись на дослідження вітчизняної психології, проведемо короткий огляд функціональних, організаційно-управлінських позицій злочинних авторитетів із виділенням їх основних різновидів у злочинній організаторській діяльності. На наш погляд, кримінальні авторитети, виявляючи злочинну організаційну позицію, створюють і розвивають, формують злочинні організації, використовуючи феномени як лідерства, так і керівництва. Вище зазначалося, що в юридичній літературі плутають поняття «лідерство» і «керівництво». Існуюча практика використання цих термінів і їх зміст дозволяють вказати на відсутність такої тотожності. Вихідним для розрізнення цих понять є не протиставлення, а їх розмежування й уточнення.

«Лідерство» у вітчизняній соціальній психології визначається як процес самоорганізації, самоврядування в малій групі або контактній організації. Зміст і особливості цього процесу детермінують спосіб досягнення групової мети, що є немовби наскрізним стрижнем, що пронизує всі рівні і компоненти групової організації. У більшості це «горизонтальні» взаємозв'язки. Щодо нашої проблематики, то «лідер» (leader англ. — «той що йде попереду») — це ватажок злочинної контактної групи. Звідси злочинна лідерська організаційна позиція характерна для авторитетів примітивно організованих груп, заснованих на тісних міжособистісних зв'язках і відносинах із застосуванням соціально-психологічних феноменів групової динаміки. У лідерстві фокусуються різні внутрішньо-групові процеси емоційного зараження, стану, властивості, конфліктності тощо.

«Керівництво», або функціонально-рольова організаційна позиція, на думку вітчизняних дослідників, це санкціонований співтовариством процес, інституціоналізований організацією, що має на меті владу на основі спеціальних повноважень і контроль. Структурні характеристики керівництва відбивають статуси організаційної ієрархії і відображають потреби організації, а керівник, як суб'єкт керівництва, наділений особливими правами, які ґрунтуються на організаційному нормуванні, контролі над підлеглими.

«Злочинна керівна організаційна позиція» характерна для авторитетів у злочинних організаціях, які досягли високого рівня організаційної зрілості. Підтримка дієвих усталених внутрішньоорганізаційних норм і здатність до їх коригування є найбільш характерними для даної організаційної позиції. По суті, злочинний авторитет грає відведену йому організацією функціональну роль — чи то «боса» мафії, чи то «зłodія в законі» і т. ін. На перше місце тут виходять «вертикальні» відносини повноважень і відповідальності. Міжособистісні контакти зведені до мінімуму. Підлеглі члени ОЗФ часто і не знають особисто свого «шефа». Керівництво як структура і процес задається особливо авторитетними членами злочинного співтовариства. А ось як характеризують фахівці з ФБР «зłodія в законі»: визнана вища «посада», що має владу, якій надається вища повага в євразійському злочинному світі; з нею пов'язані всі ритуали, організаційна відповідальність, і її супроводжує строгий кодекс правил поведінки». Фактично керівництво як процес високоорганізованої злочинної групи характеризується нормуванням, заснованим на привласнених або отриманих правах і повноваженнях її авторитетних членів. Уже самі ритуали «введення в сан» зłodія в законі, а також підтримання злодійських традицій містять елементи заданого спочатку кримінальною спільнотою нормування.

Представлені види злочинних організаційних позицій орієнтують на загальне розуміння сенсу організованості за

схемою: злочинна лідерська організаційна позиція — «горизонталь», а злочинна керівна організаційна позиція — «вертикаль».

Процеси керівництва і лідерства в організації злочинних формувань масштабні як антисоціальна явище. Своєрідна і динаміка та стан їх прояву.

Минула епоха командно-адміністративних методів управління викликала сплеск організованої злочинності як явища в сучасному розумінні. Виникло воно на тлі розвитку гасла «дозволено все, що не заборонено» і його запізнитого соціально-правового усвідомлення. Цей процес характеризувався в багатьох країнах негативними наслідками. В Італії, наприклад, за даними Р. Мінна¹, рецидивні «класичні» організаційні системи (мафія) вписалися в нові умови і навіть набули переваги за рахунок злагодженості та спрямованості на результативність, враховуючи організаційний потенціал, організаторський досвід і здатності їхніх співучасників знайти своє місце як значимого члена організованого формування.

Протидіяти цьому антисоціальному явищу правоохоронним органам було дуже складно, адже Італія 80-х років фактично жила за кримінальним законодавством, прийнятим ще за часів фашистської диктатури Беніто Муссоліні. Була проведена об'ємна діяльність по вивченню і вирішенню проблеми комплексно. Із залученням наукового потенціалу і корегування правотворчої і правоохоронної діяльності створена так звана «антимафія». У нас же зміна соціально-економічної формації вилилася в існуючий з кінця 80-х років розкол серед пострадянських злочинних елементів на «зłodіїв у законі», які сповідували керівну злочинну організаційну позицію з опорою на традиційні кримінальні норми («злочинні закони»), і «комсомольців» — прихильників злочинної лідерської позиції, а по суті, «беззаконників», котрі, користуючись

¹ Мінна Р. Мафія против закона : пер. с итал. Москва : Прогресс, 1988.

сприятливими умовами, аномією, що склалася на той час у суспільстві, почали активно використовувати свій організаторський потенціал.

Щодо питання організаційного потенціалу ОЗФ. Психологи використовують поняття «організаційного потенціалу» як системної якості, що характеризує не тільки особистість, а й параметри того соціального середовища, у якому протікає організаторська діяльність даного індивіда. Злочинний організаційний потенціал проявляється через кримінальну організаційну субкультуру, досвід, сукупність переконань і оцінок, котрі розділяються членами ОЗФ. Установки на рівні організаційної свідомості можуть формуватися або спонтанно з плином часу, або під спланованим впливом. Згадаймо, як приклад, телесеріал «Бригада» та інші подібні витвори кіномистецтва.

Г. Кунц і С. О'Доннел¹, розглядаючи принцип обумовленості організаційного досвіду, зазначали, що у свідомості індивіда проходить формування окремих концептуальних схем поведінки в організаціях, тісно пов'язаних із рівнями організаційних цінностей, знань і умінь. Усе це в сукупності характеризує особливий пласт свідомості (як групової, так і індивідуальної), званого організаційним. Виокремлюють «наскрізний» характер організаційної свідомості (досвіду), оскільки людина протягом усього життя включена в різні організації (родина, трудова чи злочинна діяльність і т. ін.). Індивід, перебуваючи членом як діючої злочинної організації, так і в колективі злочинців, які відбувають покарання у відповідних установах, не тільки знає і розуміє принципи, норми і правила організаційних відносин, але і вміє в більшості випадків узгодити свою діяльність, тобто упорядкувати її, набуваючи злочинний організаційний досвід, що є важливим фактором у функціонуванні ОЗФ. Часто організаційний досвід базу-

¹ Кунц Г., О'Доннел С. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций: в 2-х т. : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1981.

ється на традиціях і досвіді минулого, оформлюючись ретроспективно. Роль організаційної культури особливо важлива і в перехідні періоди, коли має місце розрив між ідеєю та її реалізацією. Ситуація, що склалася, організаційний досвід і норми можуть інколи переважати над метою діяльності організації і в подальшому особи, маючи авторитет і злочинну організаційну позицію, використовують наявний феномен організаторського потенціалу у вузьких злочинно-агресивних цілях. Як іноземна, так і вітчизняна кримінальна організаційна субкультура має в цьому сенсі напрацьовані традиції.

На живучість, функціонування і розвиток організаційних злочинних угруповань у середині соціального організму впливає, на ваш погляд, і злочинна система соціального контролю. При віднесенні конкретної людини до тієї чи іншої категорії осіб виникає її абстрагування від величі і багатогранності людської особистості, особистість типізується, її самовиявлення звужується, її неповторна індивідуальність часом поглинається однією чи декількома соціально засвоєними характеристиками («невдаха», «злочинець», «наркоман» і т. ін.). Наприклад, члени японської злочинної організації «якудза» трактують свій стан як «людина, що програла все». Причому, тут спрацьовує відомий соціально-психічний феномен: чим довше в погрожуючому стані відчуває себе соціальна група, тим більш нетерплячим стає її відношення до девіантних відносно внутрішніх групових норм актів індивідуальної поведінки. Не випадково останнім часом гостро стоїть питання про лібералізацію системи покарання і гуманне відношення до злочинців. Розглядаються альтернативні системи правосуддя, що не допускають включення індивіда до сфери діяльності кримінальної організаційної субкультури.

Багатогранність проявлення тих або інших форм організованої злочинності на різних рівнях викликає необхідність їх класифікації і детального розгляду.

У роботах сучасних кримінологів представлений великий спектр поглядів із даного питання. Р. Мінна¹, проаналізувавши «класичну» італійську організовану злочинність — мафію, виокремлює той факт, що традиційно її розділяють на три частини: нижчу, середню і високу. До нижчої мафії входять усі наймані вбивці, усі вимагачі і викрадачі людей, усі ті, хто є носіями найжорстокішого насилля, без якого мафія ніколи не змогла б існувати. Кровний зв'язок пов'язує членів нижчої мафії з людьми із середньої мафії. Середня мафія є важливою частиною сучасного бюрократичного апарату; вона стала, таким чином, «невидимою мафією». За традицією, висока мафія об'єднує внуків убивць зі старої мафії. Про їх кровний зв'язок із вбивцями із мафії вже ніхто не пам'ятає. Представники високої мафії мають можливість приймати личину звичайних політичних діячів.

Якщо виділити за аналогією (з поправкою на вітчизняну своєрідність) три рівні в розвитку вітчизняних ОЗФ, можна сформуванати дещо подібну класифікацію.

Слабоорганізовані ОЗФ представляють собою безпосередню контактну групу індивідів, що характеризуються груповою динамікою і тісними «горизонтальними зв'язками». В цих ОЗФ реалізація феноменів лідерства виконується на основі соціально-педагогічних властивостей особистості, що очолює злочинне формування, а також комплексу соціально-психологічних феноменів і ефектів, притаманних малим групам. Тут яскраво проявляються феномени конформізму, соціальної фасилітації, соціально-психологічні ефекти «дифузії відповідальності», «схильності до ризику» та ін.

Існує точка зору в юриспруденції, що проводить нижню межу розміру групи в бік її збільшення з двох до трьох членів. Такий розрахунок, з огляду на наукові дані щодо психології малих груп, не є переконливим. Верхній розмір організованої злочинної групи даного типу, на наш погляд, повинен вияв-

¹ Минна Р. Мафия против закона : пер. с итал. Москва : Прогресс, 1988.

лятися можливістю підтримання прямих міжособових контактів між членами групи з елементами взаємсприйняття і взаємодії.

Середньоорганізовані злочинні формування функціонують уже за типом ієрархічної організації, де члени групи можуть і не мати безпосередніх контактів як з організатором, так і між собою. У більшості випадків їх об'єднує направленість на результат, із визначенням частини участі, а також соціально-психологічна спільність. Організаційна позиція злочинного авторитету характеризується операційно-діяльною взаємодією. Безпосередні контакти обмежуються і переслідують тільки одну результативну ціль. Виникають функціональна спеціалізація і рівні організації. Для ефективної реалізації організаційних відносин у практичній діяльності ОЗФ, індивід, який її очолює, повинен володіти розвинутою системою організаторських здібностей, умінь, навичок, прийомів.

Високоорганізовані ОЗФ характеризуються, з однієї сторони, «вертикальними» зв'язками, обумовленими процесами керівництва і підкорення в певній ієрархії, що склалася, організаційними відносинами з системою добре відпрацьованого організаційного нормування. В основі такого нормування — конспірація, жорстка дисципліна, закони «омерти» і «вендети» (покарання за порушену обітницю мовчання і кровна помста). З іншого боку, зведені до мінімуму міжособові контакти між членами ОЗФ. Рядові члени високоорганізованих ОЗФ часто навіть не знають свого керівника. У такому випадку злочинна, таємна, високоорганізована ОЗФ може бути універсальною і бере участь у процесі раціональної реорганізації злочинного світу з ігноруванням людського фактору та має високий статус у злочинному середовищі та тіньовій економіці.

Тенденції організаційного розвитку ОЗФ призводять до постійного внутрішньоорганізаційного конфлікту між цілісністю і подільністю примітивних злочинних організацій і їх прагнення до постійної сталості, досконалості і розвитку, бажанням іти в ногу з життям.

Наша (вітчизняна) організована злочинність на шляху організаційного розвитку ще не знайшла свого «логічного» завершення, як нам видається, через передусім часове обмеження. Тому поряд з «класичними» рецидивними високоорганізованими ОЗФ (у світі нараховується більше тисячі титулованих «зłodіїв у законі» — вищих керівників злочинного світу) — існує багато середньоорганізованих і примітивних.

Кожна злочинна організація виробляє свою, історично притаманну їй і відповідну її завданням, організаційну структуру. Однією з відмінних ознак традиційних злочинних організацій є наявність ієрархічної організаційної структури. Організаційна структура містить різні змінні, такі як: ступінь централізації, диференціації, формалізації, що часто комбінують свого роду організаційну схему. Виділяють два типи систем організацій: механічний і органічний. Для механічно побудованих організацій загалом характерний низький рівень змінюваності, і така структура переважно припускає авторитарні прийоми керівництва. В основному рецидив в організаційній побудові злочинних організацій базується на психоаналітичних джерелах (мафіозна родина, відмова «зłodіїв у законі» від особистого життя і т. ін.). Як результат — в учасників організацій цього типу завжди існує напруження між загальнолюдськими мотивованими потребами особистості, з одного боку, і як члена організації зі своїми внутрішньо організованими нормами зчеплення — з іншого боку. Однак цей факт жорсткої ієрархічної організаційної структури несе потенціал стереотипності і передбачуваності для тих, хто протистоїть злочинним організаціям.

Найбільший інтерес, передусім, з точки зору відбору профілактичних заходів для нейтралізації і протидії їх організаційному функціонуванню й розвитку, мають ОЗФ та організовані групи, що перебувають на стадії розвитку й становлення організаційної зрілості.

Вивчення організаційних структур, організаційного формування, організаційних зв'язків і стосунків, групової дина-

міки, статусів членів групи, соціально-психологічні феномени лідерства і керівництва, внутрішньогрупового напруження, конфліктного потенціалу злочинної групи потребують свого наповнення, аналізу й розробки кримінологами конкретних рекомендацій як для працівників правоохоронних органів, які мають справу з цим соціальним злом, так і для подальшої правотворчої діяльності.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

3.1. Система суб'єктів соціального контролю в протидії злочинності

Соціальний контроль, як «спосіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує її збереження і нормальне функціонування»¹, є універсальним механізмом підтримки порядку в суспільстві на всіх рівнях соціальності — від первинних мікрогруп і до етнічних, релігійних та інших масових спільнот. Найбільш повно і широко проблема соціального контролю вперше розглядалась у роботах Е. Росса, який визначав соціальний контроль як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивіда з метою забезпечення «здорового» соціального порядку².

У структурі соціального контролю виділяються соціальні норми і соціальні санкції. Соціальні норми — це стандарти поведінки більшості членів суспільства (спільноти). Соціальні санкції являють собою будь-які реакції з боку більшості на індивідуальну або групову поведінку, мета яких гарантувати виконання соціальних норм³. «Ми перш за все те, що творить з нас світ, і основні характеристики нашої душі відтиснуті на ній оточенням», — писав іспанський філософ Хосе

¹ Лапаева В. В. Социология права : крат. учеб. курс. Москва : Норма, 2000. С. 111.

² Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества. Киев : Институт социологии НАНУ, 2007. С. 17-18.

³ Гидденс Э. Социология : пер. с англ. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. С. 120.

Ортега-і-Гассет¹. Дія соціального контролю побудована на заохоченні конформної (нормальної) поведінки і покаранні девіантної (такої, що відхиляється) поведінки². На думку італійського професора Н. Боббіо, суть покарання полягає в додатку чогось невігідного або позбавлення якоїсь вигоди і, навпаки, у разі заохочення в додатку чогось вигідного до невігідного і позбавлення якоїсь невигоди³.

Підставою для класифікації конкретної поведінки і її подальшого санкціонування (застосування санкцій) виступають соціальні цінності, як існуючі в суспільстві критерії (стандарту) для вибору соціальними акторами певних способів соціальних дій⁴. Тим самим забезпечується стійкість, стабільність і передбачуваність соціальних відносин.

Здійснення соціального контролю передбачає функціонування системи соціальних суб'єктів, що реалізують санкції на різних рівнях соціальності. На думку американського соціолога австрійського походження П. Бергера, «сучасна людина вписана в систему багатоярусного і багатостороннього соціального контролю, здійснюваного з боку найрізноманітніших інститутів суспільства», яку американський соціолог представляє у вигляді розбіжних концентричних кіл, де в центрі знаходиться індивід. Серед цих кіл П. Бергер виділяє, по-перше, первинні групи, по-друге, неформальні групи колег (співробітників), по-третє, професійні системи, по-четверте, суспільну мораль, по-п'яте, політико-юридичну систему⁵.

¹ Ортега-і-Гассет Х. Восстание масс: сб.: пер. с исп. Москва : АСТ: Ермак, 2005. С. 54.

² Див.: Смелзер Н. Социология : пер. с англ. Москва : Феникс, 1994. С. 291.

³ Боббио Н. От структуры к функции. Новые исследования в теории права / *Право XX века: Идеи и ценности* : сб. обзоров и рефер. Москва, 2001. С. 131.

⁴ Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем. *Американская социологическая мысль. Тексты*. Москва : Изд-во МГУ, 1996. С. 469.

⁵ Див.: Бергер П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива : пер. с англ. Москва : Аспект Пресс, 1996. С. 73-76.

Відштовхуючись від схеми П. Бергера, спробуємо представити систему соціального контролю як систему його суб'єктів. Базовим рівнем соціального контролю виступає самоконтроль. Суб'єктом покарань (як і заохочень) є сама людина, точніше, одна з її іпостасей як біологічної, колективної та духовної істоти. Покарання в самоконтролі реалізується особистістю, як духовною істотою, яка оцінює вчинки, скоєні особою як біологічною або колективною істотою у формі емоційних переживань, так званих «докорів сумління». Усупереч нормам належної поведінки, людина закохується в дружину свого друга, ненавидить власну дружину, заздрить більш щасливому супернику. У таких випадках і говорять про докори сумління. «Для індивіда, що роздумує над власною поведінкою, — пише американський соціолог Ч. Х. Кулі, його совість — єдино можливий керівний принцип, ... істина в останній інстанції; змінити їй — значить учинити моральне самогубство»¹.

«Суд совісті», у залежності від характеру девіантного проступку, виносить свій вирок, у якому покаранням (навмишним заподіянням страждань²) може бути самообмеження або біологічних (плотських) бажань, або колективістських відносин. Духовне Я (совість) здійснює «обмеження свободи» Я соціального, або Я біологічного. На думку П. Сорокіна, «той чи інший акт робиться покаранням лише тоді, коли він вводить різницю рівнів або, точніше, зводить індивіда (злочинця) нижче нормального в даній групі рівня»³. Стосовно до самоконтролю можна вважати покаранням будь-яке самообмеження в порівнянні зі звичайним (нормальним) рівнем.

¹ Кулі Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок : пер. с англ. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. С. 260.

² Кристи Н. Удобное количество преступлений : пер. с англ. Санкт-Петербург : Алетейя, 2006. С. 111.

³ Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. Санкт-Петербург : Изд-во РХГИ, 1999. С. 312.

У покараннях самоконтролю ми можемо побачити все: своєрідні домашній самоарешт, самообмеження волі, самоізоляцію від суспільства, самозаборону на алкоголь, наркотики і т.ін. Аж до вищої міри, якою можна інколи вважати саможестиво (за виключенням певних психічних розладів). Така здатність є результатом соціалізації індивіда, критерієм успішності якої виступає рівень інтеріоризації цінностей і норм суспільства (спільноти) у свідомість особистості. Оцінюючи власні вчинки, індивід дивиться на них очима інших людей, які є психологічно присутніми в індивідуальній свідомості. Духовний рівень особистості, таким чином, виконує функцію суб'єкта покарання на індивідуальному рівні, виступаючи представником зовнішнього соціального світу.

Формування здатності до самоконтролю залежить від багатьох факторів (індивідуальні особливості людини, історична ситуація, культура суспільства), але головним є вплив первинних груп (сім'я, друзі), які є носіями цінностей і норм, що сприймаються індивідом. Навіть повністю сформована особистість найбільше побується неформального покарання за свої вчинки з боку родичів і друзів. За даними Українського центру економічних та політичних досліджень, саме обов'язок перед близькими є головним фактором повсякденної поведінки для 88 % респондентів¹. «Засноване на досвіді усвідомлення того, що порушення моральних норм викличе обурення в умах тих, чия думку ми поважаємо, служить головним фактором підтримки таких норм»², — писав Ч. Кулі. Відповідно, дуже значущим виявляється неформальне заохочення. Первинний соціальний контроль, таким чином, покликаний постійно долати недоліки соціалізації й ослаблений самоконтроль. Чим слабкіший внутрішній контроль, тим оче-

¹ Шангина Л. Народ золотой середины: эскиз социально-психологического автопортрета. *Зеркало недели*. 4 марта 2000 г. № 9.

² Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок : пер. с англ. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. С. 199.

видніше необхідність регулювання поведінки ззовні. Конкретною формою санкцій тут є схвалення (засудження) близьких. Вища міра покарання — виключення з первинної групи.

Вторинний соціальний контроль здійснюється також у малих групах, для яких характерна безпосередня функціональна або цільова єдність. Вони можуть бути як формальними (трудоий колектив), так і неформальними (аматорська спортивна команда). Усередині більшості вторинних груп співіснують формальні і неформальні комунікації, і характер заохочення (покарання) в кожному окремому випадку визначається їх конкретним співвідношенням. Ефективність санкцій залежить також і від того, чи є формальний керівник неформальним лідером. Так, якщо начальник не знаходить офіційних підстав для звільнення девіантного (на думку більшості) співробітника, колектив буде застосовувати весь арсенал неформальних негативних санкцій (у першу чергу — бойкот) для реалізації універсальної вищої міри соціального покарання — соціальної ексклюзії (виключення).

Третинний соціальний контроль являє собою підтримання порядку всередині масових етнокультурних спільнот. Стандарти нормативної поведінки засвоюються в процесі первинної соціалізації. Якщо в первинних і вторинних групах реакції на девіації слідує з боку людей, з якими девіант знаходиться в постійних безпосередніх взаєминах, то всередині масових спільнот суб'єкти санкцій є, як правило, анонімними. Ініціаторами санкцій найчастіше виступають носії етнокультурних цінностей і традицій. Зазвичай, це люди старшого віку, а також представники високостатусних груп, лідери громадської думки, моральні авторитети. Ефективність заохочень і покарань залежить від міри підтримки їх ініціаторів оточуючими. У гомогенному культурному середовищі (Японія, Корея) вона максимальна. У гетерогенному, полікультурному суспільстві ситуація протилежна.

І, нарешті, формальний (правовий) контроль, за допомогою якого держава та її органи прагнуть компенсувати не-

доробки (недостатню ефективність) попередніх рівнів соціального контролю. Як зазначає британський професор права Пітер Фіцпатрик, «право виступає як необхідне «доповнення», що містить в собі те, чого немає у суспільства... Право, яке береться виправити відхилення, зрідка і тільки в особливих випадках втручається у функціонування суспільства, підтверджує відповідність нормам і впорядкованість суспільства, а також маргінальність виключених»¹. Громадське схвалення позитивних девіацій підкріплюється державними нагородами. Суспільний осуд як основна форма покарання посилюється державною репресією. Суб'єктами санкцій виступають спеціальні органи й особи (формальні керівники). При тому об'єктами санкцій можуть бути не тільки індивіди, а й групи (первинні і вторинні), спільноти і організації. «У сучасному суспільстві, — писав американський кримінолог П. Таппен, — від міри послаблення дії норм і санкцій, що регулюють поведінку людей у первинних групах, роль правової системи постійно зростає»².

Конкретне співвідношення формально-правових покарань та заохочень визначається державними пріоритетами. На думку італійського професора Н. Боббіо, покарання застосовуються переважно для цілей соціальної консервації, а заохочення — з метою проведення соціальних змін³.

Епоха глобалізації доповнює існуючу систему забезпечення соціального порядку всередині кожного суспільства глобальним соціальним контролем. Узагалі глобалізація як процес еволюції суспільства своїм результатом передбачає

¹ Фіцпатрик П. Социальный подход в социально-правовых исследованиях/ *Общество и право: исследовательские перспективы*: сб. статей. Санкт-Петербург : Центр независимых социологических исследований, 2015. С. 30–31.

² Таппен П. Кто такой преступник? *Социология преступности*. Москва : Прогресс. 1966. С. 69–70.

³ Боббио Н. От структуры к функции. Новые исследования в теории права. / *Право XX века: Идеи и ценности* : сб. обзоров и рефер. Москва : РАН ИНИОН, 2001. С. 131.

формування глобального соціального порядку, перетворення світу в єдину глобальну систему¹. Цей порядок, як і будь-який інший, базується на універсалізації якоїсь мегакультурної (ціннісно-нормативної) системи, що забезпечує єдиний соціальний контроль у масштабі планети. Культурна глобалізація виступає стрижнем процесу формування нового світового порядку. Як зазначає російський соціолог В. Патрушев, «на даний час, на думку більшості вчених, відбувається глобальна зміна соціальних порядків, типів культур або суперсистем (за визначенням П. Сорокіна), сенс якої, перш за все, у переоцінці цінностей, у заміні провідної цінності нинішнього часу цінністю майбутнього»². Причому, як зразок імпліцитно передбачається модель постмодерного (постіндустріального, інформаційного) суспільства, як найбільш ефективна в сучасному світі. Ядром ціннісно-нормативної системи, яка претендує останні 200 років на глобальне домінування, виступають індивідуалізм, економічний лібералізм і політична демократія.

Сучасна постіндустріальна ціннісно-нормативна система, яка в силу її ефективності стала привабливою для більшості соціумів, склалася в надрах західної цивілізації. Її глобальним антагоністом виступає модель, котру умовно можна назвати східною, ціннісні компоненти якої протилежні західним ідеалам. На Сході колективізм цінується вище індивідуалізму, державний патерналізм переважає над економічним лібералізмом, а політико-ідеологічне домінування носіїв пануючого світогляду вітається більше, ніж демократія і плюралізм в політиці. У цілому можна констатувати, що основний вододіл розрізнення західної і східної моделей соціального порядку проходить по лінії співвідношення суспільного та ін-

¹ Аберкромби Н. Социологический словарь : пер. с англ. 2-е изд.; перераб. и доп. Москва : Экономика, 2004. С. 81.

² Патрушев В. Социально-технологический вектор современной цивилизации /Социология на пороге XXI века: основные направления исследований. Москва : Русаки, 1999. С. 270.

дивідуального в організації соціального життя: або пріоритет має індивідуальна свобода і діяльність, або домінує суспільний інтерес у різних формах (етнос, релігія тощо).

Західна і східна моделі соціального порядку можуть бути представлені як ідеальні типи, своєрідні магнітні полюси глобальних можливостей, у проміжку між якими розміщуються ті чи інші реально існуючі системи організації соціального контролю.

Західні цінності особистого успіху, вільного підприємництва і демократичних процедур «зняття» соціальної напруженості дуже тісно взаємопов'язані між собою. Кожна з них є необхідною умовою функціонування інших. Тому ефективним може бути лише соціальний порядок, заснований на цілісному впровадженні ціннісно-нормативної парадигми. Проте в другій половині ХХ століття, у період четвертої хвилі модернізації, у пострадянських суспільствах перехід від національних культур до глобального соціального порядку здійснювався, в основному, шляхом спонтанної заміни окремих елементів ціннісно-нормативних систем регіонального рівня глобальними стандартами життєдіяльності, вторинними по відношенню до фундаментальних цінностей. І, в першу чергу, глобальними ставали стандарти споживання (їжа¹, мода, захоплення). Зокрема, як зазначає російський політолог Е. Паін, «демократія в ранньому пострадянському суспільстві сприймалася в основному не як цінність, а лише як інструмент досягнення високого рівня життя «як у них»².

У більшості пострадянських суспільств модернізаційні цінності виявилися чисто декоративними елементами для нових еліт, які сформувалися в результаті синтезу найбільш па-

¹ Див.: Ніколенко В. В. «Fastfood» та його зв'язок із деякими аспектами суспільного життя. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: збірник наукових праць. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 20. С. 101.

² Паин Э. Имперский синдром и имитация национального строительства России. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2007. № 3. С. 40.

Розділ 3. Соціально-психологічні аспекти протидії злочинності
3.1. Система суб'єктів соціального контролю у протидії злочинності

сіонарних представників колишніх командно-адміністративних кадрів з колишньою ж кримінально-тіньовою елітою. Ринкова економіка, демократія, права людини — усе це стало симулякрами і маніпулятивними технологіями. А реально виник соціальний порядок, заснований на корупції і насильстві¹.

Глобальна еволюція злочинності та її контролю відтворює основні етапи, закономірності, специфіку розвитку суспільства, а також основні етапи досягнення і закріплення прав і свобод особистості. Саме наявність автономної (вільної) особистості є першою умовою вчинення злочину і відтворення злочинності. Одночасно не можна не визнати, що послідовна реалізація індивідуалізму з розширенням обсягу прав людини є основною умовою складання «суспільства споживання». Чим вільніше індивід, тим менше він залежить від соціального контролю (особливо в його традиційних формах), у тому числі і в реалізації своїх бажань, у сфері споживання. І чим більше «глобалізований» такий індивід у своїх ціннісних орієнтаціях на «світові стандарти» життя і діяльності, тим менш значимі для нього не тільки загальносоціальні, а й правові обмеження національних систем соціального порядку. У ході опитування населення міста Луганська з проблем правосвідомості (N = 647)², на питання «Чи вважаєте Ви, що деякі проблеми, з якими Вам доводиться стикатися, зручніше було б вирішувати незаконним способом?» позитивну відповідь (сума варіантів «так» і «скоріше, так, ніж ні») дали 37 % респондентів. Показово, що вище за середні значення представлена дана позиція у відповідях респондентів віком 26-35 років (51 %), керівників підприємств (56 %), студентів (47 %), тобто представників найбільш «культурно глобалізованих» груп населення.

¹ Див.: Рущенко И. «Криминальная революция» как социетальный фактор. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 3.

² «Правовая реформа в Украине»: опрос населения города Луганска 14-23 октября 2013 года / Архив лаборатории криминологических и социологических исследований Луганского государственного университета внутренних дел имени Э. А. Дидоренко. Луганск, 2013.

Можна вести мову про «глобальну аномію», індикатором якої виступає зростання злочинності практично у всіх країнах світу. Ми виходимо з відомого положення Е. Дюркгейма про те, що існування злочинності (у певних межах) є прояв умов, необхідних для розвитку суспільства. Надмірна ж злочинність ненормальна, її зростання сигналізує про соціальне неблагополуччя.

Згідно з дослідженнями російського кримінолога В. В. Лунєєва¹, злочинність у світі у період 60-90-х рр. зросла в 4 рази. І, що цікаво, найбільш позитивна динаміка (зростання у 8 разів) властива США і пострадянським державам. США — країна-еталон, Росія, Україна — держави, які вельми інтенсивно здійснювали модернізацію. Причому, найбільше зростає кількість злочинів проти власності.

«Четверта хвиля модернізації» (пострадянські держави) реалізовувалася переважно через інтенсивне запозичення матеріально-технологічних компонентів культури. Соціальна і духовна сфери відставали. Одним із наслідків цього відставання є зростання злочинності. Колишній зовнішній адміністративно-політичний контроль (заснований на поєднанні ідеологічних і репресивних механізмів) був зруйнований, самоконтроль ослаблений. Сфера потреб і бажань індивідів безконтрольно розширюється, адекватно зростає кількість злочинів, скоєних унаслідок цього.

Аномічний стан пострадянських суспільств ускладнювався подальшим руйнуванням ціннісно-нормативних регуляторів поведінки. Норми первинних груп (сімейні і корпоративні) набувають пріоритету по відношенню вже не тільки до права, а й до норм моралі.

Повсюдно підвищується рівень байдужого ставлення до правопорушень, що не зачіпають «ближнє коло» індивіда. Незадоволеність матеріальним рівнем, при ослабленні конт-

¹ Лунєєв В. В. Преступность в XXI веке (методология прогноза). *Социологические исследования*. 1996. № 7. С. 95.

ролю первинних груп і відсутності можливостей для самореалізації, а також ослаблення ціннісно-нормативного регулювання поведінки, стимулює протиправну поведінку. За даними дослідження (Луганськ, травень 2009 року) понад 20 % респондентів відповіли, що в період загострення економічної кризи особисті потреби і бажання стають головним детермінантом поведінки. При тому вище за середнє значення дана позиція знову позначилася у відповідях найбільш «культурно глобалізованих» категорій населення: молоді віком 18-25 років (29 %), студентів (38 %), осіб, які перебувають у цивільному шлюбі (30 %). Навпаки, для найменш глобалізованих у культурному сенсі категорій населення (пенсіонери) характерні протилежні ціннісні орієнтації.

Для культурної глобалізації пострадянських суспільств у контексті сприйняття нових економічних цінностей характерна ще й власна специфіка. Особиста економічна активність поза державних підприємств у СРСР заборонялася і навіть була криміналізована (у кримінально-правовому значенні цього терміна). Тому «підприємництво як економічна діяльність у колишньому Радянському Союзі існувала лише у вигляді тіньового бізнесу, а підприємницька кар'єра відрізнялася елементами кримінального характеру»¹. За підрахунками російських кримінологів, за 25 років (1966-1991) до кримінальної відповідальності за спекуляцію було залучено близько одного мільйона чоловік². Кримінальне минуле було характерним не лише для представників нової економічної еліти. За даними Я. Гілінського, у СРСР не менше 15-20 % дорослого населення країни пройшло через в'язниці, табори, колонії³. Як

¹ Черноволенко В., Иващенко О., Симончук Е. Проблемы статусной легитимации политических и хозяйственных элит современного украинского общества. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 1999. № 4. С. 24.

² Криминология / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва : Юристъ. 2000. С. 75.

³ Гишинский Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Алеф-Пресс. 2014. С. 88.

зазначає російський соціолог Н. Бараєва, у Радянському Союзі зарплата, кар'єра, благоустрій у більшості випадків були мало підвладними громадянину. І найнефективнішим способом подолання цієї ситуації були негативні девіації¹.

За дотепною характеристикою українського соціолога Є. Головахи, наші підприємці відрізняються від західних бізнесменів лише великим партійним або кримінальним стажем². Проте, чверть століття інтенсивної модернізації пострадянського суспільства вплинуло на радикальну зміну ціннісних орієнтацій: ті види діяльності, які раніше засуджувались і карались, зараз стали високостатусними. При тому одночасно виявилися «легалізованими» і багато компонентів кримінальної субкультури (цінності, норми), котрі забезпечували функціонування нелегального бізнесу в радянський період. Зараз знання про те, чим відрізняється «життя за поняттями» від життя за законами, стало надбанням практично всього дорослого населення нашого суспільства.

Глобальне зростання злочинності, перш за все, економічної, можна розглядати як індикатор девіантності моделі розвитку, орієнтованої на побудову «суспільства споживання», нічим не обмеженого конс'юмеризму, що детермінується масовою культурою³. «Адже повинні бути межа зростання маразму споживання?» — вигукує російський кримінолог В. Овчинський⁴. Відповіддю на це питання можна вважати світова еконо-

¹ Творчество как позитивная девиантность / под общ. ред. д.ю.н., проф. Я. И. Гилинского и д.ю.н., проф. Н. А. Исаева. Санкт-Петербург : ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2015. С. 131.

² Головаха Е. Толковый словарь постэкономического общества. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 1999. № 3. С. 226.

³ Комлева М. Н. Девиантологическое исследование аморальной неформальной занятости женщин в эпоху Постмодерна: методологические предпосылки / Преступность, девиантность и социальный контроль в эпоху постмодерна. Санкт-Петербург : ИД «Алеф-Пресс», 2014. С. 155.

⁴ Овчинский В. С. Об организованной преступности как форме социальной организации жизни в России и необходимости нового российского курса.

мічну кризу 2008 року та її наслідки. Саме після початку світової кризи фіксується зниження показників злочинності в глобальному масштабі. Якщо зростання злочинності є показником перехідного періоду, то її зниження можна вважати свідченням завершення переходу і встановлення нового типу соціального порядку в глобальному масштабі.

Здатна пригальмувати ідеологію конс'юмеризму, споживання майже без культурних обмежень і сучасна пандемія коронавірусу. Під впливом карантинних заходів відбувається також раціоналізація використання матеріально-технічних ресурсів, міжособистісних стосунків, робочого часу тощо¹.

У зв'язку з викладеним вище, представляється можливим визначити, як основні напрямки еволюції системи соціального контролю, такі процеси:

Деглобалізація (або переформатування глобалізації), перехід від ієрархічної моделі глобального порядку з домінуванням євроатлантизму до мережевої моделі з формуванням п'яти — шести мегасистем соціального порядку, заснованих на традиційних для кожного соціуму ціннісно-нормативних параметрах. «Із закінченням холодної війни, — писав ще на початку 90-х років ХХ століття С. Хантінгтон, — підходить до кінця і західна фаза розвитку міжнародної політики. У центр висувається взаємодія між Заходом і незахідними цивілізаціями»², адже в багатьох випадках те, що Заходу здається універсалізмом, інші культури сприймають як імперіалізм³.

Соціологи вже давно зафіксували цю тенденцію. Так ще в грудні 2007 року, виступаючи на соціологічних читаннях у

Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба. 2008. № 2 (15). С. 135.

¹ Див.: Поклад В. Глобалізація та пандемія. *Українське суспільство в пошуках відповідей на виклики сучасності: світоглядний рівень осмислення.* Всеукраїнська науково-теоретичної конференція. Одеса : Фенікс, 2020. С. 36-39.

² Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций? *Полис.* 1994. № 1. С. 34.

³ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / Новая постиндустриальная волна на Западе. URL : http://lib.unidub.na.ru/search/files/kult_nov_post_volna/1.htm. (дата звернення: 20.07.2020)

Києві «Сучасний стан та перспективи розвитку соціології в Україні і Європі», президент Європейської соціологічної асоціації Клер Уоллес, зазначає, що відбувається «перехід від «великих картин» всеосяжного характеру в поясненні соціальних процесів до фрагментарності нинішньої соціології, зумовленої крахом глобальних проектів соціальної інженерії...»¹. Відсутність ефективної глобальної системи контролю злочинності, слабкість національних правоохоронних систем стимулює реанімацію неформальних способів протидії їй, характерних для попередніх етапів розвитку (від вигнання суб'єкта злочину, його ізоляції і до самосуду відповідно до традицій). На цю тенденцію звертає, зокрема, увагу російський правознавець С. Мілюков, констатуючи, що «реакцією населення на гнітючу пасивність влади найчастіше стають неправні форми захисту своїх інтересів, аж до поширених нині «замовних» убивств»².

Регіоналізація, з підвищенням ролі місцевих нормативно-ціннісних регуляторів соціальної поведінки. Глобалізація ускладнює інституціональну регуляцію суспільного життя на рівні національних держав і ця регуляція переміщується на регіональний рівень³. У. Бек і Р. Робертсон вводять у науковий обіг термін «глокалізація» для визначення глобалізації локального з властивою їй фрагментацією, коли руйнується, наприклад, безпосереднє (локальне) сусідство, але одночасно зміцнюється «сусідство» транснаціональне (глоба-

¹ Первые международные социологические чтения памяти Н. В. Паниной «Современное состояние и перспективы развития социологии в Украине и Европе». *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 1. С. 238.

² Милюков С. Ф. Теоретические и методологические проблемы уголовно-правового обеспечения права человека на гражданскую самозащиту. Отзыв официального оппонента. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2009. № 1 (16). С. 179.

³ Кононов І. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. с. 60.

льне). Локальні спільноти глобалізуються, виникають зв'язки і спільноти глокальності; глокалізація продукує нові, невідомі раніше спільноти»¹.

На посилення цієї тенденції зараз впливає і пандемія коронавірусу². Карантинна раціоналізація посилює процеси децентралізації (життєво важливі рішення приймаються на місцях), дезурбанізації (пандемія загострює проблему вразливості мегаполісів) та деглобалізації економіки («ідеологія розподілу виробництва проміжної продукції по всьому світу пов'язана з дуже високими ризиками»³).

Обмеження прав і свобод особистості в субглобальних мегасистемах соціального порядку на користь традиційних для кожної з них способів контролю девіацій. Можна прогнозувати послідовний розвиток тенденції обмеження свободи особистості і прав людини, яка по-різному буде проявлятися в різних системах соціального порядку. Зокрема, можна згадати ще реакцію Америки на трагедію 11 вересня, коли країна добровільно поступилася деякими свободами заради безпеки⁴. Як приклад, можнанавести і спробу Верховної Ради України відновити смертну кару (лютий 2010 року). У цьому ж напрямку досить інтенсивно розвивається законотворчість Російської Федерації.

Усі зазначені вище тенденції проявляються на пострадянському просторі. Ціннісно-нормативна модель «руського

¹ Див.: Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма — ответы на глобализацию : пер. с нем. Москва : Прогресс-Традиция? 2001. С. 93–94.

² Див.: Поклад В. Глобалізація та пандемія. *Українське суспільство в пошуках відповідей на виклики сучасності: світоглядний рівень осмислення: Всеукраїнська науково-теоретичної конференція* (м. Одеса, 18–19 червня 2020 р.) / за заг. ред. академіка С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2020. С. 36–39.

³ Гришин В. И. и др. Жизнь после пандемии: экономические и социальные последствия. *Вестник РЭУ им. Г. В. Плеханова*. 2020. Т. 17. № 3 (111). С. 7.

⁴ Див.: Новые законодательные и организационные инициативы США в борьбе с терроризмом (статьи американских авторов: Питера С. Пробста, Флетчера Н. Болдуина, Джозефа Б. Томкинса-мл.). *Организованная преступность, терроризм и коррупция. Криминологический ежеквартальный альманах*. 2003. № 2.

миру», «євразійства» все виразніше позиціонується як ядро соціального порядку, що протиставляється західному варіанту глобалізації. Ми бачимо в ньому і домінування єдиної ідеології, і державне регулювання економічних відносин, й обмеження прав і свобод особистості, характерних саме для східного типу соціального контролю.

Яскравим виявом регіоналізації (глокалізації) можна вважати події в Криму і на Сході України, а також на півночі Іраку. Мабуть, подібні процеси можна передбачити і в Російській Федерації (Далекий Схід, Кавказ і т. ін.).

Глобальний правовий контроль, як система міжнародних угод, не зможе зберігатися незмінним в умовах світу, що бурхливо змінюється. Суб'єкти міжнародного правового порядку, який формується зараз у процесі колективної реакції на конфліктні ситуації, будуть змушені для збереження миру і стабільності враховувати всі зазначені вище тенденції, починаючи від допущення обмежень прав і свобод людини (на основі національних традицій) і до законодавчого закріплення прав регіонів на самовизначення аж до відокремлення.

3.2. Стрес-фактори в роботі Національної поліції

У протидії злочинності, безперечно, центральною ланкою є діяльність правоохоронних органів (суд, прокуратура, органи внутрішніх справ, органи державної безпеки, органи юстиції, митна служба, прикордонна служба, Національна гвардія). Правоохоронна діяльність, як частина кримінальної політики, є комплексом загальнодержавних заходів впливу на злочинність кримінально-правовими засобами. Мета правоохоронної діяльності — підтримання правового порядку.

У попередніх розділах уже зазначалася, що правовий порядок (у єдності з порядком соціальним) є частиною загального суспільного порядку. Якщо норми соціального порядку підтримуються здебільшого силою громадської думки, то головним засобом кримінально-правового контролю є

примус та репресія (затримання, арешт, суд, відбування покарання). Усе це позначається на особистісних характеристиках суб'єктів правоохоронної діяльності, зокрема, слідчих Національної поліції.

До головних ознак суб'єктів правоохоронної діяльності належать їх державно-правовий статус, професіоналізм, суворота регламентація діяльності. Професійні якості цінуються вище за особистісні. Особливе значення мають неупередженість та емоційна нейтральність. Усі ці характеристики німецький соціолог М. Вебер вважав перевагами бюрократичної системи управління, яка, на його думку, найліпше відповідає вимогам спеціалізованої і багатогранної організації, оскільки бюрократії притаманні раціональність, надійність, економічність та ефективність, невиразність, нейтральність, ієрархічність, законність дій і централізація влади¹. Саме такою організацією є Національна поліція, і для неї, як і для будь-якої бюрократичної структури законність дій, їх відповідність формальним правилам завжди має пріоритет навіть перед досягненням мети, заради якої, власне, вона була створена. Том вказані вище характеристики є запобіжником від свавілля та зловживань членів організації.

Але ж людина не робот. Тим більше, працівники поліції, яким доводиться досить часто за родом діяльності стикатися з різноманітними стресогенними ситуаціями.

Стрес, як один із психічних станів людини, що характеризується її напруженням на органічному, емоційному та розумовому рівнях, як правило, виникає внаслідок порушення рівноваги між індивідом та середовищем. Індивідуальні стреси вивчаються звичайними психологами. Колективні стають предметом уваги психологів соціальних. Порушення ж рівноваги певних соціальних груп із соціальним середови-

¹ Городяненко В. Г. Соціологія : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2003. С. 162-163.

щем не може оминати соціологія. Стресові стани можуть розглядатись як індикатори соціальних негараздів у цих самих соціальних групах.

Служба поліцейського взагалі входить до найбільш небезпечних професій. За результатами досліджень американських науковців робота поліцейського входила до шістьох найбільш стресових видів діяльності¹.

Міцним стресогенним фактором є будь-яке реформування. Перехід від старих параметрів життя до нових, відмова від звичних стереотипів діяльності і засвоєння нових стандартів потребують значних психологічних зусиль. Індивідуальне напруження трансформується в соціальну напруженість. Необхідність адаптації до нових реалій здатна зменшити результативність загальних зусиль, що виокремлює важливість дослідження факторів, які посилюють соціальну напруженість.

Національна поліція України в процесі свого реформування має здійснити перехід від карально-репресивної моделі діяльності українській міліції, до сервісно-обслуговуючої, яка характеризує поліцейські структури країн Європи та інших розвинутих держав. Хід перетворень постійно моніториться політиками, представниками громадянського суспільства. Соціологи регулярно представляють результати досліджень громадської думки. Але важливим також є розуміння того, як визначаються основні проблеми і фактори соціальної напруженості з середини об'єкта реформування — самими працівниками поліції.

Матеріали, що презентуються в даному підрозділі, сформовані в результаті контент-аналізу письмових відповідей слухачів курсів підвищення кваліфікації слідчих Національної поліції України (2017 рік) на відкрите запитання щодо ос-

¹ Валеев Р. Г., Герасимчук Ю. В. Стресори в роботі поліцейського: підходи західних науковців. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3 (87). С. 222.

новних стрес-факторів у їхній повсякденній діяльності. Відповіді надавали слідчі з Миколаївської (25 осіб) та Луганської (26 осіб) областей. Із них — 30 чоловіків і 21 жінка. З огляду на кількість респондентів, дослідження не можна вважати сповна репрезентативним, та виявити основні тенденції воно дозволяє. Крім того, відштовхуючись від матеріалів конкретного опитування, можна перейти до міркувань більш загального характеру.

Усього слідчими було названо більше 60 різних факторів стресу. На основі аналізу отриманих відповідей було виділено дві групи стрес-факторів — зовнішні та внутрішні. До зовнішніх факторів віднесено ситуації, з якими працівники поліції стикаються при контактах з різними категоріями населення. Внутрішні фактори — це різні аспекти організації правоохоронної діяльності.

Подальша диференціація зовнішніх факторів здійснювалась у залежності від того, комунікації з якою категорією населення викликали стресові стани. Виділено стосунки з: а) пересічними громадянами, б) злочинцями та правопорушниками, в) жертвами та потерпілими від злочинів, г) членами сімей працівників поліції.

Внутрішні фактори були диференційовані на а) організаційні (горизонтальні та вертикальні відносини всередині колективів) та б) інституційні (нормативна організація правоохоронної діяльності).

Найбільше у відповідях слідчих згадувались інституційні фактори стресових станів, серед яких виділяються, по-перше, перевантаження (одночасне виконання багатьох термінових завдань, обмежений час на їх виконання і загальне підвищення інтенсивності праці); по-друге, ненормовані робочі день та тиждень; і, по-третє, підвищена відповідальність за прийняті рішення. Усі ці фактори сприяють формуванню хронічного стресу, який відрізняється від гострого стресу

(унаслідок впливу таких подій, як фізичні травми, використання зброї, смерть), однак, на думку американських науковців, є більш масштабним та небезпечним¹.

Підвищена відповідальність обумовлена тим, що кожен поліцейський при виконанні своїх службових обов'язків є носієм дискреційної влади, тобто вибіркової реалізації повноважень за власним розумінням, без необхідності узгодження в екстремальних ситуаціях². Далеко не всі слідчі здатні реалізовувати цю дискреційну владу без додаткових психологічних навантажень. Приймати адекватні ситуації рішення здатні, у першу чергу, особи ініціативні. Але ініціативність у багатьох випадках суперечить принципам мілітарної ієрархічності, за якими функціонують наші правоохоронні органи. До цих принципів можна віднести чотири основні ознаки, які, на думку англійського соціолога С. Хантінгтона, характеризують сучасну армію: 1) професіоналізм в управлінні силовими методами впливу; 2) клієнтурність (несуть відповідальність тільки перед своїм головним «клієнтом» — урядом країни); корпоративність; ідеологія воєнної свідомості — визнання особливої цінності військової звитяги, підкорення індивідуального начала інтересам групи, примат порядку й дисципліни³.

Армійська дисциплінарна вертикаль функціонально досить обмежена. Найбільш ефективною вона може бути на війні, де беззаперечне виконання наказів є запорукою успіху. Але й тут є велика залежність від особистості воєначальника, його вмінь та талантів і, врешті-решт, його моральних якос-

¹ Валеєв Р. Г., Герасимчук Ю. В. Стресори в роботі поліцейського: підходи західних науковців. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3 (87). С. 223–224.

² Мартиненко О. Дискреційні повноваження органів внутрішніх справ: кримінологічний аналіз. *Право України*. 2004. № 11. С. 91; див. також: Гилянський Я. Девиантологія: соціологія преступності, наркотизма, проституції, самоубийств и других «отклонений». 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. С. 200.

³ Гидденс Э. Социология. Москва, 1999. С. 338–339.

тей. І, до того ж, протидіяти сучасним злочинам правоохоронцям найчастіше доводиться наодинці або малими групами, а ніяк не великими стройовими підрозділами.

Серед організаційних факторів стресів у слідчих на першому місці є напружені стосунки з керівниками (через репресивний стиль керівництва, посилений контроль за підлеглими, суб'єктивізм в оцінках тощо). Цікаво, що й американські фахівці констатують, що високі рівні стресу поліцейських, у першу чергу, пов'язані саме з організаційними стресорами¹. Напружені стосунки з колегами, які п'ята частина респондентів теж віднесли до стрес-факторів, у відповідях мають удвічі меншу вагу.

У попередньому підрозділі зазначалось, що будь-як поведінка здійснюється під впливом різних форм суспільного контролю (соціального та правового). Найвпливовішим вважається самоконтроль, як результат соціалізації і виховання особистості. Суб'єктом самоконтролю є совість — усвідомлення моральної відповідальності людини за свою поведінку.

Більш ніж півтора століття тому один із придворних генералів російського імператора Миколи Першого Я. Ростовцев украй чітко висловився стосовно співвідношення понять «совість» та «служба»: совість потрібна людині в приватному, домашньому побуті, а на службі і в цивільних зносинах її замінює вище начальство². Незважаючи на певну гротескність цього афоризму, у ньому вбачається концентрована мудрість щодо найвищої чесноти ієрархічно побудованих інститутів. У першу чергу — армії, а також і поліції, що в період пізнього феодалізму виокремилась саме з армійських структур.

¹ Валєєв Р. Г., Герасимчук Ю. В. Стресори в роботі поліцейського: підходи західних науковців. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3 (87). С. 225.

² Коли імперія в істеричі: лекція російського історика / *Історична правда*. URL : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2014/04/17/142430/>. (дата звернення: 20.07.2020)

Ба більше, коли в Російській імперії створювалась поліція, до неї потрапляли ті, хто за своїми моральними та фізичними параметрами не могли служити в армії. А служба в поліції вважалась невдячною, брудною роботою¹.

Таким чином, протягом кількох сторіч у діяльності вітчизняних правоохоронців сформувалась досить міцна тенденція «аморальної дисциплінарності», на яку не зміг достатньо ефективно вплинути навіть радянський період історії із спробою зміни ситуації шляхом перетворення поліцейських структур на «народну міліцію». Усе одно поліція/міліція функціонували як мілітарна (воєнізована) вертикаль, покликана бути або «каральним мечем самодержавства», або «бойовим загоном партії», або «озброєним органом виконавчої влади» (стаття 1 Закону України про міліцію від 20.12.1990). Декларовані нормативними документами етичні принципи на практиці в переважній більшості ситуацій приносились у жертву необхідності підпорядковуватись вимогам «ефективності», які визначались «нагорі» і не завжди враховували норми моралі. Дисципліноване виконання «показників» (у багатьох випадках — за будь-яку ціну) влаштовувало вище керівництво МВС, але громадян країни такий стан не задовольняв, про що свідчили опитування громадської думки².

Кожний працівник поліції може навести багато прикладів покарань своїх колег за так звану «аморалку». Та прохання пригадати випадки заохочення за поведінку моральну примушує співбесідника надовго замислитись. Інколи навіть доводилось чути, що «у міліції відсутність покарань — це вже заохочення».

Певним побічним наслідком «аморальної дисциплінарності» можна вважати таке явище, як зловживання спиртними напоями серед працівників правоохоронних органів.

¹По обе стороны закона: криминальная психология. Харьков : Прапор, 1999. С. 151.

² Див.: Милиция в зеркале общественного мнения: информационно-аналитические материалы по результатам социологических исследований. Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2009. Вып. 3.

Так, за даними медичної служби МВС Російської Федерації, до 20 % працівників поліції страждають на алкоголізм¹. Загальновідомо, що алкоголь — традиційний засіб зменшення докорів сумління, що виникають при виконання не завжди коректних відносно моралі наказів керівництва. А екстраполяція російських даних на українську ситуацію цілком коректна, адже довгі роки саме російська міліція/поліція вважалась зразком для вітчизняних правоохоронців.

Узагалі, за дослідженнями західних кримінологів, поліцейські в повсякденній роботі керуються трьома видами правил. Це, по-перше, «робочі правила» (неформальна поліцейська субкультура, сталі уявлення про виконання своїх обов'язків). По-друге, «заборонні правила» (офіційні заборони керівництва). По-третє, «представницькі правила» (офіційні норми поведінки посадових осіб, які здебільшого імітуються)². Узгодження впливу таких різних систем соціального контролю на персону поліцейського виявляється достатньо складним завданням навіть для західних суспільств зі стабільно функціонуючими інститутами. Так, «поліція повинна в першу чергу зміцнювати «закон і порядок». Громадяни ж надають перевагу викоріненню злочинності в суспільстві, а не тому, наскільки строго поліція дотримується законів»³. Ця постійно діюча суперечність і призводить до ситуації хронічного стресу в правоохоронців.

В ієрархії зовнішніх факторів стресових станів на першому місці є комунікації із правопорушниками. Найбільше хвилюють слідчих питання особистої небезпеки, загрози життю та здоров'ю, необхідність застосовувати зброю, а також постійний тиск кримінального середовища (агресія, шантаж, підкуп).

¹ Гишинский Я. Российская полиция: вчера, сегодня, завтра / Гишинский Я. *Девиянтность, преступность и социальный контроль в «новом мире»* : сб. статей. Санкт-Петербург : Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2012. С. 205.

² Мартиненко О. Дискреційні повноваження органів внутрішніх справ: кримінологічний аналіз. *Право України*. 2004. № 11. С. 93.

³ Смелзер Н. Социология. Москва : Феникс, 1994. С. 232–233.

Стресогенність комунікацій із пересічними громадянами та з жертвами правопорушень для слідчих знаходяться приблизно на однаковому рівні. Вони є значущими для п'ятої частини респондентів. Тут виділяються ситуації, пов'язані зі смертю або важкими травмами людей, конфліктні комунікації й упереджене ставлення до поліцейських.

Досить низький стресогенний статус комунікацій з жертвами та правопорушниками (у порівнянні із внутрішніми факторами) можна пояснити професійною підготовленістю слідчих. Вони готувались до таких ситуацій і в цілому адаптовані до них. На це звертають увагу й американські дослідники: «Описи роботи поліції мають тенденцію підкреслювати фактори ризику, властиві цим завданням, але самі співробітники поліції не схильні згадувати небезпеку як стресор»¹.

Робочий стрес, «професійне вигорання» уже давно є предметом досліджень західних науковців. Особлива увага приділяється працівникам сервісу, як представникам професій типу «людина-людина», що включені в систему вимогливих й емоційно заряджених взаємодій². Проголошений в Україні курс на перехід Національної поліції до сервісно-обслуговуючої моделі функціонування робить такі дослідження актуальними й для нас.

Окремо можна виділити сімейно-побутові проблеми (в американських дослідженнях вони називаються внутрішніми персональними стресорами³), які часто являють собою подовження організаційно-інституційних негараздів, особливо перевантаження та ненормований графік роботи. У відповідях слідчі звертають увагу на відсутність повноцінного відпочинку, підтримки й розуміння з боку близьких людей, що породжує конфлікти в родині. Загальновідомо, що спілкування з потенційними злочинцями впливає на особистість

¹ Валеєв Р. Г., Герасимчук Ю. В. Стресори в роботі поліцейського: підходи західних науковців / *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3 (87). С. 224.

² Там же. С. 222.

³ Там же. С. 225.

поліцейських¹. Після повернення зі служби додому не всім і не відразу вдається змінити поведінку, провести диференціацію соціальних ролей. Виникають рольові конфлікти, коли при виконанні ролей чоловіка (батька) реалізуються стандарти ролі поліцейського, які не передбачають багато емпатії.

Представлені дані свідчать про те, що проголошений перехід до сервісно-обслуговуючої моделі поліції поки що гальмується інституційно-організаційною ситуацією у МВС. На законодавчому рівні відбулись досить радикальні кроки. Уже в першій статті нового Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 року ми бачимо відхід від жорстко ієрархічної системи в МВС. По-перше, з нової дефініції виключено термін «озброєний орган» (із Закону України «Про міліцію» від 20.12.1990 року), що ідеологічно посилював мілітарність та карально-репресивну складову МВС. «Зброя, як об'єкт реального світу, виражає загальний намір вчинити насильство», — зауважують П. Бергер та Т. Лукман².

По-друге, у визначенні Національної поліції з'явилися слова «орган... який служить суспільству», що можна трактувати як методологію визначення нових індикаторів ефективності правоохоронної діяльності, відмінних від попередньої системи показників. Стаття 11 Закону України про Національну поліцію максимально конкретизує цю нову методологію: «Рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції».

Зрозуміло, що рівень довіри населення, оцінка громадянами ефективності правоохоронної діяльності потребують використання соціологічних методологій та методики. Відповідні дослідження на регіональному рівні проводяться вже багато років. У першу чергу, співробітниками відомчих Харківського та Луганського університетів внутрішніх справ³.

¹ Смелзер Н. Социология. Москва : Феникс, 1994. С. 231.

² Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности : трактат по социологии знания. Москва : «Медиум», 1995. С. 62.

³ Див.: Сердюк О. О. Публічна безпека та довіра до правоохоронних органів : за результатами досліджень 2013—2019 років, проведених у Харківській

У вересні 2019 року Кабінетом міністрів України затверджений План заходів з реалізації Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року¹, у якому передбачалося запровадження системи об'єктивного оцінювання безпекової ситуації, орієнтованої на задоволення потреб населення, а також впровадження нової методики оцінки діяльності органів системи МВС. Серед індикаторів, за якими передбачається оцінювання досягнення мети Стратегії, — оцінка громадянами внутрішньої безпеки в Україні; оцінка громадянами безпеки в найближчому середовищі (населеному пункті); рівень довіри громадян до органів системи МВС; оцінка громадянами ефективності діяльності (рівень задоволеності послугами) органів системи МВС.

На виконання Плану заходів із реалізації Стратегії розвитку органів системи МВС Київським міжнародним інститутом соціології, у травні 2020 року було проведено соціологічне дослідження. Крім питань щодо відчуття публічної безпеки, респонденти відповідали на питання щодо рівня довіри до МВС та органів його системи. Зокрема, Державній прикордонній службі довіряють 60 % населення, Державній міграційній службі — 58 %, Державній службі з надзвичайних ситуацій — 77 %, Національній гвардії — 68 %, Національній поліції — 49 %, Патрульній поліції в складі НПУ — 51 %. Довіра до системи МВС загалом складає 50 %².

області. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. Справ, 2019. 228 с.; *Милиця в зеркале общественного мнения*: информационно-аналитические материалы по результатам социологических исследований. Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2010. Вып. 3.

¹ Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року. / Розпорядження КМ України від 21.08.2019. № 693-р. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR190693.html. (дата звернення: 20.07.2020)

² У 2020 році зріс рівень довіри населення до МВС : презентація результатів дослідження щодо сприйняття та оцінки внутрішньої безпеки в Україні. URL : https://mvs.gov.ua/ua/news/32738_U_2020_roci_zris_riven_doviri_naselennya_do_MVS_prezentaciya_rezultativ_doslidzhennya_shchodo_spriynyattya_ta_a_ocinki_vnutrishnoi_bezpeki_v_Ukraini.htm?fbclid=IwAR1CNuFl5AekzOWrNR

Зміна системи показників має вплинути як взагалі на стан ефективності правоохоронної діяльності, так і на зменшення стресових ситуацій у роботі співробітників Національної поліції зокрема.

3.3. Проблеми впровадження медіації як інструменту профілактики злочинності

Значна частина злочинів стає наслідком тих або інших конфліктів. Відповідно, увага до розв'язання конфліктів здатна зменшити їх криміногенність. На сьогодні вирішення переважної більшості конфліктів (спорів) здійснюється шляхом застосування формальної процедури судочинства, де сторони можуть посилатися лише на задокументовані докази, як на вмотивовану підставу вимог та заперечень. Але судовий розгляд призводить до вирішення справи на користь однієї із сторін, причому інтереси іншої сторони, як правило, залишаються незадоволеними.

Медіація (формалізоване посередництво) є гідною альтернативою судовому врегулюванню конфліктів (спорів), де взаємоприйнятне рішення базується виключно на основі пошуку балансу інтересів сторін шляхом проведення низки переговорів між ними, висловлення думок (пропозицій) за участю незалежної особи (медіатора), яка діє на засадах незалежності та неупередженості, сприяє підтримці та розвитку між сторонами культури їхніх відносин, досягненню позитивного результату і взаємопорозуміння в конфлікті (спорі), що між ними виник.

Точка зору норвезького кримінолога Нільса Крісті, висловлена ним у роботі «Конфлікти як власність»¹, є відправною для нас в розумінні співвідношення конфлікту та кримінальних проявів людини, які ми трактуємо як деструктивні конфліктні взаємовідносини сторін, що потребують свого відновлення. Немає значення, у якій сфері чи на якому шаблі соціальної структури це проходить. Іншим першоджерелом, яке спрямувало інноваційні кримінологічні пошуки, стала робота американського кримінолога Говарда Зера «Новий погляд на злочин та правосуддя»².

Зняття кримінальної відповідальності — це інститут, який органічно пов'язаний із природою кримінального права. Його існування передбачає відмову від кари як мети покарання, розрив традиційного зв'язку між злочином та покаранням, заміну принципу невідворотності кари принципом невідворотності відповідальності. «Парадокс» ефективності кримінального права полягає в тому, що воно тим більш соціально ефективно, чим менш «кримінальним» воно є. Однак, для складання дієвої вітчизняної моделі відновного правосуддя вкрай важливо визначення глобальних тенденцій щодо моделей управління соціальними конфліктами та створення на їх базі стабільних, альтернативних систем вирішення конфліктів і, відповідно, зменшення їх криміногенності.

Зараз у світовому досвіді конфліктологічної культури з конструктивного вирішення конфліктів, на наш погляд, умовно виділяються три сформовані глобальні моделі:

¹ Кристи Н. Конфликты как собственность. URL : <http://www.8-926-145-87-01.ru/wp-content/uploads/2013/11/%D0-%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%9D%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81-%D0-%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%82%D1%8B-%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D1%81%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C.pdf>. (дата звернення: 20.07.2020)

² Зер, Говард. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя : пер. с англ. Київ : «Пульсари», 2004.

1. Європейська модель, у якій ще превалюють схильність до силової інтервенції у конфлікт шляхом правозастосовних практик: судової, правоохоронної та інших. Конфліктом активно займаються тільки по встановлених фактах, де основними методами вирішення конфліктів залишаються суд, експертна оцінка або арбітраж.

2. Північноамериканська модель, яка зорієнтована на створення «запобіжних клапанів» при напружених конфліктних відносинах, що дозволяє «випустити пару» та зняти напругу в стосунках за допомоги процесів медіації, «кіл правосуддя» тощо. Ці технологічно відпрацьовані механізми дозволяють більш конструктивно керувати конфліктами.

3. Східноазійська модель, як нам убачається, ще в більшій мірі дозволяє успішно керувати конфліктами в конструктивному напрямі. Не просто чекаючи вибуху чи періодично «випускаючи пару», а використовуючи весь потенціал конфлікту, переспрямовуючи його в конструктивний напрямок, використовуючи такі методи управління конфліктами, як фасилітація, консолідація, та впроваджуючи механізми соціального партнерства¹.

Безумовно, важливим для юридичної практики є накопичений зарубіжний досвід застосування альтернативних, перш за все, медіативних, технологій у профілактиці правопорушень і злочинів.

США були піонерами, де медіація отримала свій розвиток з кінця 70-х років минулого століття з відповідними науково-практичними напрацюваннями вчених Гарвардської школи права². Завдання (замовлення) на технологію медіації як можливість зняття тиску правників-юристів при вирішенні конфліктів з'явилися вчасно. Країна, де «юрист на юристі сидить та юристом поганяє» досягла того рівня розвитку,

¹ Звонок А. С. Особенности становления и развития медиации в Украине. *Мировой судья*. 2013. № 4.

² Фишер Р., Юри У. Путь к согласию, или переговоры без поражения : пер. с англ. А. Гореловой. Москва : Наука, 1992. 158 с.

коли конфлікти без належної альтернативи у їх вирішенні заходили в глухий кут та коштували задорого. Державу могли розірвати внутрішні конфлікти, які вже здавалися страшнішими за зовнішнього ворога. Подальша підтримка як на державному, так і недержавному рівні дозволила інституту медіації суттєво замінити традиційні форми вирішення конфліктів у США. Звісно, це відбувалося не завжди гладко, враховуючи масштабність, неоднорідність та різний рівень готовності до впровадження медіації в окремих штатах, супротив юридичної спільноти тощо. Однак, уже в 2001 році на федеральному рівні був прийнятий Єдиний акт про медіацію (Unified Act on Mediation), який систематизував законодавство про медіацію на базі наявних напрацювань і встановив загальні принципи, методи і форми проведення процедури медіації.

Під впливом прикладу США в Європі медіація розвивається досить швидкими темпами¹. У 2008 р. Європейський Парламент і Рада видали Директиву «Про деякі аспекти медіації в цивільних і комерційних справах», що офіційно закріпила медіацію як альтернативний спосіб урегулювання конфліктів та суперечок у Європі. Згідно з обґрунтуванням прийнятого рішення, медіація повинна стати альтернативою традиційному методу вирішення конфліктів у судовому порядку. Основні переваги — простіший і вдосконалений доступ громадян до права. Медіація при вирішенні конфліктів допомагає сторонам врегулювати суперечки завдяки конструктивній чітко алгоритмізованій методиці. Результати рішень, прийнятих через медіацію, ідуть на користь усім учасникам, що призводить, урешті, до зниження навантаження на судову систему, а також до економії на витратах як для обох сторін, так і для державного бюджету взагалі.

¹ Рекомендація № R (99) 19 від 15 вересня 1999 року «Медіація у кримінальних справах». *Відновне правосуддя в Україні: Щоквартальний бюлетень*. 2005. № 1-2.

За рішення керівних органів Європи, країни-учасниці ЄС були зобов'язані до 2011 року прийняти відповідне національне законодавство про медіацію. Важливо, що медіація отримала додатковий імпульс для розвитку після прийняття низки законів про медіацію як у країнах ЄС, так і СНД: Угорщині (2002), Австрії (2003), Болгарії (2004), Румунії (2006), Молдові (2007), Словенії (2008), Росії (2010), Казахстані (2012).

Але в той час, як в Західній Європі система відновного правосуддя отримала значного поширення, у східно-європейських країнах вона не стала такою популярною, і в основному спочатку з'явилась у країнах, які у свій політиці є більше орієнтованими на європейські цінності.

Європейський Форум із питань відновної юстиції у рамках проекту «Зустріч зі змінами у зв'язку із впровадженням медіації» зробив спробу підтримати становлення цього процесу. На основі досвіду співпраці зі східноєвропейськими країнами дослідники¹ посилаються на певні труднощі, серед яких:

- репресивні настрої з боку суспільства та політиків;
- некритична довіра даним, що стосуються позбавлення волі;
- помітний опір з боку представників поліції, прокуратури і суду, які побоюються конкуренції;
- пасивність громадян й ослаблена громадська легітимність держави та її інститутів;
- обмежена довіра по відношенню до неурядових організацій та їх професійних можливостей;
- нестача інформації про відновне правосуддя і його лідерів;
- низький рівень розвитку економіки, який ускладнює впровадження проектів;

¹ Кури Х., Звонок А. Развитие медиации в странах Европы и региональный опыт Украины. *Криминология и медиация: криминологические исследования*. Луганский гуманитарный центр; гл. ред. канд. филос. наук В. И. Поклад. Луганск : ЛГЦ, 2014. Вып. 8.

- відсутність традицій у сфері співпраці й діалогу в окремих секторах і професіях;
- загальна втрата віри в краще майбутнє, пригнічені, цинічні настрої населення;
- поширення різних форм непотизму і корупції в окремих секторах системи кримінального судочинства.

Огляд програм відновного правосуддя, які реалізуються, також свідчить, що є великі розбіжності в теоретико-понятійному апараті та практичному його використанні. Є помітні відмінності в процесі медіації в окремих країнах, що не дивує через різні підходи до тлумачення самого поняття «медіація». Добровільна співпраця під час медіації є характерним елементом цього процесу, проте, у деяких країнах обговорюється питання, якою мірою сторони можна примушуватись до співпраці. По-різному інтерпретується і роль медіатора, зокрема, чи може він сам пропонувати спосіб вирішення конфлікту, чи його завдання тільки підвести сторони до спільного рішення.

Також дискутується питання про те, чи слід брати до уваги з позиції медіації позасудові значимі спори, наприклад, пов'язані з сім'єю або з трудовою сферою діяльності. Усе це відображає те, що багатьма і теоретиками, і практиками поділяється думка про те, що сила медіації в її первинній націленості на соціальний конфлікт, а його правове врегулювання є, швидше, допоміжною функцією¹.

Нині силова дія (або адвокація однієї із сторін конфлікту) поступається місцем інтервенції в конфлікт, мета якої — задати загальний конструктивний напрям у прийнятному для всіх сторін вирішенні конфлікту.

¹ Буш Роберт А. Бэрк, Фолджер Джозеф П. Что может медиация. Трансформативный подход к конфликту : пер. с англ. Киев : Издатель Захаренко В. А., 2007. 264 с.

Проте, більшість джерел присвячено тільки західній моделі медіації. Дуже мало обговорюються не менш продуктивні східні системи відновного правосуддя¹. Традиційно східна модель виховання та соціалізації будувалася на соціально-партнерських відносинах. Недарма в концепції освіти Японії була зафіксована необхідність організаційно-«колективістських» форм виховання та соціалізації, починаючи з дитячого садочка. Розхожий вислів «кожен американець сильніший за кожного японця, але група японців завжди сильніша за групу американців» має свої глибинні корені. Усе це стосується багатьох країн Далекого Сходу, і не має значення, яка соціально-економічна формація чи політичний режим у країні.

Нині ми маємо всі підстави констатувати існування в найбільш загальних контурах диференціації культур на переважно візуальні (культури «вини», умовно західні) та аудіотактильні (культури «сорому», умовно східні). Тож цілком можливо припустити, що злочинність у суспільствах, віднесених до тих, у яких домінують візуальні дискурсивно-перцептивні механізми соціальної адаптації, психічної діяльності й діяльності в цілому, не в останню чергу детерміновані саме підвищеним індивідуалізмом, інтроспективністю особистості, її онтологічною «розщепленістю», іманентною соціально-психологічною відчуженістю².

Навіть з урахуванням неоднозначних оцінок, мова може йти і про продуктивні вітчизняні традиції ресоціалізації та відновлення. Наприклад, впровадження соціального партнерства з використанням синергії та направленої активності неповнолітніх у соціально значиме русло входить коренями в інновації вітчизняних педагогів-новаторів, де проходило

¹ Див.: Гірник А. М., Резаненко В. Ф. Етико-правові засади медіації в Китаї. *Криминологія і медіація: криминологические исследования*. Луганск : ЛГЦ, 2014. Вып. 8. С. 22-30.

² Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Нариси з криминології. Харків : Право, 2019. С. 125.

виховання в колективі та через колектив з орієнтацією на суспільно значимі результати. «Колективно-творчі справи», «педагогіка співробітництва» та інші форми роботи з підлітками на рівні соціального партнерства. Прийняті на відпрацьованих моделях соціального контролю нормативно-правові бази в ряді держав ініціювали створення практики відновного правосуддя в багатьох сферах соціального життя¹. Значимим для відновного правосуддя є методологічна основа, яка виходить з соціально-психологічних кримінологічних теорій, де головним виступає людський фактор. Кримінологам широко відомий факт відсутності строгого співвідношення між характером та рівнем злочинності, з одного боку, та характером та інтенсивністю реакції на неї зі сторони суспільства (яка виражається, частково, в кримінальному законодавстві) — з іншої. Суттєвим фактором, який визначає соціальну реакцію на правопорушника, є не просто вид та розповсюдження тих чи інших злочинів, але і їх оцінка суспільством.²

Особливої уваги з боку держави потребує проблема якісного включення дітей та молоді, які вступили в конфлікт із законом, до суспільного життя, зокрема — до суспільно-корисної праці. Робота в цьому напрямку передбачає вдосконалення діяльності Центрів зайнятості на місцях і потребує розвитку інституцій, покликаних сприяти підвищенню ефективності системи пробації. Уже зараз у деяких державах законодавчо медіація та пробація співіснують як частини єдиного цілого³.

¹ Маєрс Д. Международный обзор программ восстановительного правосудия. Киев : «Пульсары», 2004. 100 с.

² Социальная психология личности; под ред. Бобнева М. И. Москва : Наука, 1979. С. 159–161.

³ Див.: Пробація та служби пробації в країнах-кандидатах у члени ЄС / за ред. Антона ван Кальмтоута, Дженні Робертс, Санді Віндінг. Київ : Атіка, 2005.

Серед явищ, які обумовлюють злочинність молоді, центральне місце посідають вади сімейного та шкільного виховання, що, своєю чергою, є результатом аномічних процесів в українському суспільстві. З одного боку, відчувається вихолощування традиційних цінностей (у тому числі і під впливом глобалізаційних процесів) із системи сімейного та шкільного виховання, з іншого — відсутність належного рівня розвитку конфліктологічної культури призводить до втрати молоддю правильних життєвих орієнтирів та потребує реалізації відповідних навчальних просвітницьких програм конфліктологічного напрямку.

У 2019 році було відзначено 25-річчя існування медіації в Україні¹. Медіація, фасилітація, відновне правосуддя — ці та інші терміни та поняття з альтернативного вирішення конфліктів стали знайомими значному колу вітчизняних учених та практиків ще наприкінці минулого століття.

Зараз, на наш погляд, можна виділити три хвилі впровадження альтернативних технологій вирішення конфліктів та механізму відновного правосуддя та його базового інструменту — медіації в Україні.

Перша хвиля впровадження медіації в Україні як дієвого механізму альтернативного розв'язання конфліктів була пов'язана з соціально-трудовою сферою, де лідером наприкінці ХХ сторіччя перебував Донбас. Тоді Україна обирала свій шлях вирішення гострих конфліктів, які в собі несли деструктивний потенціал та навіть кримінальні ознаки — від організованої колективної агресії до аутоагресії². Відбувався важкий пошук шляхів конструктивного вирішення внутрішніх соціально-класових конфліктів. «Держава не може бути одночасно і суддею, і підсудним». Ця фраза уперше прозвув-

¹ Діалог та медіація в Україні : зб. статей. ОБСЄ — Одеса : ОНУ ім. Мечникова, 2019; *Медіація в судовій, правоохоронній та правозахисній системах* : матеріали міжн. наук-практ. конф. Одеса : ОДУВС, 2019.

² У 1998 році у Луганську відбувся акт самоспалення представника страйкуючих шахтарів.

чала більше двадцяти років тому, коли відбувалась інституалізація Національної служби посередництва і примирення (НСПП). При всіх складнощах становлення і розвитку НСПП, цією службою був зменшений високий рівень деструктивної конфліктності в соціально-трудої сфері. Основна загроза — соціально-класові конфлікти — була знята. Гострі шахтарські конфлікти пішли на спад. Звичайно, виникало багато питань щодо рівня підготовленості, компетентності й корекції діяльності інституту незалежних посередників. Необхідна була докорінна переорієнтація у їх діяльності від трудового арбітражу та експертної оцінки, а по суті, правової інспекції праці до безпосередньо посередницької (медіаційної) діяльності у всій соціальной сфері.

Подальший розвиток і перенесення напрацьованих посередницько-примирної діяльності зі сфери соціально-трудої відносин у площину сімейних, земельних, кримінальних, політичних, релігійних та інших видів конфліктів міг стати наступним етапом розвитку альтернативних систем вирішення конфліктів в Україні та зміцнення основ її державності. Проте робота із впровадження альтернативних систем вирішення конфліктів в інші сфери суспільного життя, на жаль, не знайшла розуміння та відповідної підтримки зі сторони влади.

Другу хвилю впровадження альтернативних форм і методів вирішення конфліктів та медіації в Україні та, відповідно, у регіонах умовно можна пов'язати з «помаранчевими подіями». У лютому 2005 року в Києві відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Формування української моделі відновного правосуддя»¹, де на перше місце вже висувалися проблеми міжособистісних конфліктів, переважно,

¹ Див.: Звонюк А. С. Некоторые актуальные проблемы создания отечественной модели альтернативного разрешения конфликтов в сфере восстановительного правосудия. *Формування української моделі відновного правосуддя* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ : Український Центр Порозуміння, 2005.

кримінально-правового характеру. Даний захід надав імпульсу до роботи на місцях.

Так у січні 2007 року науковцями Луганського державного університету внутрішніх справ спільно з активістами Луганської групи медіації (за підтримки Міжнародного фонду «Відродження») було проведено регіональну науково-практичну конференцію «Підготовка фахівців із реалізації психотехнологій відновного підходу у сфері ювенальної юстиції»¹. Пізніше відбулась Міжнародна науково-практична конференція «Кримінологія та медіація»², де широко обговорювались питання кримінологічно-профілактичного значення медіативних практик.

Третя хвиля пов'язана з реформуванням правової системи України, основним вектором якого є перехід від карально-репресивного впливу на правопорушників до розвитку відновного правосуддя, що передбачає широке впровадження в діяльність державних органів і громадських організацій нових форм і методів роботи, які покликані зменшувати рівень насильства та конфліктності в суспільстві. І це не обов'язково тільки медіація. Соціопсихотехнології у вирішенні конфліктів такого роду мають багатий спектр, де разом із медіацією є і фасилітація (процес колективного розв'язання проблем у групі), консиліація (форма медіації з посиленням ролі посередника), неогоціація (посередництво дипломатичного ґатунку), колаборація (примирення через співпрацю сторін), соціальне партнерство тощо.

Розробка нового законодавства і в останній час ведеться в напрямку, який можна охарактеризувати як серйозну декриміналізацію менш загрозливих злочинів, подальшу

¹ *Підготовка спеціалістів по реалізації психотехнологій востановительного правосуддя в сфері ювенальної юстиції*: матер. регіональної науково-практичної конференції. Луганск : ЧП Пальчак, 2007.

² *Кримінологія и медіація*: кримінологические исследования: Вып. 8 / Луганский гуманитарный центр; гл. ред. канд. филос. наук В. И. Поклад. Луганск : ЛГЦ, 2014.

диференціацію відповідальності, гуманізацію виконання кримінального покарання взагалі та у вигляді обмеження свободи зокрема.

Подальші гуманізація та демілітаризація поліції, співробітництво з соціальними службами та недержавними організаціями, її максимальне наближення до громадян, повинні забезпечуватися конкретними соціопсихотехнологіями вирішення конфліктних проблем. Найбільш перспективним напрямом у цьому контексті є медіація, яка вже знайшла своє законодавче та практичне впровадження в більшості розвинутих країн.

Щодо сучасних українських реалій, то слід констатувати хаотичність і непослідовність у пошуках відповідної моделі та становленні альтернативних методів розв'язання конфліктів. Відсутня системна робота по впровадженню відповідного правосуддя і відповідного інструментарію при наявній циклічності в залежності від політичної доцільності та груп впливу.

Конфліктологічний поняттєво-термінологічний апарат та інструментарій альтернативного вирішення конфліктів політиками або взагалі не сприймається, або сприймається у перекрученому вигляді, що виявляється у відмові законодавчого закріплення медіації. Україна — чи не єдина країна в Європі, яка поки не має власного закону про медіацію за наявності безлічі відповідних законопроектів.

3.4. Соціально-психологічні аспекти нейтралізації правопорушень у сфері охорони життя та здоров'я людини

Дилема вибору між бажаним та потрібним у сфері захисту життя та здоров'я людини, з одного боку, та виконання

правозахисних норм, з другого, для одного з авторів¹ стала зрозумілою з події, яка трапилася ще на початку діяльності на посаді начальника кафедри юридичної психології та судово-медичних дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ.

«Після мого призначення на посаду, засновник і незмінний тоді керівник вищого спеціалізованого навчального закладу МВС генерал Е. О. Дідоренко дав час на самостійне визначення напрямів розвитку навчального підрозділу. Враховуючи те, що кафедра забезпечувала викладання таких дисциплін, як первісна медична допомога, судова медицина та психіатрія, було прийнято кафедральне рішення щодо відповідних напрацювань з акцентом на практичну складову. Розроблено положення про навчально-тренувальний кабінет первісної медичної допомоги та судової медицини з відповідним оснащенням тренінговим комплексом — «фантомами»², які надавали можливості для напрацювання відповідних умінь та навичок, тощо.

Приблизно пів року Едуард Олексійович Дідоренко мовчки спостерігав за діями з оснащення кабінету сучасним обладнанням, яке ми отримували з Одеси, Москви та інших міст. Тільки інколи коментував на кшталт «формалінові душі», бо кабінет поповнювався деякими експонатами з судової медицини, наприклад, натуральним скелетом — подарунком від обласної судово-медичної лабораторії експертизи трупів. Та через деякий час надійшло запрошення на серйозну розмову до кабінету ректора: нібито я своїми непродуманими діями наражаю на неприємності («підставляю») наших випускників А справа була в тому, що деякі тренінгові комплекси та «фантоми» давали можливість відпрацювання навіть навичок прийняття пологів у вагітних. Мої аргументи щодо відсу-

¹ Для О. Звонка.

² Фантоми — моделі людського тіла або його частин, які використовуються в навчанні.

тності відповідних фахівців-акушерів у багатьох селах та селищах за наявності працівників поліції та орієнтацію на гуманітарну складову в їхній діяльності наштовхнулись на залізобетонний аргумент начальника: ви наражаєте («підставляєте») випускників на злочин шляхом перевищення службових повноважень. У Едуарда Олексійовича на столі було багато інформаційної літератури. Він переглянув довідник і назвав відповідну статтю Кримінального кодексу та терміни покарання. На мою репліку щодо ненадання допомоги безпорадній особі він знайшов гідну, як йому здавалось, відповідь у вигляді іншої статті Кримінального кодексу з найменшим покаранням: «Можеш рахувати, що більше. Іди думай».

Мабуть, цей випадок і не згадався б, якби ми не стали в наш час свідками подібних роздумів можновладців уже в масштабах країни та ба більше — навіть світу. Пандемія COVID-19 змусила цілі країни вирішувати дилему: жорсткий карантин із правовим нормуванням усіх сфер життя та відповідним порушенням прав та обмеженням свобод людини (Китай, Італія, Іспанія) чи, навпаки, ігнорування (замовчування) проблеми, що може трактуватися як ненадання допомоги безпорадним особам (Швеція, Білорусь). Звісно, є і проміжні варіанти, які піддаються перегляду. Зокрема, Конституційний суд України вже прийняв рішення про невідповідність Конституції деяким положенням із упродовження карантинних обмежень.

З огляду на сказане вище, варто зазначити, що є необхідність стимуляції розвитку законодавства та юридичної практики захисту прав пацієнтів у напрямку світових та європейських стандартів, створення єдиної системи моніторингу дотримання прав пацієнтів, удосконалення правової культури пацієнтів та медичних працівників, розроблення пропозицій щодо правового навчання фахівців медичного профілю, підготовка юристів для роботи в системі охорони здоров'я та службах захисту прав пацієнтів, розроблення рекомендацій щодо попередження правопорушень у діяльності державної охорони здоров'я та розвитку служб захисту прав

пацієнтів, формування в нашому суспільстві правового погляду на систему охорони здоров'я, життєзабезпечення держави як одного із найсуттєвіших факторів забезпечення національної безпеки.

Дотримуючись позиції, що реалізація прав та свобод людини втілюється через задоволення основних потреб особистості, де первісні психофізіологічні потреби є базисними¹, розглянемо взаємозв'язок юриспруденції, соціальної психології та медицини в кількох визначальних аспектах. З одного боку, існують сучасні напрямки медичної науки, як-от: соціологія медицини, яка виражена у взаємозв'язку медицини як соціального явища із суспільством, із варіативними соціальними інститутами соціальної медицини (котра переймає прийоми і методи соціальної гігієни) та медичної соціології; методами соціально-філософського аналізу внутрішньої сутності медицини, що визначається як одна із частин соціального цілого, які виражають зацікавленість медицини в здоров'ї суспільства в загальному аспекті, так й окремої людини.

З іншого боку, існує юридично-правова складова, яка пов'язана з медициною та соціологією, де є проблеми, що постають перед громадянами за необхідності звернутися до лікаря при захворюванні та реалізації конституційного права на захист здоров'я. При тому державі необхідно вирішити відразу декілька значущих соціально-психологічних проблем:

- проблему рівня довіри до сучасних медичних працівників як до кваліфікованих спеціалістів. У пересічних громадян виникають сумніви щодо довіряння власного життя та здоров'я працівникам вітчизняної медичної сфери, коли представники державної еліти (у тому числі, обранці народу) здебільшого виїжджають за межі держави, за кордон, із ме-

¹ Див.: Звонко А. С. Реализация прав и свобод человека как основных потребностей личности / Звонко А. *Всеобщая декларация прав человека как международный стандарт положения личности в Украине*. Луганск : РИО ЛИВД, 1999.

тою лікування в найкваліфікованіших медиків, замість лікування їх у київських клініках (тим паче, в обласних чи районних лікарнях);

- проблему оплати за надання медичних послуг, викликану, у першу чергу, бідністю значної частини українського соціуму (особливо стосується представників передпенсійної та пенсійної вікових категорій), до якої слід додати зловживання лікарями так би мовити «особливостями власної діяльності» (службовим становищем), що стосується насамперед оцінки медичним персоналом «неофіційної» вартості надання послуг (передусім у хірургії), коли ціни рухаються виключно в одному напрямку — угору, лише вгору;

- проблему відповідальності медичних фахівців за допущені помилки при лікуванні хворого, результати яких можуть мати фатальні наслідки, причому ані держава, ані тим паче медичні працівники в разі спричинення фізичної чи моральної шкоди практично в більшості випадків юридичної відповідальності не несуть.

Варто зазначити, що рівень довіри і тривожність суспільства щодо деяких напрямків державної медичної сфери мали місце ще в колишньому СРСР. Проте, здебільшого це стосувалося тих сфер медичного обслуговування, де результати діагностики та лікування мали вплив не лише на здоров'я людини, а й на її правовий (юридичний) статус, що визначало, своєю чергою, подальшу долю лікаря та пацієнта. Ідеться, зокрема, про судову медицину та судову психіатрію, де існувала концепція «патерналістики», яка встановлювала жорсткі ієрархічні відносини між працівником медичної сфери та пацієнтом, що, у першу чергу, створювало безправне становище для дисидентів до правлячого режиму. І не тільки для них. Перебування пересічних хворих у психіатричних лікарнях мало відрізнялось від режиму перебування ув'язнених в установах відбuvання покарань.

На сьогодні в Україні використання каральної психіатрії для впливу на політичних опонентів не існує. Демократи-

зація усіх сфер життя вплинула і на охорону здоров'я. Використання медицини для вирішення питань захисту політичного режиму вважається неприпустимим. Проте ще мають місце інші концепції та погляди, близькі до «патерналістики»¹.

Установлено, що в основі суперечностей між хворими, їхніми близькими та медичним персоналом є такі проблеми, як невтлені в реальність очікування родичів хворого щодо надання психіатричної допомоги, хвилювання за здоров'я близької особи після проведення психіатричного лікування, тривожність з приводу можливості соціальної адаптації пацієнтів після того, як хворий покинув заклад примусового лікування, претензії щодо діяльності лікарів, медичного персоналу та до існуючої практики надання психіатричної допомоги.

З боку фахівців медичного профілю факторами розпалювання конфліктів є наслідування певних рольових стереотипів, реалізація шаблонів репресивної реакції, зниження емпатії. Напружує також існуюча система організації психіатричної допомоги, яка включає дефіцит інформації, практику соціальної ізоляції (система «зачинених дверей»), соціально-оціночну систематизацію осіб, які госпіталізуються до психіатричного стаціонару; низьку якість соціально-побутових умов перебування на стаціонарі, стигматизацію осіб, які пройшли відповідні процедури лікування.

Локальна картина взаємного існування психічно хворих осіб із їхніми лікарями на достатньо обмеженій території

¹ Див.: Чугунов В. В., Пиронкова О. Ф. Социально-медицинские аспекты восприятия медицинским персоналом психиатрических больниц Украины психических заболеваний и вопросов оказания психиатрической помощи. *Alma mater. Вестник высшей школы*. 2016. № 6; Роберт ван Ворен. Психическое здоровье и пандемия COVID — двойной кризис в Украине и преступная халатность. URL : <https://racurs.ua/2621-psiicheskoe-zdorove-i-pandemiya-covid-dvoynouy-krizis-v-ukraine-i-prestupnaya-halatnost.html/> (дата звернення: 20.07.2020) ; Звонюк А. С., Олейников В. А. Костылев Д. В. Социологические исследования в судебно-медицинской практике. *Соціологічні дослідження* : збірник наукових праць. Луганськ : Видавництво Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2008. № 7.

(відділення лікарні) в умовах, де хворі та медперсонал «безнадійні» не можуть разом взаємодіяти (хворі — тому що їм нікуди податися, бо немає інших лікарень та інших фахівців медичного профілю, а медперсонал, своєю чергою, тому що професія є в них одна, знайти іншу вони не зможуть та й не завжди мають можливості, оскільки в будь-якій іншій установі примусового лікування психіатричного профілю така ж мізерна зарплатня та ідентичні хворі), визначає відображення існуючих відносин між населенням та медичною сферою держави, організаційно вираженою у формі державних установ (лікарень, поліклінік), які окреслюються непідконтрольними у відносинах «пацієнт — лікар», де, вважається, стороною поразки та причиною завдання істотної шкоди завжди є пацієнт. Необхідне становлення сучасної медичної психіатричної допомоги для населення на рівні світових стандартів. У масштабах країни зараз це всім відома реформа колишнього міністра охорони здоров'я Уляни Супрун. При загальній раціональності її змісту є багато пересторог. Вітчизняний перехід масової свідомості від психіатрії до психології в обслуговуванні населення ще не відбувся. Сприйняття психолога як лікаря, а не як помічника, консультанта поки що залишається незмінним. Нормативне правове регулювання цієї проблеми також гальмує.

В історії були і залишаються спроби створити нову, універсальну науку щодо встановленої поведінки в професійній діяльності, де існує асиметрична залежність між людьми. Ще на початку XIX століття англійський філософ Джеремі Бентам запропонував новий науковий напрям — деонтологію. Практичне наповнення медичної деонтології є реально значущим соціальним фактором та явищем із медичної практики. Подібна практика регулювання відносин між громадянином та правоохоронцем знайшла своє місце і в юридичній деонтології як обов'язковій дисципліні при навчанні юристів-правників.

Не можна не виокремити також релігійно-етичні аспекти медицини та їх правове регулювання. Наше етичне світосприйняття в значній мірі обумовлене християнством. Наука

та медицина протягом декількох десятиріч років базувалася на ідеї служіння людям; у християнському розумінні сенс життя та світосприйняття, реалізований у сферу послуг (обслуговування), передбачає принципово новий підхід, мірило якого — гроші, дохід; відносини «лікар — пацієнт» розглянуті в межах договору («оплата — товар»). За християнською традицією визначається цінність захворювань як наслідок гріхопадіння, як норма земного життя, як особисте досягнення значення милосердя та співчуття.

Розвиток медичних технологій, які агресивно втручаються в людське життя, неможливо вирішити шляхом медичної етики цілком, оскільки «традиційна» медицина викликає серйозну реакцію з боку суспільства, здатного аналізувати масштабність небезпек. Проте, тут і наука перебуває не на останньому місці, вирішуючи релігійні аспекти даної проблеми, як-от, в іудаїзмі та ісламі анатомічна автопсія стала причиною ряду серйозних протиріч із державною системою. Так представники ультраортодоксальної общини Ізраїлю звернулися з проханням до поліції та юридичних правозахисних органів з метою розслідувати загадкові смертельні випадки шляхом комп'ютерної та магнітно-резонансної томографії, без розтину трупів, що майже 40 років поспіль категорично заперечують євреї. За допомогою зазначених наукових досліджень та юридичних прецедентів, з досвіду Великобританії, Швейцарії та Ізраїлю віртуальна автопсія надає більш конкретну картину причини смертей аніж традиційний розтин трупів.

Наскільки це важливо для нейтралізації корупції та правопорушень, ілюструє показовий факт із радянського минулого. Наприкінці 80-х років у Луганську проходила Всесоюзна науково-практична конференція судових медиків. Представник однієї з кавказьких республік вразив розмахом участі в заході, забронювавши кілька номерів престижного готелю Луганська. На питання колег у кулуарах щодо джерел такого благополуччя, була отримана проста відповідь. На по смертний розтин трупу за законом відводиться кілька днів, а

за мусульманськими традиціями людину в день смерті потрібно поховати до заходу Сонця...

Усе ще насторожує факт негативного ставлення менеджерів медицини до емпіричних соціально-психологічних досліджень. Проблеми, які виникали під час проведення нами соціологічних досліджень щодо забезпечення закладів охорони здоров'я високотехнологічним обладнанням, є яскравим тому підтвердженням. Корпоративні інтереси виявилися пріоритетними. Подібне ж відношення і до фокус-групових досліджень пацієнтів лікарень. Показовою можна вважати репліку, яку ми почули під час проведення фокус-групового дослідження в одному із промислових міст на Луганщині: «А ви хіба не побачили, що в нашому місті на кожному розі як не відділення банку, то аптека?!». У місті хіміків із відносно високими заробітними платами та відповідними професійними захворюваннями якийсь час закривалися амбулаторії та лікарні і, навпаки, відкривалися аптеки поряд із відділеннями банків.

Як вагому соціальну технологію нейтралізації правопорушень у сфері охорони здоров'я, ми розглядаємо механізми гласності та відкритості навіть у такій сфері діяльності, як судова медицина, де існує, зазвичай, вузька експертна спеціалізація. Судовий розгляд виходить за межі встановлення рішень за фактом (не беремо до уваги інститут присяжних засідателів). Нині розслідування справ щодо вчинення тяжких злочинів та вбивств провадять працівники поліції, прокурори, але й для інших громадяни є необхідність відповідних знань. У результаті, доступність до вузькоспеціалізованих знань надає можливість недопущення та запобігання досудових та судових помилок. Тому серія публікацій методичних посібників за зазначеними проблемами надають більше доступної інформації соціуму. Розуміння необхідності цього виникло ще при навчанні правоохоронців, коли висококваліфіковані академічні викладачі з науковими ступенями так зарозуміло надавали освітні послуги за спеціальними дисциплінам «судова медицина» та «психіатрія», що більшість курсантів не засвоювали матеріал, «не встигали» та мали потім

відповідні наслідки. Для виправлення ситуації на кафедрі було прийнято рішення про підготовку та публікацію власних навчальних тестових матеріалів із предметів, де були чітко фіксовані відповіді на тестові питання, які підтверджувалися рецензіями судових експертів-практиків¹.

Нові медичні досягнення виносять на перший план проблеми, які мають принципове значення, — про межі допустимого вторгнення до сфери людського життя і здоров'я. Власне кажучи, ці питання були актуальними для всіх етапів розвитку держави та інститутів суспільства, але ступінь вторгнення та практичні можливості нашого часу незрівнянні з подібними явищами минулих сторіч. За словами секретаря Ради Національної безпеки та оборони України Олексія Данилова, сьогодні ми спостерігаємо за першою світовою біологічною війною². Суспільство має визначити власне відношення до даних проблем, знайти баланс між забезпеченням прав та свобод як конкретної людини, так і здоров'я соціуму в цілому.

¹ Звонок А. С., Недоступ Н. Ф., Туревич А. Л. Судебная медицина и психиатрия : учеб. пособие. Луганск : РИО ЛГУВД, 2007.

² Секретар РНБО: Сьогодні ми спостерігаємо за першою світовою біологічною війною. URL : <https://ua.interfax.com.ua/news/general/683590.html>. (дата звернення: 20.07.2020)

ВИСНОВКИ

Злочинність була і залишається однією з найгостріших суспільних проблем. Побоювання і страх стати жертвою злочину постійно супроводжує життєдіяльність кожної людини в різні історичні епохи. Відповіді на питання про те, як зменшити ці страхи та побоювання, власне, і є головним завданням науки кримінології.

Кримінологія (як і соціологія з психологією) — наука відносно молода і, як може здаватися, не дуже й затребувана суспільством. Усі вважають, що знають, як треба лікуватись і як можна подолати злочинність. У таких питаннях громадська думка вважає себе компетентною, пропонуючи «прості» рішення. А такі рішення, як правило, не мають достатнього наукового обґрунтування. Головний аргумент — «я так бачу!». От і доводиться виправляти «похибки зору» за допомогою теоретичного знання¹.

Прикладом такого собі «профанного знання» є сподівання на суворість покарань як найефективніший засіб подолання злочинності. Відтворення цієї позиції ми бачимо також і в багатьох правових дослідженнях. Особливо високим є рівень підтримки таких сподівань у транзитивних суспільствах, де соціальні трансформації обов'язково супроводжуються кризовими явищами. Але, як історичні матеріали, так і сучасні дослідження² говорять про протилежне. Історія багатьох країн надає чимало прикладів твердження, якому можна надати статус основного закону профілактики злочинності:

¹ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс : сборник : пер. с исп. Москва : АСТ: Ермак, 2005. С. 127.

² Див.: Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003.

«чим жорсткіше суспільство впливає на негативні явища, тим гіршими можуть бути мутації, що відбуваються з цими явищами».

Громадська думка щодо протидії злочинності ґрунтується на певних стереотипах. Наприклад, досить поширеною є думка про те, що діти і молодь із неблагополучних сімей частіше стають злочинцями, ніж жертвами злочинів. Наукові ж дослідження засвідчують протилежну тенденцію¹. Певні стереотипи існують і щодо гвалтівників та їхніх жертв, впливу матеріального рівня життя на вірогідність злочинної поведінки. І таких прикладів можна навести чимало.

Незважаючи на те, що злочинність в усіх опитуваннях населення посідає одне з провідних місць серед проблем, які турбують громадян, професія «кримінолог» відсутня в Класифікаторі професій України (ДК 003:2010), а також в аналогічних документах країн СНД², що позначається на системі підготовки кримінологів в університетах, а точніше, «у відсутності системи як такої»³. Для порівняння наведемо тільки на-

¹ Дети и молодежь: слишком много несовершеннолетних по всему миру содержатся под стражей. *Двенадцатый Конгресс ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию: информационный бюллетень № 1*. URL : http://www.unis.unvienna.org/pdf/2010-Crime_Congress/Russian_press_kit-factsheets.pdf. (дата звернення: 20.07.2020)

² Общероссийский классификатор профессий рабочих, должностей служащих и тарифных разрядов. URL : https://znaytovar.ru/gost/2/OK_01694_Obshherossijskij_klas.html. (дата звернення: 20.07.2020); Классификатор профессий Украины. URL : <https://buhgalter911.com/spravochniki/klassifikatory/statisticheskiesklassifikatory/klasifikator-profesiy-kr-950586.html>. (дата звернення: 20.07.2020) ; Общегосударственный классификатор Республики Беларусь «Занятия». URL : http://pravo.by/upload/docs/op/W21732366p_-2209168800.pdf. (дата звернення: 20.07.2020); Классификатор профессий и специальностей технического и профессионального, послесреднего образования Республики Казахстан. URL : astanacontrol.gov.kz/wp-content/uploads/2015/07/klassifikator_tipo_rus.pdf. (дата звернення: 20.07.2020)

³ Шелухин Н. Л. О целесообразности введения в юридических вузах специализации по криминологии и профилактике преступлений. *Всероссийский криминологический журнал*. 2019. Т. 13. № 5. С. 710.

зв деяких університетських програм підготовки кримінологів у США: «управління конфліктами» (Conflict Management), «клінічна психіатрія» (Clinical Mental Health Counseling), «кримінальна психологія» (Criminal Psychology), «управління безпекою» (Security Administration), «прикладний аналіз поведінки» (Applied Behavior Analysis), «судова звітність» (Court Reporting), «розслідування злочинів» (Criminal Investigation), «кримінальна юстиція» (Criminal Justice), «судова експертиза» (Forensic Expertise), кіберекспертиза, інформаційна безпека (Cyber Forensics, Information Security), менеджмент у галузі кримінології та реагування на надзвичайні ситуації (Criminology and Emergency Response Management), стан і аналіз злочинності (Intelligence and Crime Analysis Track) тощо¹. І у цьому переліку ми бачимо переважання саме соціологічних та психологічних підходів у підготовці фахівців-кримінологів.

В умовах України соціолого-психологічна експансія в кримінологію має подолати наслідки юридико-догматичного підходу, через який правові приписи не відповідали реальним даним про генезис злочинності, особу злочинця й основним засобам соціального контролю над злочинністю². Чинний кримінальний закон не має достатньої кримінологічної обґрунтованості.

Поки що слабко реалізований у сучасній кримінології такий достатньо розроблений рівень соціології, як «соціальна інженерія» — цілеспрямований вплив на соціальні об'єкти. Метою такого впливу є, по-перше, підтримання сталості і стабільності соціального порядку і, по-друге, упередження небажаних трендів соціальної динаміки. Один із засновників американської соціології А. Смолл саме в технологічній спрямованості на практичне поліпшення суспільства вбачав головне

¹ Шелухин Н. Л. О целесообразности введения в юридических вузах специализации по криминологии и профилактике преступлений. *Всероссийский криминологический журнал*. 2019. Т. 13. № 5. С. 714.

² Исмайылов Р. Н. Криминология в обществе постмодерна. Санкт-Петербург : ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2018. С. 13.

завдання соціології як науки¹. Інший американський соціолог Р. Паунд розробив концепцію юридичної «соціальної інженерії», в основу якої покладено уявлення про право як режим впорядкування людських взаємин у відповідності до належно встановлених правил².

Визначенням соціальних технологій у контексті проблематики наукового забезпечення протидії злочинності є їх інтерпретація як цілеспрямованої зміни соціальних норм через вплив на соціальні об'єкти різними поєднаннями заохочень і покарань. Конкретна комбінація того чи іншого поєднання санкцій обумовлена ситуацією в соціальному порядку. Забезпечення динаміки передбачає акцент на позитивні санкції. Підтримка стабільності досягається посиленням негативних санкцій. Для з'ясування того, яким має бути конкретне, практичне співвідношення різних санкцій потрібні відповідні кримінологічні дослідження з використанням соціологічних та психологічних методик.

Автори монографії усвідомлюють, що розкрили далеко не всі соціологічні та психологічні аспекти кримінології як науки про злочинність та її профілактику. Можливо, деякі проблемні питання окремим читачам можуть здаватися занадто загостреними, полемічними. Деякі речі визначені достатньо пунктирно. Однак ми й не ставили перед собою мету дати відповіді на всі питання. Якщо наші міркування та висновки сприятимуть збудженню критичного мислення щодо традиційного та інноваційного вивчення злочинності — будемо вважати свої зусилля не марними.

¹ Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття. Київ : «Либідь», 1996. С. 36.

² Лапаева В. В. Социология права: краткий учебный курс. Москва : Издательство НОРМА, 2000. С. 16–17.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аберкромби Н. Социологический словарь: пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер; под ред. С. А. Ерофеева. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. 620 с.
2. Акутаев Р. М. К вопросу о методах измерения латентной преступности / Р. М. Акутаев. *Государство и право*. 1998. № 7. С. 57–60.
3. Акутаев Р. М. Латентная преступность: актуальность проблемы и понятие / Р. М. Акутаев. *Государство и право*. 1997. № 12. С. 85–87.
4. Александров А. И. Уголовная политика и уголовный процесс в российской государственности / А. И. Александров; под ред. В. З. Лукашевича. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2003. 562 с.
5. Антонян Ю. М. и др. Тюремная субкультура и нейтрализация ее негативных проявлений / Ю. М. Антонян. *Государство и право*. 1996. № 10. С. 72–79.
6. Аристотель. Политика / Аристотель : собр. соч. в 4-х т. Т. 4. Москва : Мысль, 1983. С. 375–644.
7. Аслаханов А. А. Преступность в сфере экономики. *Криминологические и уголовно-правовые проблемы* : монография / А. А. Аслаханов; Москва : Моск. юрид. ин-т, 1997. 128 с.
8. Бараева Н. Б. Латентность как социальная и криминологическая проблема / Н. Б. Бараева. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2009. № 1 (16). С. 142–145.
9. Батыгин Г. С. Как невозможна социология морали. / Г. С. Батыгин. *Оправдание морали* : сб. научных статей: к 70-ле-

тию профессора Ю. В. Согомонова / отв. ред. В. И. Бакштановский, А. Ю. Согомонов. Москва-Тюмень: Издание Центра прикладной этики и НИИ прикладной этики ТюмГНГУ, 2000. С. 66–72.

10. Бачинин В. А. Достоевский как введение в русский криминологический дискурс: антропологема «подполья» / В. А. Бачинин. *Российский криминологический взгляд*. 2007. № 2. С. 139–145.

11. Бачинин В. А. История философии и социологии права: учеб. пособие / В. А. Бачинин. Санкт-Петербург : Изд-во Михайлова В. А., 2001. 334 с.

12. Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности / В. А. Бачинин : науч. изд. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. 306 с.

13. Бачинин В. А. Социально-правовая реальность как предмет макросоциологического анализа / В. А. Бачинин. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2002. Т. 5. № 2. С. 60–78.

14. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. Харьков : Фолио, 1999. 607 с.

15. Бачинин В. А. Фрейд и/или Достоевский: мировоззренческий выбор криминологического сознания / В. А. Бачинин. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2008. № 2 (15). С. 19–22.

16. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма — ответы на глобализацию / У. Бек : пер. с нем. А. Григорьева, В. Седелника; общ. ред. и послесл. А. Филиппова. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.

17. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях: биографический очерк и перевод книги Беккариа «О преступлениях и наказаниях» / Ч. Беккариа / проф. М. М. Исаева; Всесоюзный институт юридических наук НКЮ Союза ССР. Москва : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. 464 с.

18. Бергер П. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / П. Бергер : пер. с англ. Москва : Аспект Пресс, 1996. 168 с.

19. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. Москва : «Медиум», 1995. 323 с.

20. Бердяев Н. Царство Духа и Царство Кесаря / Н. Бердяев. Москва : Республика, 1995. 383 с.

21. Боббио Н. От структуры к функции. Новые исследования в теории права / *Право XX века: Идеи и ценности*: сб. обзоров и рефер. / Н. Боббио / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. политологии и правоведения; отв. ред. Пивоваров Ю. С. Москва, 2001. С. 127–132.

22. Богуш Г. Криминологический семинар в Петербурге / Г. И. Богуш. *Вестник Московского университета. Сер. 11. Право*. 2005. № 6. С. 80–83.

23. Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества / Н. Бойко. Киев : Институт социологии НАНУ, 2007. 272 с.

24. Будякова Т. П. Активные методы в виктимологии / Т. П. Будякова. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. Иркутск : Изд-во БГУЭП. 2011. № 3. С. 42–49.

25. Бурлачук В. Ф. Идея государства в контексте мирового экономического кризиса / В. Ф. Бурлачук. *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. 2009. Вип. 15. С. 349–353.

26. Буш Роберт А. Бэрк, Фолджер Джозеф П. / Роберт А. Бэрк Буш, Джозеф П. Фолджер. *Что может медиация. Трансформативный подход к конфликту* : пер. с англ. Киев : Издатель Захаренко В. А., 2007. 264 с.

27. Валеев Р. Г., Герасимчук Ю. В. Стресори в роботі поліцейського: підходи західних науковців / Р. Г. Валеев, Ю. В. Герасимчук. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3 (87). С. 220–232.

28. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер / Вебер М. *Избранные произведения*: пер. с нем./ сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва : Прогресс, 1990. С. 602–643.

29. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен: пер. с англ.; вступ. ст. С. Г. Сорокиной/ общ. ред. В. В. Мотылевой. Москва : Прогресс, 1984. 367 с.

30. Владимиров Л. Е. Учебник русского уголовного права : общая часть / Л. Е. Владимиров. Харьков: Издание типографии Каплана и Бирюкова, 1889. 259 с.

31. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. 704 с.

32. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуры / Э. Гидденс. 2-е изд. Москва : Академический Проект, 2005. 528 с.

33. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» : монография / Я. И. Гишинский. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. 520 с.

34. Гишинский Я. И. Криминальное лицо свободной экономики / Я. И. Гишинский. *Crimpravo.ru. Научная сеть*. URL : <http://crimpravo.ru/blog/1685.html>.

35. Гишинский Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль / Я. И. Гишинский. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Алеф-Пресс, 2014. 574 с.

36. Гишинский Я. Российская полиция: вчера, сегодня, завтра / Гишинский Я. *Девиантность, преступность и социальный контроль в «новом мире»* : сб. статей. Санкт-Петербург : Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2012. С. 202– 219.

37. Гишинский Я. И. Социология девиантности и социального контроля как специальная социологическая теория / Я. И. Гишинский. URL : <http://2001.isras.ru/Publications/deviant/2004i cdeviance.htm>.

38. Гірник А. М., Резаненко В. Ф. Етико-правові засади медіації в Китаї / А. М. Гірник, В. Ф. Резаненко. *Криминология и медиация: Криминологические исследования*: Вып. 8 / Луганский гуманитарный центр; гл. ред. канд. филос. наук В. И. Поклад. Луганск : ЛГЦ, 2014. С. 22–30.

39. Головаха Е. Толковый словарь постэкономического общества / Е. Головаха. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 1999. № 3. С. 223–227.

40. Головаха Е., Горбачик А., Любивая Т., Панина Н., Середя В., Урсуненко К. Субъективная надежность: теория и метод измерения (ИСН) / Е. Головаха, А. Горбачик, Т. Любивая, Н. Панина. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 1. С. 166–188.

41. Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 4. С. 5–22.

42. Горохова Т. Н. Остросюжетная литература в системе мер предупреждения преступности : автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону : РЮИ МВД России, 2005. 26 с.

43. Гришин В. И. и др. Жизнь после пандемии: экономические и социальные последствия / В. И. Гришин. *Вестник РЭУ им. Г. В. Плеханова*. 2020. Т. 17. № 3 (111). С. 5–18.

44. Давыдов А. А. Модульный анализ и конструирование социальных систем / А. А. Давыдов. Москва : Российская академия наук. Институт системного анализа. Институт социологии, 1998. 192 с.

45. Дети и молодежь: слишком много несовершеннолетних по всему миру содержатся под стражей. Двенадцатый Конгресс ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию. *Информационный бюллетень № 1*. URL : http://www.unis.unvienna.org/pdf/2010-Crime_Congress/Russian_press_kit-factsheets.pdf.

46. Девиантность, преступность и социальный контроль в «новом мире» : сб. статей / Я. Гишинский. Санкт-Петербург : Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2012. 352 с.

47. Джужа О., Кирилюк А. Сучасний погляд на розвиток кримінології / О. Джужа, А. Кирилюк. *Право України*. 2003. № 2. С. 97–101.

48. Діалог та медіація в Україні : збірник статей. ОБСЄ — Одеса : ОНУ ім. Мечникова, 2019. 243 с.

49. Довіра населення до Національної поліції України: результати опитування громадської думки (Національний звіт) / за заг. ред. А. В. Орлова. Київ: Центр стратегічного розвитку територій (ЦСРТ), 2019. 89 с.

50. Долотов Р. Цена преступности как криминологический показатель: некоторые методологические аспекты / Р. Долотов. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2012. 3 (21). С. 15–21.

51. Дремин В. Н. Преступность как социальная практика (институциональная теория криминализации общества) : монография / В. Н. Дремин. Одесса : Юрид. л-ра, 2009. 616 с.

52. Дюркгейм Э. Метод социологии / Дюркгейм Э. *Социология : ее предмет, метод, предназначение* : пер. с фр.; сост., посл. и прим. А. Б. Гофмана. Москва : Канон. 1995. С. 2–136.

53. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм. *Социология преступности (Современные буржуазные теории)* : пер. с фр. Е. А. Самарской; ред. Перев. М. Н. Грецкий. Москва : Издательство «Прогресс», 1966. С. 39–44.

54. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм : пер. с фр.; сост., послесл. и прим. А. Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. 352 с.

55. Егоршин В. М., Колесников В. В. Преступность в сфере экономической деятельности / В. М. Егоршин, В. В. Колесников. Санкт-Петербург : Фонд «Университет», 2000. 273 с.

56. Ениколопов С. Н., Умняшкина Д. А. Психологические проблемы влечения к азартным играм / С. Н. Ениколопов, Д. А. Умняшкина. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2008. № 2 (15). С. 43–62.

57. Закалюк А. Актуальні методологічні проблеми української криминологічної науки / А. Закалюк. *Вісник Академії Правових наук України*. 2003. № 2-3. С. 633–656.

58. Закалюк А. П. Стан та перспективи розвитку криминологічної науки в Україні / А. П. Закалюк. *Вісті Криминологічної асоціації України. Альманах*. Харків. 2004. Вип. 1.

59. Захаревич Ф. Опыт юридической статистики / Ф. Захаревич. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1853. Ч. 41. 258 с.

60. Звонюк А. С. Некоторые актуальные проблемы создания отечественной модели альтернативного разрешения конфликтов в сфере восстановительного правосудия. *Формування української моделі відновного правосуддя* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ : Український Центр Порозуміння, 2005. С. 58–61.

61. Звонюк А. С. Особенности становления и развития медиации в Украине. *Мировой судья*. 2013. № 4. С.22–23.

62. Звонюк А. С. Реализация прав и свобод человека как основных потребностей личности / А. Звонюк. *Всеобщая декларация прав человека как международный стандарт положения личности в Украине*. Луганск : РИО ЛИВД, 1999. С. 26–30.

63. Звонюк А. С., Недоступ Н. Ф., Туревич А. Л. Судебная медицина и психиатрия : учеб. пособие / А. С. Звонюк, Н. Ф. Недоступ, А. Л. Туревич. Луганск : РИО ЛГУВД, 2007.

64. Звонюк А. С., Олейников В. А., Костылев Д. В. Социологические исследования в судебно-медицинской практике / А. С. Звонюк, В. А. Олейников, Д. В. Костылев. *Соціологічні дослідження* : збірник наукових праць. Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2008. № 7. С. 347–354.

65. Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекций / А. Ф. Зелинский. Харьков : Прапор, 1996. 260 с.

66. Зелінський А. Перспективи подальшого розвитку кримінології / А. Зелінський. *Право України*. 2001. № 1. С. 107–109.

67. Зер, Говард. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя: пер. с англ. Київ : «Пульсари», 2004. 222 с.

68. Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент / Ф. Зимбардо / *Psychology OnLine.Net*. URL : <http://psychology-online.net/articles/doc-660.html>.

69. Иншаков С. М. Криминология : учебник / С. М. Иншаков. Москва : Юриспруденция, 2000. 432 с.

70. Иншаков С. М. Латентная преступность как объект исследования / С. М. Иншаков. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2009. № 1 (16). С. 107–130.

71. Исмаилов Р. Н. Криминология в обществе постмодерна / Р. Н. Исмаилов. Санкт-Петербург : ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2018. 96 с.

72. Ишигеева В. С. Криминальная субкультура мест лишения свободы и ее взаимосвязь с организованной преступностью / В. Ишигеева. URL : <http://irkcenter.isea.ru>.

73. Кальман А. Г. Экономическая преступность как криминологическое понятие / А. Г. Кальман. *Государство и право*. 2003. № 3. С. 101–104.

74. Кара-Мурза С. Г. Аномия в России: причины и проявления / С. Г. Кара-Мурза. Москва : Научный эксперт, 2013. 264 с.

75. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье : пер. и вступ. ст. В. А. Туманова. Благовещенск : Благовещ. гуманитар. колледж им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 1998. 351 с.

76. Кваша О. О. Організатор злочину (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. / О. О. Кваша. Київ : Радянська школа, 1999. 18 с.

77. Кизяковский В. В. Философия права и ее место в системе юридических наук / В. В. Кизяковский. *Право XX века: Идеи и ценности* : сб. обзоров и рефер. / отв. ред. Пивоваров Ю. С. Москва : ИНИОН РАН, 2001. С. 729.

78. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Т. 1: общая часть / А. Ф. Кистяковский. Киев : в университетской типографии, 1875. 438 с.

79. Классификатор профессий и специальностей технического и профессионального, послесреднего образования Республики Казахстан. URL : https://astanacontrol.gov.kz/wp-content/uploads/2015/07/klassifikator_tipo_rus.pdf.

80. Классификатор профессий Украины. URL : <https://buhgalter911.com/spravochniki/klassifikatory/statisticheskieklassifikatory/klasifikator-profesiy-kp-950586.html>.

81. Клебанов Л. Р. Преступник и преступление на страницах художественной литературы / Л. Р. Клебанов; Ин-т государства и права Рос. акад. наук. Москва : Волтерс Клувер, 2006. 144 с.

82. Клейменов М. П. Криминология. 2018 /М. П. Клейменов. URL : <http://be5.biz/pravo/k044/6.html#1>.

83. Клинтух И.И. Делинквентное поведение: социокультурная обусловленность : автореф. дисс... канд. социолог. наук. Ростов-на-Дону, 2009. 32 с.

84. Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия : монография / В. М. Коган. Москва : Наука, 1983. 182 с.

85. Коли імперія в істеричі. Лекція російського історика / *Історична правда*. URL : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2014/04/17/142430/>.

86. Комлева М. Н. Девиантологическое исследование аморальной неформальной занятости женщин в эпоху Постмодерна: методологические предпосылки / М. Н. Комлева. *Преступность, девиантность и социальный контроль в эпоху постмодерна* : материалы международной научно-практической конференции 2014 / под ред. докт. юридич. наук, проф. Н. А. Исаяева и канд.юр. наук, проф. А. В. Комарницкого. Санкт-Петербург : ИД «Алеф-Пресс», 2014. С. 153–156.

87. Кононов І. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства / І. Кононов. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 57–78.

88. Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття / Академія Правових наук України. Координаційне бюро з проблем кримінології. *Інформаційний бюлетень*. Київ, 2002. № 5.

89. Коняева А. Л. Развитие стратегий государственного воздействия на теневую экономику (институциональный подход) : автореф. дисс... канд. экон. наук. Москва, 2008. 26 с.

90. Косалс Л. Я., Рывкина Р. В. Становление институтов теневой экономики в постсоветской России / Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. *Социологические исследования*. 2002. № 4. С. 13–21.

91. Кошелев Д. А. Краткий очерк германского национал-социалистического права (1933-1939) / Д. А. Кошелев. URL : <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1182034&subID=1000075267,100075272>.

92. Коэн А. Содержание делинквентной субкультуры / А. Коэн. *Социология преступности. Современные буржуазные теории* : сб. статей : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1966. С. 314–321.

93. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко : пер. з англ. Київ : Основи, 1997. 423 с.

94. Кримінальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

95. Криминологія : підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2018. 416 с.

96. Криминология и медиация: Криминологические исследования. Вып. 8 / Луганский гуманитарный центр; гл. ред. канд. филос. наук В. И. Поклад. Луганск : ЛГЦ, 2014. 316 с.

97. Криминология: приглашение к дискуссии : монография / авт. колл.: А. В. Баляба, Э. В. Виленская, Э. А. Дидоренко, Б. Г. Розовский. Луганск : РИО ЛИВД, 2000. 318 с.

98. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва : Юристъ, 1995. 512 с.

99. Криминология / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва : Юристъ, 2000. 512 с.

100. Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 860 с.

101. Криминология: словарь-справочник. 4-е полн. перераб. изд. спр-ка Эгона Рёссмана по криминологии для практикующих криминалистов / сост. Х.-Ю. Кернер : пер. с нем. В. Н. Кигас; отв. ред. перевода А. И. Долгова. Москва : НОРМА, 1998. 391 с.

102. Криминология : учебное пособие для бакалавров. Алексеев С. Л., Салимзянова Р. Р. / под ред. А. Ю. Епихина, д.ю.н., проф. Казань : ЧОУ ВПО «Академия социального образования», 2013. 212 с.

103. Кристи Н. Конфликты как собственность / Н. Кристи. URL : <http://www.8-926-145-87-01.ru/wp-content/uploads/2013/11/%D0-%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%9D%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81-%D0-%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%82%D1%8B-%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D1%81%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C.pdf>.

104. Кристи Н. Плотность общества / Н. Кристи : пер. с норв. Е. Рачинской. Москва : ООО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. 140 с.

105. Кристи Н. Удобное количество преступлений / Н. Кристи : пер. с англ. Е. Матерновской; общ. ред. и вст. Я. И. Гиблинского. Санкт-Петербург : Алетейя, 2006. 184 с.

106. Круглый стол «Социальные интересы в дискурсе общественных наук». *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 2. С. 165 –204.

107. Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок / Ч. Х. Кули : пер. с англ. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. 320 с.

108. Кури Х., Звонюк А. Развитие медиации в странах Европы и региональный опыт Украины / Х. Кури, А. Звонюк / *Криминология и медиация*: Криминологические исследования. Вып. 8 / Луганский гуманитарный центр; гл. ред. канд. филос. наук В. И. Поклад. Луганск : ЛГЦ, 2014. С. 64–65.

109. Кури Х., Ильченко О. Ужесточение наказания или применение альтернативных видов воздействия: что является более эффективным? / Х. Кури, О. Ильченко. *Преступность, девиантность и социальный контроль в эпоху постмодерна*: материалы международной науч.-практич. конфер. 2014 / под ред. докт. юридич. наук, проф. Н. А. Исаева и канд. юрид. наук, проф. А. В. Комарницкого. Санкт-Петербург : ИД «Алеф-Пресс», 2014. С. 173–190.

110. Лазарсфелд П. Ф. Измерение в социологии / П. Ф. Лазарсфелд. *Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы* : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1972. С. 143–149.

111. Лапаева В. В. Социология права: краткий учебный курс / В. В. Лапаева/ под ред. В. С. Нерсисянца. Москва : Норма, 2000. 304 с.
112. Ларина Е. С., Овчинский В. С. Криминал будущего уже здесь. («Коллекция Изборского клуба») / Е. С. Ларина, В. С. Овчинский. Москва : Книжный мир, 2017. 480 с.
113. Ли Д. А. Преступность в России: системный анализ / Д. А. Ли. Москва : Гелва, 1997. 192 с.
114. Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення : монографія / О. М. Литвинов. Луганськ : Янтар, 2014. 800 с.
115. Литвинов О. М., Орлов Ю.В. Нариси з кримінології постмодерну / О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов. Харків : Право, 2019. 278 с.
116. Ломброзо Ч. Преступный человек: пер. с ит. / Чезаре Ломброзо. Москва : Эксмо; МИДГАРД, 2005. 876 с.
117. Лунеев В. В. Преступность в XXI веке (методология прогноза) / В. В. Лунеев. *Социологические исследования*. 1996. № 7. С. 93–106.
118. Лунеев В. В. Системный подход к изучению мотивации преступного поведения / В. В. Лунеев. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1980. Вып. 33.
119. Макеев С. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению / Сергей Макеев. *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства*: наукові доповіді та повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України/ за ред. М.О . Шульги, В. М. Ворони. Київ, 2003. С. 16–22.
120. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов; М-во образования и науки Украины. Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого. Харьков : Право, 2002. 327 с.
121. Маркс К. Капитал. Т. 1 /Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 23. Москва : Госполитиздат, 1960. 907 с.

122. Мартиненко О. Дискреційні повноваження органів внутрішніх справ: кримінологічний аналіз / О. Мартиненко. *Право України*. 2004. № 11. С. 91–93.

123. Матеріали круглого стола «Кримінальна субкультура — правосознання — преступность» (27 октября 2006 года) / *Кримінальна субкультура як фактор злочинності: кримінологічні дослідження*: Вип. 2 / Луган. гуманіт. центр; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка; гол. ред. канд. філос. наук В. І. Поклад. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2008. С. 126–165.

124. Медіація в судовій, правоохоронній та правозахисній системах : матеріали міжн. наук-практ. конф., Одеса, 30-31 травня 2019 р. Одеса : ОДУВС, 2019. 340 с.

125. Мертон, Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон. *Социология преступности (Современные буржуазные теории)* : пер. с фр. Е. А. Самарской; ред. перев. М. Н. Грецкий. Москва : Издательство «Прогресс», 1966. С. 299–313.

126. Мертон Р. К. Явные и латентные функции / Р. К. Мертон / *Американская социологическая мысль. Тексты* / под ред. В. И. Добренкова. Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 379–448.

127. Милиция в зеркале общественного мнения: информационно-аналитические материалы по результатам социологических исследований. Вып. 3. / Луган. гос. ун-т внутр. дел им. Э. А. Дидоренко; отв. ред. канд. филос. наук, доц. В. И. Поклад. Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2009. 64 с.

128. Миллс Ч. Высокая теория / Ч. Миллс / *Американская социологическая мысль. Тексты*. Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 147–166.

129. Миллюков С.Ф. Теоретические и методологические проблемы уголовно-правового обеспечения права человека на гражданскую самозащиту. Отзыв официального оппонента / С. Ф. Миллюков. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2009. № 1 (16). С. 177–184.

130. Минна Р. Мафия против закона / Р. Минна : пер. с итал. Москва : Прогресс, 1988. 340 с.

131. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Кримінологія» / уклад.: В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. В. Пивоваров, О. Ю. Юрченко, Ю. Г. Бойко. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 96 с.

132. Ніколенко В. В. «Fastfood» та його зв'язок із деякими аспектами суспільного життя / В. В. Ніколенко. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: збірник наукових праць. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 20. С. 99–103.

133. Новые законодательные и организационные инициативы США в борьбе с терроризмом : статьи американских авторов: Питера С. Пробста, Флетчера Н. Болдуина, Джозефа Б. Томкинса-мл.) *Организованная преступность, терроризм и коррупция. Криминологический ежеквартальный альманах*. 2003. № 2. С. 105–128.

134. Общегосударственный классификатор Республики Беларусь «Занятия». URL : http://pravo.by/upload/docs/op/W21732366p_-2209168800.pdf.

135. Общероссийский классификатор профессий рабочих, должностей служащих и тарифных разрядов. URL : https://znaytovar.ru/gost/2/OK_01694_Obshherossijskij_klas.html.

136. Овчинский В. С. Об организованной преступности как форме социальной организации жизни в России и необходимости нового российского курса / В. С. Овчинский. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2008. № 2 (15). С. 131–137.

137. Ольеро А. Понимание права и юридический позитивизм / А. Ольеро. *Право XX века: Идеи и ценности* : сб. обзоров и рефер. / отв. ред. Пивоваров Ю. С. Москва : ИНИОН РАН, 2001.

138. Орловська Н. А. Соціальна шкідливість та суспільна небезпека: концептуальні аспекти співвідношення у контексті побудови кримінально-правових санкцій / Н. А. Орловська. *Форум права*. 2011. № 2. с. 672–680. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11onakpc.pdf>.

139. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс : сборник : пер. с исп. / Х. Ортега-и-Гассет. Москва : АСТ: Ермак, 2003. 272 с.

140. Осипова О. С. Девиантное поведение: благо или зло? / О. С. Осипова. *Социологические исследования*. 1998. № 9. С. 106–109.

141. «Основы социальной концепции Русской Православной Церкви». URL : <http://www.patriarchia.ru/db/text/419128.html>.

142. Паин Э. Имперский синдром и имитация национального строительства России / Э. Паин. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2007. № 3. С. 38–59.

143. Панов М. І. Про співвідношення і взаємозв'язок понятійних апаратів наук кримінального циклу / М. І. Панов. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 158-170. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2019_146_15.

144. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимодействия / Т. Парсонс. *THESIS*. 1993. Вып. 2. С. 94–122.

145. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Т. Парсонс. *Американская социологическая мысль. Тексты*. Москва : Изд-во МГУ, 1996. С. 462–478.

146. Патрушев В. И. Социально-технологический вектор современной цивилизации / В. И. Патрушев. *Социология на пороге XXI века: основные направления исследований* / под ред. С. И. Григорьева, Ж. Коэнен-Хуттера. Москва : Русаки, 1999. С. 266–290.

147. Паспорт спеціальності 12.00.08 — кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / *Постанова президії ВАК України 21.05.2008. № 38-06/6*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v38_6330-08.

148. Первые международные социологические чтения памяти Н. В. Паниной «Современное состояние и перспективы развития социологии в Украине и Европе» / *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 1. С. 237–241.

149. Петрушина Т. Сприйняття економічних інститутів громадянами України за умов глобальної кризи / Т. Петрушина.

Українське суспільство 1992-2010: соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. С. 165–175.

150. Пилипенко В., Волянська О. Підліткова агресія у контексті сучасної соціокультурної ситуації / В. Пилипенко, О. Волянська. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 5–23.

151. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття : навчальний посібник / О. І. Погорілий. Київ : «Либідь», 1996. 224 с.

152. Подготовка специалистов по реализации психотехнологий восстановительного правосудия в сфере ювенальной юстиции : матер. региональной научно-практической конференции (г. Луганск, 26 января 2007 г.). Луганск : ЧП Пальчак, 2007. 128 с.

153. Поклад В. Глобалізація та пандемія / В. Поклад. *Українське суспільство в пошуках відповідей на виклики сучасності: світоглядний рівень осмислення* : Всеукраїнська науково-теоретичної конференція (м. Одеса, 18 — 19 червня 2020 р.) / за заг. ред. акад. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2020. С. 36–39.

154. Поклад В. Глобальная аномия и ее последствия / В. Поклад. *Преступность и социальный контроль в обществе постмодерна* : сб. матер. XXVIII междунар. Балтийской криминолог. конф. : в 2-х ч. Ч. 2 / под ред. проф. В. Ю. Сморгуновой, проф. Я. И. Гилинского, проф. Н. А. Исаева. Санкт-Петербург : ИД «Алеф-Пресс», 2015. С. 103–108.

155. Поклад В. Злочинність / В. Поклад. *Соціологічна енциклопедія* / уклад. В. Г. Городяненко. Київ : Академвидав, 2008. С. 143–144.

156. Поклад В. К вопросу о предметном статусе криминологии в Украине / В. Поклад. *Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии* : сб. науч. статей / под ред. М. Ф. Орзиха, В. Н. Дремина. Одесса : Фенікс, 2007. С. 264–267.

157. Поклад В. Криминологический эксперимент Родина Раскольникова / В. Поклад. *Проблемы эмпирического изучения преступности*: криминологические исследования: Вып. 9 /

Луганский гуманитарный центр; гл. ред. канд. филос. наук В. И. Поклад. Луганск : ЛГЦ, 2015. С. 139–147.

158. Поклад В. Методологія та методика вивчення латентної злочинності / В. Поклад. Навчальний посібник / МВС України, ЛДУВС. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. 48 с.

159. Поклад В. Норма и девиация в структуре преступления / В. Поклад. *Девіантологічні читання в Харківському національному університеті внутрішніх справ (2008-2012 рр.)* : 100 кращих тез доповідей : зб. / уклад. і заг. ред. І. П. Рущенка ; вст. сл. С. М. Гусарова, В. І. Московця. Харків : Золота миля; ХНУВС, 2013. С. 44–47.

160. Поклад В. Полевические размышления об общественной опасности преступлений / В. Поклад. *Теоретико-прикладные вопросы развития досудебного производства по уголовным делам на современном этапе*: сб. ст. между. науч.-практ. конф., Новополюцк, 26—27 сент. 2019 г.: в 2 т. / Полоц. гос. ун-т; редкол.: И. В. Вегера (отв. ред.) [и др.]. Новополюцк : Полоц. гос. ун-т, 2019. Т. 1. С. 148–155.

161. Поклад В. Про громадську думку та професійну етику працівників поліції / В. Поклад. *Актуальні питання кримінального права, процесу і криміналістики, удосконалення судової і правоохоронної систем*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Северодонецьк, 19 травн. 2017 р.). Северодонецьк : Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2017. С. 311–314.

162. Поклад В. Про історичні типи злочинності / В. Поклад. *Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи*: матеріали Міжнар. наук. конф., присв. 50-річчю каф. кримінол. та кримін.-виконав. права, Харків 9 грудня 2016 р. / за ред. В. Я. Тація, Б. М. Головікіна. Харків : Право, 2016. С. 176–177.

163. Поклад В. Система суб'єктів соціального контролю на сучасному етапі глобалізації / В. Поклад. *Преступність, девіантність і соціальний контроль в епоху постмодерну* : матеріали науково-практичної конференції. Санкт-Петербург : АЛЕФ-Пресс, 2014. С. 230–236.

164. Поклад В. Социальный контроль и экономическая преступность / В. Поклад. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2013. № 4 (28). С. 252–258.

165. Поклад В. Стрес-фактори в роботі слідчих Національної поліції України / В. Поклад. *Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання* : тези доповідей та виступи учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 12-13 жовтня 2017 р.). Харків : Соціологічна асоціація України, 2017. С. 123–124.

166. Поклад В. Три измерения деликта и попытка интегрального определения преступления / В. Поклад. *Протидія злочинності в Україні: кримінально-правові та кримінологічні аспекти* : матер. Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Миколаїв, 26 травн. 2016 р.); упоряд. д.ю.н., доц. Є. О. Письменський. Миколаїв: Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 177–182.

167. Полторыпавленко В. Н. Общественный порядок и правовая активность личности : дис... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 1999. 18 с.

168. По обе стороны закона: Криминальная психология / авт.-сост.: О. В. Тимченко, В. Б. Шапар. Харьков : Прапор, 1999. 684 с.

169. Попова І. Моральне виправдання і нормативна складова тіньових практик (спроба порушити проблему) / І. Попова. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 1. С. 30–50.

170. Потятиник Б. СМИ как козел отпущения / Б. Потятиник. *Зеркало недели*. № 22. 5 июня 2004 г.

171. Право XX века: Идеи и ценности : сб. обзоров и рефер. / отв. ред. Ю. С. Пивоваров. Москва : ИНИОН РАН, 2001. 327 с.

172. «Правовая реформа в Украине» : опрос населения города Луганска 14-23 октября 2013 года / Архив лаборатории криминологических и социологических исследований Луганского государственного университета внутренних дел имени Э. А. Дидоренко. Луганск, 2013. 22 с.

173. Пробація та служби пробації в країнах-кандидатах у члени ЄС /за ред. Антона ван Кальмтоута, Дженні Робертс, Санді Віндінг. Київ : Атіка, 2005. 448 с.

174. Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року. Розпорядження КМ України від 21.08.2019. № 693-р. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR190693.html.

175. Проект тексту нового кримінального Кодексу. URL : https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code?fbclid=IwAR3-I2YLXthWXqbWQVmRWt2BnlHr_Z2d48YJf07Rq9AUUjHUssNCSJ-ABkg.

176. Рабош А. В. Наказание и социальный контроль в доктрине классической школы уголовного права / А. В. Рабош. *Известия высших учебных заведений. Социология. Экономика. Политика*. 2014. № 2. С. 49–52.

177. Рекомендація № R (99) 19 від 15 вересня 1999 року «Медіація у кримінальних справах» / *Відновне правосуддя в Україні* : щоквартальний бюлетень. 2005. № 1-2. С. 50–53.

178. Роберт ван Ворен. Психическое здоровье и пандемия COVID — двойной кризис в Украине и преступная халатность. URL : <https://racurs.ua/2621-psihicheskoe-zdorove-i-pandemiya-covid-dvoynoy-krizis-v-ukraine-i-prestupnaya-halatnost.html>.

179. Рущенко И. П. «Криминальная революция» как социетальный фактор / И. Рущенко. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 3. С. 194–210.

180. Рущенко И. П. Латентные социальные процессы: теоретические и практические аспекты исследований наркомафии / И. П. Рущенко. *Социологические исследования*. 1999. № 10. С. 74–85.

181. Рущенко И. П. Соціологія злочинності / И. П. Рущенко. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2001. 370 с.

182. Рущенко И. П. Соціологія злочинності / И. П. Рущенко. *Спеціальні та галузеві соціології*: навч. посіб. Київ : Каравела, 2002. С. 220–256.

183. Рущенко І. П. Соціологія злочинності — нова галузь вітчизняної соціології / І. П. Рущенко. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 277–284.

184. Рущенко І. П. Страх як базисний елемент системи соціального контролю / І. П. Рущенко. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти*: матеріали науково-практичної конференції (Харків, 6 квіт. 2013 р.). Харків : ХНУВС, 2013. С. 12–16.

185. Рущенко І., Поклад В. Наука про злочинність: українські реалії / І. Рущенко, В. Поклад. *Український соціологічний журнал*. 2011. № 1-2. С. 3–8.

186. Сатерленд Э. Х. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями? / Э. Х. Сатерленд. *Социология преступности. Современные буржуазные теории* : сборник статей / под ред.: Никифоров Б. С. : пер. с англ.: Никифоров А. С., Яковлев А. М.; вст. ст.: Кудрявцев В. Н., Никифоров Б. С. Москва : Прогресс, 1966. 368 с. С. 45–59.

187. Сахаров А. Б. Некоторые принципиальные вопросы советской криминологии / А. Б. Сахаров. *Криминология и уголовная политика*. Москва : Изд-во ИГПАН СССР, 1985. С. 25–28.

188. Секретар РНБО: Сьогодні ми спостерігаємо за першою світовою біологічною війною. URL : <https://ua.interfax.com.ua/news/general/683590.html>.

189. Селифонов А. А. Общественный порядок: опыт исследования : монография /А. А. Селифонов. Санкт-Петербург : Изд-во СПб ун-та МВД России, 2011. 130 с.

190. Селлин Т. Социологический подход к изучению причин преступности / Т. Селлин. *Социология преступности*. Москва : Прогресс, 1966. С. 27–38.

191. Сердюк О. О. Публічна безпека та довіра до правоохоронних органів 2019: за результатами досліджень 2013—2019 років, проведених у Харківській області : наук. звіт / Сердюк О. О., Базима Б. О.; вст. Сл.: Д. Швець; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Голов. упр. Нац. поліції в Харків. обл. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 228 с.

192. Смелзер Н. Социология : пер. с англ. / Н. Смелзер. Москва : Феникс, 1998. 688 с.
193. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ / А. Солженицын. URL : <http://lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/gulag.txt>.
194. Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / П. Сорокин; вступ. ст., сост. и примеч. В. В. Сапова. Санкт-Петербург: Изд-во РХГИ, 1999. 618 с.
195. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество : пер. с англ. / Питирим Сорокин. Москва : Политиздат, 1992.
196. Соснин В. А. Культурно-психологическая основа кризиса российского общества / В. А. Соснин. *Психологический журнал*. 1998. № 1. С. 165–169.
197. Соціальний порядок і соціальні відхилення : секція 9. *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей* : тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. 476 с.
198. Соціологія: підручник / за ред. В. Г. Городяненка. 2-е вид., перероб., доп. Київ : Академія, 2003. 560 с.
199. Спасович В. Учебник уголовного права / В. Спасович. Санкт-Петербург : Тип. И. Огризко, 1863. Вып. 1. 428 с.
200. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза. Избранные произведения. Москва : Госполитиздат, 1957. Т. 1. 631 с.
201. Справки 1 спецотдела МВД СССР о количестве арестованных и осужденных в период 1921—1953 годов / Фонд Александра Н. Яковлева. URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009312>.
202. Суїменко Є. Реклама: економічні функції та психологічний терор / Є. Суїменко. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 1. С. 135–151.
203. Таппен П. У. Кто такой преступник? / П. У. Таппен. *Социология преступности: современные буржуазные теории*: сб. статей / под ред. Б. С. Никифорова : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1966. С. 60–72.
204. Тард Г. Сравнительная преступность: пер. с фр./ Г. Тард. Москва : Тип. И. Д. Сытина, 1907. 267 с.

205. Творчество как позитивная девиантность / под общ. ред. д.ю.н., проф. Я. И. Гилинского и д.ю.н., проф. Н. А. Исаева. Санкт-Петербург : ООО Издательский Дом «Алеф—Пресс», 2015. 279 с.

206. Теории личности в западно-европейской и американской психологии: хрестоматия / ред. Д. Я. Райгородский. Самара : Бахрах-М, 1996. 480 с.

207. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. Київ : НІСД, 2011. 31 с.

208. Томас У., Знаниецкий Ф. Методологические заметки / У. Томас, Ф. Знаниецкий. *Американская социологическая мысль: тексты* / под В. И. Добренькова. Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 333–355.

209. Травин Д. Бандиты у истоков цивилизации / Д. Травин // *Economy Times*. Сайт экспертно-аналитических материалов по проблемам экономики. URL : http://economytimes.ru/gumanitarnyy-kontekst/bandity-u-istokov-civilizacii?fbclid=IwAR3ajfHNHn9OmmKI_GzmjWbff41UiXkUFnWB_catfRjStrWsBmg1RfLc0s.

210. Трубицын Д. В. «Модернизация» и «негативная мобилизация»: конструкты и сущность / Д. Трубицын. *Социологические исследования*. 2010. № 5. С. 3–13.

211. У 2020 році зріс рівень довіри населення до МВС: презентація результатів дослідження щодо сприйняття та оцінки внутрішньої безпеки в Україні. URL : https://mvs.gov.ua/ua/news/32738_U_2020_roci_zris_riven_doviri_naselennya_do_MVS_prezentaciya_rezultativ_doslidzhennya_shchodo_spriynyattya_ta_ocinki_ki_vnutrishnoi_bezpeki_v_Ukraini.htm?fbclid=IwAR1CNuFl5AekzOWrNRdRF10TGqvMp45s4aDGGksEdWQm3TpeWYmkQgqA74Q.

212. Убийство через Интернет — уже реальность / *Закон и Бизнес*. URL : https://zib.com.ua/ru/13437-ubiystvo_cherez_internet_uzhe_realnost.html.

213. Уголовный закон Латвийской Республики. URL : http://www.pravo.lv/likumi/07_uz.html.

214. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. URL : http://continent-online.com/Document/?doc_id=30420353#pos=569;-39.

215. Уголовный кодекс Грузии. URL : <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>.

216. Уголовный кодекс Республики Армения. URL : <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus#3>.

217. Уголовный Кодекс Республики Беларусь. URL : https://kodeksy-by.com/ugolovnyj_kodeks_rb/11.htm.

218. Уголовный кодекс Республики Казахстан. URL : https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#pos=646;-55.

219. Уголовный кодекс Республики Польша. URL : <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1246817&subID=100110056,100110057,100110060,100110481#text>.

220. "Уголовный кодекс Российской Федерации" от 13.06.1996 № 63-ФЗ (ред. от 08.06.2020). URL : <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=354576&fld=134&dst=100052,0&rnd=0.5419740493641432#07139368037361877>.

221. Уголовный кодекс РСФСР редакции 1922 года / *Юридическая Россия. Федеральный правовой портал*. URL : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241523>.

222. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии. URL : <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242733&subID=100102942,100102943,100102945,100102951,100102963#text>.

223. Уголовный кодекс Швеции. URL : http://www.swe-den4rus.nu/rus/info/juridisk/ugolovnyj_kodeks_shvecii#1:1.

224. Уэда Кан. Преступность и криминология в современной Японии : пер. с яп. яз. / под ред. Н. Ф. Кузнецовой и В. Н. Еремина. Москва : Прогресс, 1989. 256 с.

225. Филатов В. П. Мысленные эксперименты в науке и философии / В. П. Филатов. *Эпистемология & философия науки*. Москва, 2010. Т. 15. С. 5–15.

226. Фицпатрик П. Социальный подход в социально-правовых исследованиях / П. Фицпатрик. *Общество и право: ис-*

следовательские перспективы : сб. статей / ред.-сост. А. Кондаков. Санкт-Петербург : Центр независимых социологических исследований, 2015. С. 25–35.

227. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию, или переговоры без поражения / Р. Фишер, У. Юри : пер. с англ. А. Гореловой. Москва : Наука, 1992. 158 с.

228. Хагуров Т. А. Введение в современную девиантологию : учебн. пособие / Т. А. Хагуров. Ростов-на-Дону, 2003. 343 с.

229. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон. *Полис*. 1994. № 1. С. 33–48.

230. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / С. Хантингтон. *Новая постиндустриальная волна на Западе*. URL : http://lib.uni-dubna.ru/search/files/kult_nov_post_volna/1.htm.

231. Циппелиус Р. Общество и право. Основные понятия социологии права и государства / Р. Циппелиус. *Право XX века: Идеи и ценности* : сб. обзоров и рефер. / РАН ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. политол. и правовед.; отв. ред. Пивоваров Ю. С. Москва, 2001. С. 252–266.

232. Чепурко Г., Привалов Ю. Гідна праця: реалії та перспективи / Г. Чепурко. *Українське суспільство 1992-2010 : соціологічний моніторинг* / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. С. 217–229.

233. Черненко А. Нажми на кнопку! / А. Черненко. *Зеркало недели*. 2003. № 11.

234. Чернецький Ю. Концептуальні напрацювання «нової економічної соціології» / Ю. Чернецький. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 1. С. 51–62.

235. Черноволенко В., Иващенко О., Симончук Е. Проблемы статусной легитимации политических и хозяйственных элит современного украинского общества / В. Черноволенко, О. Иващенко, Е. Симончук. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 1999. № 4. С. 5–28.

236. Чугунов В. В., Пиронкова О. Ф. Социально-медицинские аспекты восприятия медицинским персоналом психиат-

рических больниц Украины психических заболеваний и вопросов оказания психиатрической помощи / *Alma mater. Вестник высшей школы*. 2016. № 6. С. 99–104.

237. Шангина Л. Народ золотой середины. Эскиз социально-психологического автопортрета / Л. Шангин. *Зеркало недели*. № 9. 4 марта 2000 г.

238. Шарыгин В. Г. Феномен предательства в новой и новейшей истории России (криминологический взгляд) / В. Г. Шарыгин. *Криминология: вчера, сегодня, завтра. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба*. 2008. № 2 (15). С. 190–199.

239. Шели Л. Преступность как определяющая проблема: взгляд западного криминолога / Л. Шели. URL : <http://law.edu.ru/script/cntsource.asp?cntID=100088076>.

240. Шелухин Н. Л. О целесообразности введения в юридических вузах специализации по криминологии и профилактики преступлений / Н. Л. Шелухин, А. Н. Шелухин. *Всероссийский криминологический журнал*. 2019. Т. 13. № 5. С. 707–717.

241. Шнайдер Г. Й. Криминология : пер. с нем. / Г. Й. Шнайдер; под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова. Москва : Прогресс-Универс, 1994. 504 с.

242. Henry S., Milovanovic D. *Constitutive Criminology. Beyond Postmodernism*. SAGE Publications. London, 1996. 288 p.

243. Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal. URL : <https://www.boe.es/buscar/pdf/1995/BOE-A-1995-25444-consolidado.pdf>.

244. Schweizerisches Strafgesetzbuch: URL : <https://business-swiss.ch/wp-content/uploads/2020/04/311.0.pdf>.

245. *Theoretical Criminology, Fourth Edition*, by the late George B. Vold, Thomas J. Bernald and Jeffrey B. Snipes. New-York – Oxford, Oxford University Press, 1998. 362 p.

Наукове видання

Василь Поклад
Олександр Звонок

**СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ
АСПЕКТИ КРИМІНОЛОГІЇ**

Монографія

За редакцією авторів
Технічний редактор *Антон Кудінов*
Комп'ютерне верстання *Антон Кудінов*
Підписано до друку 09.12.2020
Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 11,7.
Тираж 300 прим. Зам. № 10/12

ВИДАВЕЦЬ

Редакційно-видавниче відділення відділу організації наукової роботи
Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка,
вул. Донецька, 1, м. Северодонецьк, Луганська обл., 93400
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2692 від 17.11.2006

ВИГОТОВЛЮВАЧ

Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г. В.,
вул. Бузника, 5/1, м. Миколаїв, 54038
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи МК № 11 від 26.01.2007